

Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки

**М. І. Мушкевич, Р. П. Федоренко,
Т. І. Дучимінська, Л. І. Магдисюк**

Психологія молодої сім'ї

Луцьк
Вежа-Друк
2018

УДК 159.9: 316.614.5(072)

*Рекомендовано до друку навчально-методичною радою
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 2 від 17 жовтня 2018 р.)*

Рецензенти:

Кочарян О. С. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психологічного консультування і психотерапії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Батраченко І. Г. – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри педагогіки та психології управління Дніпропетровського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Мушкевич М. І., Федоренко Р. П., Магдисюк Л. І., Дучимінська Т. І.

Ф 33 Психологія молодого сім'ї [Текст] : монографія / Мирослава Іванівна Мушкевич, Раїса Петрівна Федоренко, Тамара Іванівна Дучимінська, Людмила Іванівна Магдисюк. – Луцьк : Вежа-Друк, 2018. – 235 с.

У монографії подано теоретичний аналіз еволюції шлюбно-сімейних взаємин, окреслено тенденції розвитку альтернативних форм шлюбно-сімейних стосунків. Сучасну молоду сім'ю розглянуто в структурі психологічного здоров'я сім'ї, її функціонально-рольової моделі, життєвого циклу родини та емоційних взаємин у шлюбі.

Монографія містить набір психодіагностичних методик для глибокого й різнобічного психологічного дослідження сім'ї та партнерських стосунків.

Для практичних психологів, соціологів, викладачів вищих навчальних закладів, а також усіх, хто цікавиться проблемами функціонування сім'ї.

УДК 159.9: 316.614.5(072)

© Мушкевич М.І., Федоренко Р. П.,
Дучимінська Т.І., Магдисюк Л. І. 2018
© Маліневська І. П. (обкладинка), 2018

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ МОЛОДІ ДО ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВЗАЄМИН	5
1.1. Підготовка до сімейного життя	5
1.2. Компоненти та рівні психологічної готовності до подружніх взаємин.....	12
1.3. Гендерні аспекти підготовки до шлюбу	15
1.4. Соціально-психологічні чинники вибору шлюбного партнера	19
РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЯ МОЛОДОЇ СІМ'Ї І СІМЕЙНА КРИЗА	21
2.1. Концептуальні підходи до дослідження молодої сім'ї.....	21
2.2. Особливості функціонування молодого подружжя.....	36
2.3. Психологічний аналіз перебігу кризи у молодій сім'ї.....	55
2.4. Психотерапія кризових подружніх пар (молодої сім'ї).....	83
2.5. Психокорекційна програма роботи з кризовими молодими подружжями.....	87
РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ БАТЬКІВСЬКОЇ СІМ'Ї НА МОЛОДЕ ПОДРУЖЖЯ	91
3.1. Проблема впливу батьківської сім'ї на молоде подружжя в науковій літературі.....	91
3.2. Взаємини у батьківській сім'ї як чинник готовності молоді до подружнього життя.....	103
3.3. Партнерська взаємодія в залежності від типу батьківської сім'ї.....	105
РОЗДІЛ 4. ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА СІМ'Ї	158
4.1. Консультативна робота із сім'єю.....	158
4.2. Психологічна допомога дітям розлучених батьків.....	167
4.3. Психологічна допомога сім'ям у разі сексуальних проблем.....	173
4.4. Консультування сім'ї, де є проблема узалежнення від алкоголю.....	176
4.5. Психологічна допомога при насиллі в сім'ї.....	186
РОЗДІЛ 5. ПРАКТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ МОЛОДОЇ СІМ'Ї	193
5.1. Психодіагностика функціонування молодої сім'ї.....	193
5.2. Психограма подружніх взаємин.....	229
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	232

ВСТУП

Розвиток нової, незалежної держави України неможливий без зміцнення інституту сім'ї, яка в щоденному досвіді сконцентрувала споконвічні суспільні й особистісні проблеми та цінності, акумулювала невичерпний психолого-педагогічний потенціал, сконденсувала традиційні й оригінальні навчально-виховні тактики та життєві стратегії. Виконуючи головну роль в архітектоніці людського буття, вона має свої механізми й закономірності, структурно-функціональні виміри, внутрішні та зовнішні детермінанти, психологічний мікроклімат, цілу систему унікальних духовних і матеріальних цінностей, крізь які сприймається весь світ.

Як відомо, сім'я – основа держави, оскільки рушійною силою життя є взаємини між чоловіком і жінкою. Будучи одним з основних інститутів суспільства, першою сходинкою соціалізації людини, сім'я розвивається та видозмінюється разом із навколишнім світом, по-своєму реагуючи на вимоги часу, відповідаючи на громадські потреби й при цьому сама їх формує.

Екстремальна загальнокризова ситуація в країні не могла не відбитися на соціальному інституті сім'ї. Катастрофічне зниження народжуваності, деформація шлюбно-сімейних процесів, економічні проблеми, безробіття знижують адаптаційні можливості сім'ї й призводять до порушення її функціонування. Це дає підставу говорити про кризу сім'ї, її руйнування. Особливих труднощів зазнає молода сім'я, яка сьогодні потребує найбільше уваги та підтримки як із боку держави, так і з боку вчених.

У контексті складних і нестабільних реалій нашого суспільства психологи відзначають розмаїття тенденцій у сфері міжособистісної взаємодії й психології сім'ї. Існує значна кількість теоретичних положень, що породжують спектр концептуальних моделей міжособистісних взаємин і свідчать про актуальність осмислення психології сімейних взаємин, зокрема особливостей гармонізації шлюбно-сімейних стосунків. Подружжя гармонія складається з багатьох компонентів, серед яких визначальними вважають рівень культури та вихованість партнерів, індивідуально-типологічні якості, національні традиції, звичаї, соціальні установки й цінності тощо. Гармонія в сім'ї включає також усі сторони міжособистісних стосунків, сексуальну та поведінкову відповідність.

Опираючись на багатий теоретичний матеріал, у посібнику детально схарактеризовано весь спектр проблем сімейних взаємин – від історії сімейної психології до підготовки молоді до подружнього життя. Проаналізовано основні чинники стабільності сімейних взаємин, зокрема вивчено роль кризових періодів у шлюбно-розлучній ситуації. Відзначено особливу роль особливостей практичної роботи з подружжям.

Широкий комплекс висвітлених проблем дасть змогу студентам сформувати адекватне уявлення про сучасний стан цієї галузі психологічних знань як у теоретичному, так і в практичному аспекті.

РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГІЧНА ГОТОВНІСТЬ МОЛОДІ ДО ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВЗАЄМИН

1.1. Підготовка до сімейного життя

Підготовка до шлюбу й сімейного життя завжди була одним із головних завдань юнацького віку, не менш важливим ніж підготовка до праці. Але ця проблема не стояла так гостро, як зараз.

Обумовлене акселерацією прискорення статевого дозрівання підлітків та одночасне ослаблення зовнішнього контролю за їхньою поведінкою плюс лібералізація «дорослих» норм статевої моралі й ламання традиційних стереотипів маскулітності та фемінності застали наше суспільство й школу зненацька. Подобається нам це чи ні, але нормативні орієнтації сьогоденних юнаків і дівчат істотно розходяться з уявленнями їхніх батьків та дідів. Окрім того, самі ці орієнтації досить суперечливі.

Виявлені особливості шлюбно-сімейних уявлень молоді, що свідчать про значні прогалини в їхніх знаннях про шлюб та сім'ю, неправильні, нереалістичні погляди на деякі питання, які, очевидно, позначаються на їхньому ставленні до інституту сім'ї, потрібно враховувати в процесі цілеспрямованої підготовки молоді до сімейного життя.

Визначена вузькість образів характерна для таких аспектів шлюбно-сімейних уявлень юнаків, як уявлення про якості ідеального чоловіка й жінки, мужності та жіночності, гендерної ідентичності, сімейні ролі і їх розподіл між чоловіком і дружиною. Особливо ж неповними є уявлення молодих людей про функції сім'ї й організації сімейного життя. Шлюбно-сімейні уявлення молодих людей слід враховувати в процесі їхньої цілеспрямованої підготовки до сімейного життя.

Серед факторів підготовки до шлюбу недостатньо вивчено вплив на людей суб'єктивного відчуття самотності. При цьому дослідження засвідчують, що:

- сім'я становить для молоді важливу життєву цінність;
- уявлення молоді про родину варіативні й у більшій мірі зв'язані з психологічними аспектами шлюбно-сімейних відносин, ніж із соціально-побутовою спрямованістю;
- тип гендерної ідентичності впливає на систему сімейних цінностей молоді, на погодженість рольових чекань і домагань у шлюбі, а головне – на психологічну готовність до шлюбу.

У сучасних умовах тотальних соціальних змін, соціального прогресу й демократизації відносин статей актуальною стає психолого-педагогічна проблема формування та розвитку в юнацькому віці ціннісно-орієнтаційної системи уявлень особистості про сім'ю, оскільки саме цей період розвитку особистості характеризується необхідністю осмислення отриманого соціального й інтимного досвіду, знань, набутих у процесі взаємодії з навколишнім світом.

Результати опитування дають підстави говорити про недостатню готовність молоді до виконання подружніх і батьківських обов'язків, що в подальшому сімейному житті спричинює особливо численні родинні

конфлікти. Так, зокрема, на неузгодженість у розподілі та виконанні домашньої роботи як причину сварок указали 25 % чоловіків і 28 % жінок (за результатами опитування молодих сімей «Молода сім'я в сучасній Україні», загальна кількість опитаних становить 997 повних сімей (1994 респонденти) і 202 неповні сім'ї (202 респонденти)).

Певне свідчення соціальної готовності молоді до самостійного сімейного життя – наявність належної матеріальної бази. Повністю матеріально забезпеченими визнали себе лише 2 % опитаних молодих сімей, 46 % назвали своє матеріальне становище критичним. Середній рівень добробуту мають 52 % молодих родин. При цьому 69 % молодих сімей отримують допомогу від батьків грошми та 73 % – продуктами. Це дає підстави стверджувати, що більшість молодих людей у матеріальному плані не готові утримувати власну сім'ю й відповідальність за неї перекладають на плечі батьків.

Чинником, який свідчить про недостатню підготовленість значної частини молоді до сімейного життя, є відсутність у неї власного житла. Лише 34 % молодих сімей мають власне окреме житло, а отже й можливість самостійно розв'язувати свої сімейні проблеми, 28 % змушені винаймати квартиру чи мешкати в гуртожитку. Понад третина молодих сімей мешкає на житловій площі батьків або інших родичів (37 %). Житлова залежність і ведення спільного з батьками господарства стримують процес дорослішання, набуття навичок самостійного життя, формування відповідальності за родину, уміння покладатися на власні сили в розв'язанні складних проблем.

Недостатня продуманість і зваженість сучасних шлюбів серед молоді вказує на низький рівень усвідомлення правової основи шлюбу. Звідси й великий відсоток розлучень, які супроводжуються судовими процесами та розподілом майна й особливо негативно позначаються на вихованні та долях дітей. Для більшості молоді характерні поверхові й приблизні уявлення про сімейне право, правові основи шлюбу. Про це, зокрема, свідчить слабе впровадження в практику традиції укладання шлюбного контракту, який визначає не лише майнові чи інші проблеми подружнього життя, а й чітко регламентує права, обов'язки кожного з подружжя стосовно одне одного, а також стосовно дітей у випадку розлучення. Шлюбні контракти підписали 2 % молодих подружжів, а 9 % узагалі нічого про них не чули. Шлюбні контракти уклали молоді люди, які мали попередній досвід сімейного життя.

Отже, дослідження сучасної сім'ї свідчать про недостатній рівень готовності подружжя до шлюбу. І як наслідок – малодітність і розлучення. Дві третини розлучень припадають на перші п'ять років шлюбу. Це спричиняється багатьма факторами: завищеними очікуваннями від шлюбу, особистісною незрілістю подружжя, комунікативною некомпетентністю тощо.

Ми поділяємо й погоджуємося з думкою дослідників, що актуальною на сьогодні є спеціальна підготовка молоді до шлюбу й сімейного життя, яка передбачає:

- підвищення відповідальності молоді в шлюбно-сімейних стосунках, а також щодо батьківства;
- формування здорового способу життя за посередництвом роз'яснення залежності сексуальності, можливості батьківства від наявності шкідливих звичок;

- формування психологічної компетентності щодо особливостей взаємин у сім'ї;
- висвітлення питань раціонального ведення господарства, ефективної організації бюджету сім'ї.

Психолого-педагогічна наука значною мірою розкрила поняття «підготовка» й «підготовленість до шлюбу», у якої кожен з авторів уклав своє розуміння. Проте останнім часом усе частіше трапляється поняття «психологічна готовність до шлюбу». Досить різнобічними підходами характеризується воно в психолого-педагогічних дослідженнях. На наше переконання, характеристики, що склалися, не дають повної картини суті психологічної готовності до подружнього життя. А отже, це питання розроблене в психології недостатньо.

Для глибокого розкриття поняття «психологічна готовність до шлюбу» слід виходити із суті подружнього життя як діяльності, обумовленої функціями сім'ї, та поняття готовності як стану і якості особистості.

Теоретичний аналіз наукової літератури, досліджень із проблеми, досвід психологів-консультантів у цілому дають підставу психологам зробити висновок про те, що, з одного боку, психологічна готовність до шлюбу – це інтегроване психологічне утворення, яке включає стійку позитивну мотивацію шлюбу, актуалізацію знань, умінь і навичок особи, особистісні якості сім'янина, здатність до емпатійного розуміння партнера, конструктивну поведінку в сім'ї; а з іншого – це процес та результат діяльності.

Для більш повного визначення психологічної готовності до шлюбу слід звернути увагу на її структурні компоненти. Психологічна готовність до шлюбу – це динамічне утворення, яке залежить від багатьох зовнішніх та внутрішніх факторів і становить складний синтез взаємопов'язаних та взаємообумовлених компонентів. До структури психологічної готовності включають такі компоненти, як мотиваційний, особистісний, пізнавальний, емоційно-регулятивний, поведінковий. Вони абстраговані й конкретизовані.

Формування в молоді психологічної готовності до подружнього життя – складний процес, якому притаманні цілісність, сталість, динамізм. Велику складність являє собою проблема контролю та обліку результатів формування готовності. Щоб визначити діагностичні методи психологічної готовності до шлюбу, ми звернулися до відповідної літератури. Її аналіз засвідчив, що цей аспект не є предметом спеціального дослідження. Тому пошуки показників готовності становлять суть інтегрального підходу. Установлено, що в якості критеріїв готовності науковці визначають або сформованість якостей сім'янина (А. Т. Суворова, І. А. Трухін), або сформованість знань (І. В. Гребенніков, І. В. Дубровіна).

У низці досліджень (Л. І. Божович, М. Й. Боришевський, Л. С. Виготський, А. Геззел, І. С. Кон, Г. С. Костюк, Е. Кречмер, К. Левін, О. В. Мудрик) розглянуто психологічні особливості студентського віку. Їх аналіз засвідчив, що саме в цьому віці створюються певні передумови для вступу в шлюб й об'єктивні умови для формування стійкої психологічної готовності до подружнього життя [26; 31; 36].

Підготовка молоді до вступу в шлюб, до майбутнього сімейного життя – невід’ємна складова частина загальної системи виховання підростаючого покоління.

Серед факторів, що визначають стабільність молодих родин, Н. В. Малярова виділяє готовність молоді до шлюбу: це система соціально-психологічних установок особистості, що визначає емоційно-психологічне ставлення до способу життя, цінностей шлюбу.

Готовність до шлюбу – інтегральна категорія, що включає комплекс аспектів:

– формування визначеного морального комплексу – готовність особистості прийняти на себе нову систему обов’язків стосовно свого шлюбного партнера, майбутніх дітей. Формування цього аспекту виявиться пов’язаним із розподілом ролей між подружжями;

– підготовленість до міжособистісного спілкування й співробітництва. Сім’я є малою групою, для нормального її функціонування потрібна погодженість ритмів життя чоловіка та жінки;

– спроможність до самовідданості стосовно партнера. Здатність до такого почуття включає спроможність до відповідної діяльності, заснованої, насамперед, на якостях і властивостях альтруїзму люблячої людини;

– наявність якостей, пов’язаних із проникненням у внутрішній світ людини, – емпатійний комплекс. Важливість цього аспекту пов’язана з тим, що шлюб за своїм характером стає більш психологічним унаслідок витонченості людини як особистості. У зв’язку з цим зростає роль психотерапевтичної функції шлюбу, успішній реалізації якої сприяє розвиток здатності до співпереживання, уміння співчувати емоційному світу партнера;

– висока естетична культура почуттів і поведінки особистості;

– уміння розв’язувати конфлікти конструктивним способом, спроможність до саморегуляції власної психіки й поведінки. Є. С. Калмикова вважає, що вміння конструктивно вирішувати міжособистісні конфлікти, використання їх для розвитку міжособистісних відносин чоловіка та жінки відіграє вирішальну роль у процесі взаємного пристосування молодят.

Серед багатьох аспектів проблеми формування психологічної готовності молоді до сімейного життя якості одного з найважливіших можна виділити правильне розуміння молоддю ролі сім’ї й шлюбу в сучасному суспільстві, що, зі свого боку, зв’язано з особливостями формування в них установок, орієнтації на вступ у шлюб.

Навіщо людині сім’я? Це питання рідко задають собі зрілі, дорослі люди, але досить часто – молоді. Водночас поняття «родина» має для кожної особистості також свій внутрішній зміст.

В унікальності людського буття, у неповторності його особистісних якостей є дві сторони:

1) страх утратитися, залишитися непоміченим, «непотрібним»;

2) бажання перебороти самотність, стати цінним, «потрібним», улюбленим і незамінним. Чим більш затребуваною, потрібною й цінною відчуває себе людина, тим більше в неї шансів і сил перебороти самотність.

Усі хочуть бути улюбленими. К. Юнг писав про те, що серйозною причиною щиросердечних розладів і захворювань є «блокування психічної енергії»; це відбувається, коли людина, ідучи від труднощів, не реалізовує своє життєве покликання. Любов у родині рятує від самотності, дає можливість повного (не лише тілесного, сексуального) прийняття людини. Саме родина надає людині всі ресурси для самоактуалізації.

У наш час провідний мотив вступу в шлюб – «любов». Однак, називаючи «любов» мотивом шлюбу, молоді люди, очевидно, укладають у це слово різні змісти. Т. А. Флоренська подає три різних тлумачення цього слова: любов як сексуальний потяг; любов як потреба бути улюбленим; любов як здатність любити. Науковець наводить їх опис.

Нині шлюб стає добровільною справою двох молодих людей, котрі навіть за наявності економічної залежності від батьків нерідко не посвячують їх у свої наміри. Говорячи про шлюб, не можна забувати про те, що бажання вступити в подружній союз і ступінь готовності до нього – це далеко не однакові поняття. На думку психологів, морально-психологічна підготовленість особистості до шлюбу означає сприйняття цілого комплексу вимог, обов'язків та соціальних стандартів поведінки, якими регулюється сімейне життя.

До них належать:

- готовність прийняти на себе нову систему обов'язків стосовно свого шлюбного партнера, майбутніх дітей і відповідальність за їхню поведінку;
- розуміння прав і достоїнств інших членів сімейного союзу, визнання принципів рівності в людських відносинах;
- прагнення до повсякденного спілкування й співробітництва, узгодження взаємодій із представником протилежної статі, що, зі свого боку, припускає високу моральну культуру;
- уміння пристосуватися до звичок і рис характеру іншої людини та розуміння її психічних станів [35; 63].

В. С. Торохтій вважає, що ці вимоги реалізуються в різних родинах різною мірою, на підставі цього очевидного факту він уводить поняття «здатність до шлюбу», що припускає декілька складників:

- спроможність піклуватися про іншу людину, самовіддано їй служити, активно робити добро;
- здатність співчувати, співпереживати, співчувати, тобто «входити» в емоційний світ партнера, розуміти його радості й прикраси, переживання та невдачі, поразки й перемоги, знаходити духовну єдність з іншою людиною;
- спроможність до кооперації, співробітництва, міжособистісного спілкування, наявність навичок та вмінь у здійсненні багатьох видів праці, організації домашнього споживання й розподілу;
- висока етична та психологічна культура, що припускає вміння бути терпимим і поблажливим, великодушним та добрим, приймати іншу людини з усіма дивинами й недоліками, придушувати власний егоїзм.

Усі ці характеристики є показниками вміння людини швидко змінювати свою поведінку відповідно до обставин, що змінюються, виявляти терпимість, стійкість і передбачуваність своєї поведінки, спроможність до компромісу.

В. С. Торохтій, відзначаючи високу значимість підготовленості кожної особистості до шлюбу, відзначає, що міцність, доля шлюбу залежать від багатьох факторів, адже в родину поєднуються дві особистості з їхніми складними психологічними й фізіологічними особливостями. Для людей, котрі перебувають у шлюбі, дуже важливо бути зрілими особистостями в соціально-психологічному плані.

Така зрілість не досягається миттєво й залежить від багатьох факторів.

По-перше, це потреба в психологічній готовності та спроможності виконувати ролі чоловіка й дружини, а потім – батька та матері. Кожна соціальна роль уключає визначені чекання, що пред'являються до її виконавця. Тому готовність до ролі чоловіка й дружини означає чітке їх знання (тобто прав та обов'язків) і бажання виконувати ці ролі.

Крім психологічної готовності, до найважливіших компонентів родини належать функціонально-рольові зв'язки між чоловіком і дружиною. У недалекому минулому саме чоловік виконував найбільш важку фізичну роботу й ніс моральну відповідальність за благополуччя родини. Зараз існує помітний розрив між традиційними уявленнями про «чоловічі» та «жіночі» сімейні ролі й реальний розподіл обов'язків у родині.

Важливий елемент відносин у родині – це емоційно-оцінні зв'язки, що включають думки, уявлення чоловіка та жінки про ті або інші властивості, риси характеру, вчинки один одного. Ці оцінки розміщуються переважно по умовній осі «подобається» – «не подобається». Із часом ці суб'єктивні оцінки піддаються корекції. Ті ж самі риси характеру, звички, манери чоловіка або жінки викликають інші, інколи прямо протилежні емоційні реакції. У такому випадку, на думку В. С. Торохтія, говорять про психологічну зрілість особистості. До неї науковці відносять відсутність надмірного егоїзму, агресивності й наявність здатності визнавати власні помилки та прагнення до постійного самовдосконалення в подружніх відносинах [74].

Б. С. Круглов стверджує, що система підготовки молоді до сімейного життя поряд зі статевою освітою та статевим вихованням, із формуванням навичок міжособистісного спілкування, що насамперед полягає в умінні порівнювати свої інтереси й вчинки з інтересами та вчинками іншого індивіда, повинна включати й формування визначеного рівня цивільно-правової свідомості, що поєднує цивільну відповідальність за свої дії з розумінням значимості кожного свого вчинку.

Можна відзначити, що в міру дорослішання наростає частка мотивів, пов'язаних із можливістю шлюбу чи інтимністю. Існують виражені тендерні розходження: юнаки більш часто вибирають секс як головний мотив побачень, тоді як дівчата більшого значення надають інтимності.

Нині в суспільстві спостерігається велика зацікавленість питаннями сексу. Їх частіше й більш відверто обговорюють у засобах масової інформації; сексуальні потяги постійно стимулюються демонстраціями сексуальності; сексуальна привабливість визнається особистісним достоїнством і вважається коштовною й бажаною якістю. Суспільні норми та правила, що стосуються сексуальної поведінки, стали значно менш твердими й директивними, причому це стосується як чоловічого, так і жіночого сексуального поведіння. Однак усе це зовсім не зменшує труднощів, пов'язаних із його освоєнням. Навпаки,

сучасні молоді люди мають настільки ж виражені сексуальні імпульси, що і їхні попередники, але опанувати ними доводиться в умовах, коли правила й норми керування сексуальністю надзвичайно розмиті, а освоювати їх – у момент, коли власне Его ще надзвичайно слабке. У зв'язку з цим, незважаючи на достатність літератури з питань статевих взаємин, багато молодих людей мають перекручені уявлення про свою сексуальність.

Мотивування – це більш-менш раціональні пояснення людьми власних дій і вчинків. При цьому щирі спонукальні причини їхньої поведінки можуть як цілком і правильно усвідомлюватися, так і усвідомлюватися не цілком чи неправильно або не усвідомлюватися взагалі. У багатьох класифікаціях мотивів шлюбного вибору, побудованих на дослідженнях, що проводилися за допомогою анкетних методів, називаються саме мотивування, а не власне мотиви; або мотиви й мотивування перемішуються. Як приклад можна назвати класифікацію С. В. Ковальова. Мотивація шлюбу включає, на його переконання, п'ять основних мотивів: любов, духовну близькість, матеріальний розрахунок, психологічну відповідність, моральні розуміння [34; 63].

Найбільш глибоко й повно мотивація вибору шлюбного партнера розглядається в психодинамічному підході. З. Фрейд був одним із перших учених, хто намагався визначити, на підставі чого люди вибирають собі пари. Науковець уважав, що найчастіше любов виникає як результат переносу, тобто шлюбний партнер вибирається «за образом і подобою» батька протилежної статі.

Подальші дослідження в межах психодинамічної моделі запропонували інші, не настільки прямі трактування переносу: індивід підбирає партнера, із яким міг би відтворити модель батьківської родини (наприклад патріархальну); сформувати відносини, подібні до тих, що існували між його батьками, і т. ін. Так, В. Томан вважає, що індивід прагне відтворити не модель відносин батьків, а власне положення серед братів і сестер, яке він займав у батьківській родині. Наприклад, чоловік, котрий мав старшу сестру, вибирає в дружини жінку, із якою міг би почувати себе як молодший брат – чекає від неї турботи про нього й заступницького ставлення.

У концепціях Г. Дікса та Дж. Вілли йдеться про проєкції незадоволених у дитинстві бажань. Вони вважають, що кожний із партнерів має приховані потреби, які в дитинстві не були задоволені батьками, і для шлюбу вибирає людину, котра б допомогла йому відтворити свої інфантильні ситуації й повернутися до своїх не до кінця розв'язаних конфліктів. Партнери взаємодіють, експериментуючи на собі, намагаючись взаємно відреагувати та розв'язати свої невротичні проблеми.

Важливо відзначити, що мотивація вибору в класичних психоаналітичних і близьких до них моделях трактується однаково: вибір, учинений у сьогоденні, детермінується минулим досвідом індивіда.

Більш сучасні теорії намагаються пояснити мотивацію вибору шлюбного партнера потребами, наявними в індивіда сьогодні, і впливом на нього соціальних умов, у яких він перебуває. Найбільш відомими й визнаними вважаються такі теорії.

В. Мурштейн у теорії «стимул–цінність–роль» інтегрував ідеї Р. Уінча й концепцію «фільтрів», припустивши, що пари проходять у своїх відносинах

стадії задоволення визначених потреб. На етапі стимулу чоловік і жінка оцінюють зовнішність один одного, уміння триматися в суспільстві, інтелект і т. ін., тобто те, що може бути названо зовнішніми, найбільш доступними спостереженню характеристиками. Велике значення має й те, як ці характеристики оцінюються навколишніми. Якщо за названими вище параметрами чоловік і жінка влаштовують один одного, то їхні відносини розвиваються далі й переходять на стадію порівняння цінностей. На цій стадії зі спільних бесід вони роблять висновки щодо того, чи влаштовують їхні ціннісні установки, погляди, інтереси та потреби іншого. Якщо тут виявляються істотні розбіжності й виявлені недоліки не компенсуються якими-небудь достоїнствами, то партнери розходяться, вважаючи, що не підходять один одному. Якщо вони проходять і через цей «фільтр», то настає завершальна стадія перевірки ролей – з'ясування того, наскільки сумісне виконання ними своїх ролей у шлюбі чи іншому типі відносин. Партнери встановлюють, чи зможуть вони зайняти взаємодоповнювальні ролі в тривалому союзі, що дасть їм змогу задовольняти свої потреби. При цьому оцінюється як подібність характерів і потреб (наприклад однакова потреба в статевих контактах), так і протилежність взаємодоповнюючих рис (домінування – підпорядкування). В усіх фазах діє принцип «сумісності обміну». Рівновага досягається тільки в тому випадку, якщо такий обмін, із погляду партнерів, є рівноцінним. Наприклад, зовні не занадто привабливий партнер може зробити пропозицію красивій дівчині, даючи їй взамін стійке матеріальне становище. Некрасива дівчина може залучити красивого чоловіка своєю дбайливістю, сексуальністю, здатністю їм захоплюватися тощо.

Із цього варто зробити висновок, що вибір шлюбного партнера може мотивуватися різними потребами, що можуть бути як здоровими, так і невротичними. Від цього значною мірою буде залежати успішність розвитку відносин надалі. Вибори, учинені на основі невротичних потреб, не сприяють формуванню почуття зрілої любові й розвитку стабільних емоційних відносин [60; 63].

1.2. Компоненти та рівні психологічної готовності до подружніх взаємин

Психологічна готовність до сімейного життя залежить від взаємодії багатьох внутрішніх і зовнішніх чинників та становить синтез взаємопов'язаних і взаємозумовлених компонентів: мотиваційно-ціннісного, когнітивного, емоційно-регулятивного й поведінкового.

Мотиваційно-ціннісний компонент передбачає наявність у юнаків та дівчат стійкої позитивної мотивації шлюбу як важливої життєвої цінності (ідеальне Я), усвідомлене бажання мати сім'ю, глибоку переконаність у її значущості, прагнення бути щасливим у подружньому житті, потребу в оволодінні знаннями, уміннями та навичками, необхідними для створення й успішного функціонування сім'ї (реальне та динамічне Я). Цей компонент знаходить своє вираження в ціннісно-смысловій сфері Я (у настановленнях, ціннісних орієнтаціях, переконаннях, мотивах, моральних нормах, життєвій

позиції). Цей компонент готовності відображає змістові характеристики самосвідомості, а саме: вибір життєвих цілей, перспективи особистісного зростання, мотиваційні засади діяльності особистості в будь-якій сфері людського буття, сімейному житті зокрема.

Когнітивний (пізнавальний) компонент – це наявність у юнаків і дівчат системи знань, необхідних у сімейному житті, зокрема з педагогіки й психології, достатнього рівня поінформованості з питань моралі, фізіології та сексології шлюбу, а також правничих знань, господарсько-економічних засад функціонування сім'ї. Стійка зорієнтованість дівчини чи юнака на створення сім'ї формується також на основі знань про сім'ю, закономірності перебігу подружнього життя. До нього входять ті особистісні утворення, функція яких полягає в забезпеченні адекватної орієнтації на свою майбутню сімейну роль. Такими в цьому випадку виступали знання, осмислений власний життєвий досвід.

Емоційно-регулятивний компонент передбачає здатність до рефлексії та саморегуляції поведінки й емоційних станів, а також усвідомлення юнаками та дівчатами сформованості таких якостей, як емпатія, співчуття, співпереживання, взаєморозуміння, взаємодопомога, підтримка, спроможність контролювати гнів, агресію, негативні переживання тощо. Емоційно-регулятивний компонент уключає переживання особистістю хвилюючих подій зустрічі з людиною іншої статі, побачень, залицянь, кохання, перших спроб побудови близьких стосунків. Сюди входить широкий спектр емоційних установок щодо себе (від самоповаги до самоприниження, від поваги до іншого до нівелювання його «Я»), самокерівництво та саморегуляція поведінки й емоційних станів.

Оскільки передумовою успішного виконання сімейних ролей виступає система умінь та навичок, то ми виокремлюємо поведінковий компонент готовності. Він уключає соціально-психологічні вміння, особливості сценаріїв гендерної й сексуальної поведінки, специфіку самоорганізації життєдіяльності.

Готовність молоді до подружнього життя визначає в подальшому стабільність і тривалість існування сім'ї. На жаль, результати соціологічного опитування вказують на недостатній рівень соціально-психологічної готовності сучасної молоді до створення сім'ї. Високий рівень розлучень свідчить про нестабільність і вразливість сім'ї. Зменшується кількість зареєстрованих шлюбів, спостерігається поширення консенсуальних шлюбів, відкладення шлюбів до «кращих часів». У молоді змінюється світогляд, а також погляди на сім'ю й сімейне життя, послаблюються установки на взяття шлюбу. Зменшення частки приросту молодих подружніх пар призводить до зниження темпів помолодшання шлюбно-сімейної структури населення та негативно впливає на демографічну ситуацію в Україні.

Із психологічного погляду, стабільність ще не означає успішність шлюбу й сім'ї. Стабільний шлюб і родина дають задоволення людині від її перебування в цих соціальних інститутах, створюють умови для особистого щастя, особистісного розвитку кожного з їхніх членів. Багато в чому стабільність шлюбу та сім'ї залежить від таких чинників, як вік одруження, термін знайомства, який передує шлюбу, соціальний статус подружжя. Про стан взаємин партнерів і, відповідно, перспективність шлюбних стосунків наочно

свідчить мотивація тих респондентів, які вирішили зареєструвати свій шлюб. Стан взаємин між партнерами яскраво характеризує й мотиви того, чому чоловік і жінка вирішили не реєструвати свій шлюб. Для повних сімей (ідеться про консенсуальний шлюб) знов-таки характерне те, що їх цілком улаштовує їхнє становище, представники цих сімей задоволені своїми взаєминами («не вважаю це за потрібне», «нам і так непогано», «реєстрація закоханим не потрібна») і не бачать доцільності в офіційній реєстрації шлюбу, яка, на їхню думку, аж ніяк не вплине на їхні стосунки («штамп у паспорті нічого не вирішує»). Отже, представники повних сімей не прагнуть реєструвати шлюб насамперед у ситуації, коли зовнішні примуси або сподівання стосовно реєстрації відсутні, а внутрішня ситуація (взаємини з партнером) цілком благополучна.

Інші мотиви небажання укласти шлюб пов'язані з усвідомленням відповідальності за майбутнє сім'ї. Чоловік і жінка не поспішають укласти шлюб, якщо наявні перешкоди для благополучного сімейного життя (незадовільне матеріальне становище, незавершене навчання), а також коли вони прагнуть поближче пізнати одне одного. Така позиція свідчить про відповідальне ставлення до шлюбу, до майбутнього сімейного життя.

Зовсім інші мотиви домінували в чоловіків і жінок із неповних сімей. Головна причина того, чому не відбулася реєстрація шлюбу, як вважає ця категорія респондентів, – небажання партнера (здебільшого чоловіка) або батьків. Тобто простежуємо погані стосунки з близькими людьми, що й стало на перешкоді не тільки офіційній реєстрації, але й, як показав час, – самого сімейного життя.

Невдалий шлюб стає причиною певних змін в уявленні про мотиви вступу людей у шлюб і пріоритетність певних функцій сім'ї. Відповідно, в особи, яка сподівається створити сім'ю, знову, змінюються вимоги до майбутнього партнера, а також очікування, пов'язані з повторним шлюбом. Представники неповних родин перебувають у ситуації, яку можна розглядати як потенційно передшлюбну. Порівняльний аналіз свідчить, що їхні уявлення про головні мотиви вступу людини в шлюб дещо відрізняються від точки зору подружжів із повних сімей.

Передусім слід відзначити, що для представників неповних родин важливіші можливість жити з людиною, котра поділяє твої погляди, смаки, життєві цінності; отримати статус одруженої особи та реалізувати себе в сім'ї. Підвищена актуальність зазначених мотивів цілком зрозуміла для самотньої людини. Однак, крім впливу суто психологічних чинників, спостерігаємо також дію соціально-економічного фактора. Представники неповних сімей набагато більшого значення надають можливості фінансового забезпечення з боку подружжя й, певною мірою, можливості змінити соціальне оточення, підвищити свій соціальний статус.

Вплив соціально-економічного фактора простежується й в оцінках важливості функцій життєдіяльності сім'ї. Представники неповних сімей значно більшого значення надають таким аспектам шлюбу, як можливість через вступ до шлюбу піднести свій соціальний статус, а також матеріальна підтримка неповнолітніх дітей і недієздатних членів сім'ї.

Однак було б несправедливо приписувати представникам неповних сімей тільки меркантильні очікування від шлюбу. Вони, на відміну від подружжів із повних сімей, надають трохи більшого значення також духовним сторонам сімейних стосунків, а саме: задоволенню потреб у коханні, особистому щастю та почуттю захищеності від негараздів зовнішнього світу, духовному спілкуванню й розвитку особистостей членів сім'ї [34; 63].

Отже, хоч би як змінювалися сьогодні ціннісні орієнтації молоді в бік більш приземленого або й цинічного світосприйняття, якими б теоретично демократичними не були їхні погляди на шлюб і сім'ю та ліберальними міжстатеві стосунки, створення родини для них залишається головною передумовою й складовою частиною щасливого життя.

1.3 Гендерні аспекти підготовки до шлюбу

Поділ людей на чоловіків і жінок – центральна установка сприйняття нами розходжень, наявних у психіці й поведінці людини. Багато хто вважає, що вони пов'язані з генетичними, анатомічними та фізіологічними особливостями чоловічого й жіночого організму.

Сьогодні обґрунтованість чіткого поділу людей тільки на дві протилежні статі, що не збігаються за своїми природними характеристиками, ставиться біологами під сумнів. Вони виділяють кілька рівнів сексуальної організації людини, а саме таких, як:

- генетична стать (визначений набір генів);
- гонадна стать (залози внутрішньої секреції);
- морфологічна стать (зовнішні та внутрішні статеві органи);
- церебральна стать (диференціація мозку під впливом тестостерону).

Нерідко характеристики біологічної активності змішують із поведінкою в соціально-психологічному змісті. І тоді виникає питання, про які ж характеристики, власне, ідеться, коли поведінка позначається як «істинно» чоловіча або жіноча? Змішання статевих і гендерних характеристик приводить до того, що до характеристик мужності й жіночності одночасно відносять і психофізіологічні, і соціокультурні аспекти психологічних розходжень, тоді як у ситуаціях реальної взаємодії між собою люди рідко зв'язують біологічні особливості свого організму з гендерними характеристиками. І стать, і гендер – системи умовних позначок, що формують визначений порядок відносин між людьми, їхнє ставлення до різних проявів сексуальності, а також визначають форми представлення себе іншим людям у різноманітних практиках соціальної взаємодії. Усе це породжує гендерні стереотипи.

Гендерний стереотип – «спрощений схематизований, емоційно забарвлений образ чоловіка й жінки». Виділяють три групи гендерних стереотипів. До першої відносять стереотипи маскуліності-фемінінності. Чоловікам і жінкам приписують конкретні соціально-психологічні якості й властивості особистості, стиль поведінки. «Чоловіче» (маскулінне) або ототожнює з ним уважається позитивним, значимим, домінуючим, раціональним, духовним, культурним, активно-творчим, а «жіноче» (фемінінне)

пов'язується з негативним, вторинним, почуттєвим, тілесним, гріховним, природним, пасивно-репродуктивним.

Друга група гендерних стереотипів пов'язана із закріпленням сімейних і професійних ролей відповідно до статі. Для жінок основною роллю вважають сімейну, для чоловіків – професійну, а відповідно й оцінка успішності особистості пов'язана з виконанням цієї ролі.

Питання про сімейну роль чоловіка також досить актуальне. Чоловік практично не включений у справи родини, прийняття рішень, оскільки «чоловічі» обов'язки виходять за рамки родини. Чоловік стає інфантильним: не хоче нізащо відповідати, розділяти сімейні обов'язки навпіл.

Третя група гендерних стереотипів пов'язана зі статевими розходженнями в змісті праці. Зазвичай, жінці належить експресивна (виконавська й обслуговуюча праця), а чоловіку – інструментальна сфера діяльності (творча, керівна праця). Т. Парсон і Ф. Бейлс говорять про позитивний вплив такої диференціації ролей, відзначаючи, що «незважаючи на протилежності, якими є чоловік і жінка, вони можуть різноманітно взаємодіяти з урахуванням виконання призначених їм ролей». Крім того, жінки набагато частіше, ніж чоловіки, зіштовхуються з безробіттям і дискримінацією на ринку праці.

Гендер – одна з базових характеристик особистості, що обумовлює психологічний і соціальний розвиток людини. Багатокомпонентна структура гендеру визначається чотирма групами характеристик: біологічна стать, гендерні стереотипи, гендерні норми й гендерна ідентичність.

Гендерна ідентичність – аспект самосвідомості, що описує переживання людиною себе як представника визначеної статі. Гендерна ідентичність – одна з базових характеристик особистості, що формується в результаті психологічної інтеріоризації чоловічих або жіночих рис, у процесі взаємодії «Я» й інших, у ході соціалізації.

Розвиток психічних якостей, способів поведінки не має твердих біологічних основ. Це повною мірою стосується й статевої диференціації. Усвідомлення власної статевої приналежності та становлення гендерної ідентичності людини – один із напрямів її соціалізації. Процес гендерної соціалізації визначається й направляється за допомогою різних соціальних і культурних засобів. Для цього в кожному суспільстві існують визначені гендерні ролі.

Гендерна ідентичність – усвідомлення своєї приналежності до чоловічої або жіночої статі. Гендерна ідентичність особистості входить у структуру соціальної ідентичності.

Гендерна ідентичність – це особливий вид соціальної ідентичності, що співіснує в самосвідомості людини в єдності з уявленнями про професійний, сімейний, етнічний, освітній та ін. статуси. Гендерна ідентичність – продукт соціального конструювання [71]. Вона починає формуватися з народження дитини, коли на підставі будівлі її зовнішніх статевих органів визначається її паспортна (цивільна, акушерська) стать. Із цього починається процес гендерної соціалізації, у ході якої дитину цілеспрямовано виховують таким чином, щоб вона відповідала прийнятним у цьому суспільстві уявленнями про «чоловіче» й «жіноче». Саме на підставі існуючих у суспільстві еталонів формуються

уявлення дитини про власну гендерну ідентичність і роль, її поведінка, а також самооцінка.

Первинне уявлення про власну статеву приналежність формується в дитини вже в півтора року, причому саме це уявлення займає місце найбільш стійкого й стрижневого компонента самосвідомості. Із віком гендерна ідентичність розвивається, відбувається розширення її обсягу та ускладнення структури. Дворічна дитина знає свою стать, але ще не може визначити причини свого вибору.

У 3–4 роки вона вже здатна усвідомлено визначити стать оточуючих людей, але найчастіше пов'язує її із зовнішніми, випадковими ознаками. Крім того, статеву приналежність уважається дітьми цього віку змінюваною характеристикою. Необоротність статевої приналежності усвідомлюється дітьми приблизно до 6–7 років, що супроводжується посиленням статевої диференціації, поведінки й установок. Наступний найважливіший етап формування гендерної ідентичності – це підлітковий вік. Підліткова гендерна ідентичність стає центральним компонентом самосвідомості. Гендерна ідентичність дорослої людини являє собою складноструктуроване утворення, що включає, крім усвідомлення власної статевої приналежності, сексуальну орієнтацію, «сексуальні сценарії», гендерні стереотипи й переваги.

Поняття «ідентичність» – одне з відносно нових та одночасно популярних понять у психології особистості – одержало популярність завдяки роботам Еріка Еріксона. Еріксон звернув увагу на те, що підсумком підліткового віку стає більш-менш сформоване уявлення в людини про себе як про цілісну особистість, у чомусь схожу з іншими, у чомусь відмінну. У процесі твердження в понятійному психологічному апараті поняття «ідентичність» піддалося теоретичному осмисленню, завдяки якому розділено на персональну (особистісну) ідентичність (тотожність самому собі) й соціальну ідентичність (у руслі теорії соціальної ідентичності Теджфела-Тернера).

Отже, гендерна ідентичність – базова структура соціальної ідентичності, що характеризує людину з погляду її приналежності до чоловічої або жіночої групи. При цьому найбільш значимо, як сама людина себе категоризує. У вітчизняній психології проблемою гендерної ідентичності або близькими до неї питаннями займалися В. С. Агєєв, І. С. Кон, Т. А. Рєпіна, Я. Л. Коломийський та ін.

У вітчизняній психології присутні два умовно подібних терміни, які використовують для визначення цього виду соціальної ідентичності (статеву й гендерну ідентичності). Однак за кожним терміном стоїть різне розуміння цього феномену. Термін «статеву ідентичність» використовують дослідники, котрі дотримуються поглядів, згідно з якими «жіноче» або «чоловіче» в особистості багато в чому біологічно детерміноване. Терміну «гендерна ідентичність» надають перевагу ті, хто «створення гендеру» вважає елементом культури, а «чоловіче» й «жіноче» представляє як соціальні конструкти.

Жіночу ідентичність визначають через катетеризацію себе як представника жіночої соціальної групи. Жіноча ідентичність припускає відтворення гендерно обумовлених ролей, диспозицій, самопрезентацій.

Чоловіча ідентичність – категоризація себе як представника чоловічої соціальної групи й відтворення гендерно обумовлених ролей, диспозицій, самопрезентацій.

Традиційно вважається, що в процесі соціалізації хлопчик перебуває в більш складному становищі, ніж дівчинка. Його вихователі – зазвичай жінки, що обумовлює недостатність об'єктів для ідентифікації. Крім того, «чоловічий» рольовий набір більш обмежений і твердий, а традиційне виховання не підтримує проявів «чоловічої» поведінки (незалежної, ініціативної, активної). Подальша соціалізація хлопчиків пов'язана із соціальними бар'єрами на шляху розвитку маскулінності, що провокують емоційно-когнітивний дисонанс, наслідком чого є «статеворольова розгубленість» або утрировано-маскуліні статево-рольові орієнтації.

На перший погляд, сучасне суспільство пред'являє до поведінки дівчаток менш тверді нормативні вимоги, ніж до поведінки хлопчиків. Крім того, із дитинства її оточують вихователі-жінки, із якими дівчинка може ідентифікувати себе. Однак менша цінність «жіночого» в суспільстві утруднює розвиток позитивної Я-концепції дівчинки.

«Гендерна ідентичність пов'язана з нашим уявленням про своє поле: чи почувало ми себе в дійсності чоловіком або жінкою». Іншими словами, гендерна ідентичність – це аспект самосвідомості, що описує переживання людиною себе як представника визначеної статі, усвідомлення своєї приналежності до статі в соціальному контексті, тобто усвідомлення й переживання індивідом позиції «Я» стосовно конкретних зразків або еталонів статі.

Маскулінність і фемінінність – нормативні уявлення про соматичні, психічні й поведінкові властивості, характерні для чоловіків та жінок. І. С. Кон виділяє три різних значення поняття «маскулінність»:

1. Маскулінність як дескриптивна, описова категорія позначає сукупність поведінкових і психічних рис, властивостей та особливостей, об'єктивно властивих чоловікам, на відміну від жінок;

2. Маскулінність як аскриптивна категорія позначає один з елементів символічної культури суспільства, сукупність соціальних уявлень, установок і вірувань про те, чим є чоловік, які якості йому приписуються;

3. Маскулінність як прескриптивна категорія – це система вимог, що передбачають не середньостатистичного, а ідеального «нинішнього» чоловіка, це нормативний еталон чоловічих рис і якостей [36].

За аналогією можна виділити також три значення поняття «фемінінність».

Гендерні стереотипи – стандартизовані уявлення про моделі поведінки й риси характеру, що відповідають поняттям «чоловіче» та «жіноче».

Гендерні установки – суб'єктивна готовність до статево-рольових форм і моделей поведінки, прагнення до виконання ролей, очікуваних від індивіда визначеної статі.

Одним із важливих напрямів роботи школи з підготовки старшокласників до сімейного життя є формування в них адекватних шлюбно-сімейних уявлень. Щоб перебіг цього процесу був ефективним, потрібно знати вихідний рівень уявлень юнаків і дівчат про сімейне життя (їхні знання, ставлення, мрії, плани).

Як засвідчують наукові дослідження, уявлення старшокласників про шлюб та сім'ю відзначаються недостатньою повнотою, розходженнями в поглядах юнаків і дівчат, досить низькою оцінкою себе як майбутнього сім'янина.

Певна звуженість образів характерна для таких аспектів шлюбно-сімейних уявлень учнів, як уявлення про якості ідеального подружжя, мужність і жіночність, сімейні ролі та їхній розподіл між чоловіком і жінкою. Особливою ж неповнотою відзначаються уявлення школярів про функції сім'ї й організацію сімейного життя [31].

Виявлені особливості шлюбно-сімейних уявлень юнаків, які свідчать про значні прогалини в їхніх знаннях про шлюб та сім'ю, неправильні, нереалістичні погляди на деякі питання і які, очевидно, позначаються на їхньому ставленні до інституту сім'ї, потрібно враховувати в процесі цілеспрямованої підготовки юнаків до сімейного життя.

1.4. Соціально-психологічні чинники вибору шлюбного партнера

У віці ранньої дорослості людина включається в усі види соціальної активності, вона відходить від батьківської сім'ї, обирає супутника життя, приймає рішення про шлюб і створення власної сім'ї. У процесі вибору шлюбного партнера відіграють роль багато різних чинників, дослідження яких стає актуальним саме сьогодні, коли кількість розлучень перебуває на високому рівні.

На цьому етапі розвитку суспільства шлюб переживає кризу, пов'язану зі зміною його функціонального призначення. До недавнього часу він мав скоріше економічне та політичне значення, ніж відігравав функцію психологічної підтримки й комфорту [5; 35]. Сьогодні в усіх демократичних суспільствах, зокрема в українському, спостерігаються такі позитивні тенденції, як збільшення економічної незалежності жінок, відміна правової дискримінації незаконнонароджених дітей, розширення асортименту товарів, які полегшують побут самотніх чоловіків і жінок, послаблення примусових повноважень держави у сфері особистого життя людей. Однак ці зміни неминуче призводять до зменшення потреби в реєстрації шлюбу. Як наслідок, середній вік вступу в шлюб постійно підвищується, багато молодих пар проживають разом неофіційно, розлучення стало найбільш імовірним фіналом шлюбних відносин.

Зараз починається епоха, коли шлюб усе менше регламентується економічними чи політичними чинниками, уже не залежить від чіткого розподілу праці або ієрархії авторитету, нормативний тиск суспільства послаблюється. Це становище призводить до того, що провідними детермінантами вступу до шлюбу стають духовна близькість, кохання, єдність цінностей та світосприймання. Незважаючи на те, що в певні моменти свого життя людина може залишатися на самоті, вона завжди прагне, щоб її розуміли та приймали, прагне бути комусь потрібною, тобто коханою. Сама вона, зі свого боку, також бажає кохати, віддавати іншому свою турботу, накопичену ніжність, ділитися з іншою людиною сокровеним та особисто значущим. У

людській спільноті склалося так, що надійним засобом реалізації цих потреб визнано шлюб і сім'ю [5]. Тому більшість дорослих людей, як і раніше, відчують бажання знайти шлюбного партнера й укласти шлюб.

Існує велика кількість теорій вибору шлюбного партнера, які представлені переважно західними авторами. Більшість із них описують послідовність етапів або стадій розвитку стосунків із майбутнім шлюбним партнером. Найбільш структурованою та розробленою теорією вибору шлюбного партнера є концепція Бернарда Мурстейна «Стимул–Цінність–Роль», яка основана на припущенні про те, що всі відносини протягом передшлюбного періоду проходять три послідовні стадії. Лише пари, які прожили всі три стадії, спроможні укласти гідний шлюбний союз.

Перша стадія – *стимульна* – полягає у виокремленні однієї людини з великої кількості інших, тобто відбувається первісний вибір партнера, виникає симпатія. Критеріями вибору на цій стадії виступають зовнішні дані, соціальний статус, особливості самопрезентації людини, декотрі його психологічні якості. Також на стимульній стадії відбувається оцінка власних якостей, що можуть зацікавити іншу людину [11]. Важливим компонентом тут є територіальна близькість між партнерами, оскільки експериментально доказано, що саме вона часто стає основою для взаємної симпатії. Більшість людей знаходять свою «другу половину» серед сусідів, колег, знайомих чи однокласників. Роберт Зайонц та його колеги Уільям Кунста-Вілсон і Річард Морланд назвали це явище ефектом «простого перебування в полі зору». Стосовно зовнішніх даних і чоловіки, і жінки надають перевагу баченню поряд із собою привабливого партнера. Чоловіки більш чутливі до зовнішності партнерші на початковій стадії стосунків, а для жінок приваблива зовнішність партнера є фактором, який зміцнює відносини на більш зрілих етапах. Б. Мурстейн у результаті своїх досліджень дійшов висновку, що для виникнення симпатії між людьми важлива не стільки сама фізична привабливість, скільки відповідність рівня власної привабливості й привабливості партнера. Людина схильна вибрати собі в партнери того, хто не більше та не менше привабливий, ніж вона сама [1]. У. Струбі й колеги вивчали зв'язок зовнішньої привабливості та вибору партнерів. Вони приходять до висновку, що люди, які вважають себе зовнішньо непривабливими, частіше призначають побачення також непривабливим людям, і навпаки, ті, хто високо оцінює власну зовнішність, частіше звертають увагу на вродливих людей [5].

Друга стадія – *ціннісна* – припускає обговорення партнерами цінностей, переконань, світоглядних позицій один одного. Симпатія, що виникає на стимульній стадії, зміцнюється в тому разі, якщо досягається єдність поглядів на життя й позиції щодо питань шлюбу, розподілу чоловічих і жіночих обов'язків у сім'ї, виховання дітей тощо. В іншому разі, за розбіжності подібних позицій, пара розпадається [1]. Донн Бірн та його колеги у своїх експериментах неодноразово переконувалися, що найбільш симпатичними ми вважаємо тих людей, із якими в нас багато спільного. Можна припустити, що, надаючи перевагу подібним до нас людям, ми відчуваємо безпеку та психологічний комфорт. Чим більше подібностей у настановах, переконаннях і моральних цінностях у подружжя, тим щасливіший шлюб та менш імовірно розлучення [2]. На цьому етапі важливі відвертість, чесність, відкритість

партнерів один одному. Якщо зараз не будуть пред'явлені власні цінності й очікування, це може ввести партнера в оману, що викликає серйозні проблеми в стосунках у майбутньому.

Третя стадія – *рольова*. Тут проходить перевірку відповідності рольової поведінки партнерів за їх активної взаємодії один з одним, тобто на практиці. Однак на передшлюбному етапі відносин спроможність партнера виконувати бажану роль перевіряється найчастіше лише завдяки вербальному вираженню його ставлення до цього предмета. К. Коч, використовуючи поняття соціальної ролі для пояснення вибору шлюбного партнера, припустив, що партнери обирають один одного на основі згоди під час виконання ролей у процесі залицяння [7]. На цій стадії проходять перевірку рольові очікування стосовно партнера, ті враження, які він викликає під час спілкування на ціннісній стадії. Інші прибічники рольової теорії, такі як Т. Парсонс, Р. Бейлз, Б. Харбер, Р. Орт, також підкреслювали особливе значення узгодженості рольових очікувань партнерів і їхньої рольової поведінки. Ці науковці знаходили кореляцію між указаною відповідністю та загальною задоволеністю шлюбом [1].

Також на цьому етапі відбувається оцінка відповідності особистісних властивостей партнерів, яка перевіряється завдяки їхній спільній діяльності. Наприклад, соціолог Роберт Уінч у своїй теорії доповнювальних потреб відзначав, що під час вибору дружини чи чоловіка кожна людина шукає того, хто спроможний максимально задовольнити її основні потреби. Задоволення та винагорода розглядаються як сили, що сприяють зближенню майбутнього подружжя. На підтвердження цієї теорії виступив Р. Сентерс зі своєю інструментальною теорією підбору шлюбного партнера. Він стверджував, що людина прагне до того, чії потреби подібні її власним або доповнюють їх [5]. Про особливості задоволення потреб у стосунках та пов'язану з цим стабільність емоційних відносин говорив також Абрахам Маслоу. Він указував, що люди, які живуть на рівні потреб росту, тобто самоактуалізовані особистості, устанавлюють більш стабільні стосунки, ніж ті, хто живе на рівні дефіцитарних потреб.

У вітчизняній психологічній літературі проблема вибору супутника життя недостатньо вивчена та описана. Серед найбільш відомих теорій можна назвати теоретичну модель співвідношення процесів міжособистісного сприйняття й динаміки дошлюбних відносин М. А. Абалакіної. На поетапний розвиток стосунків між чоловіком та жінкою вказувала також Т. Б. Василець [6]. Відомим дослідником шлюбно-сімейних відносин є Л. Б. Шнейдер. Трансформацію соціально-моральних установок молоді стосовно шлюбу та дошлюбних інтимних стосунків вивчав С. І. Голод. Процес вибору шлюбного партнера досліджували М. М. Обозов й А. М. Обозова [24; 52; 81].

РОЗДІЛ 2. ПСИХОЛОГІЯ МОЛОДОЇ СІМ'Ї І СІМЕЙНА КРИЗА

2.1. Концептуальні підходи до дослідження молоді сім'ї

Сім'я – найважливіший осередок суспільства, що виступає моделлю конкретного історичного періоду та відображає моральні і духовні суперечності його розвитку. У сім'ї відображаються і переплітаються найрізноманітніші суспільні відносини: економічні, політичні, правові, духовно-ідеологічні, психологічні, моральні, естетичні. Акумулюючи у собі суспільні процеси, сім'я зберігає, накопичує і передає новим поколінням трудові навички, духовну культуру, стандарти соціальної поведінки. Суспільна цінність і значущість сім'ї зумовлена її виробництвом і відтворенням безпосереднього життя, вихованням дітей, формуванням їх індивідуальної свідомості, духовності. У ній формується характер людини, її моральні, ідейні й культурні цінності. Звичайно, виховний процес не обмежується лише рамками сім'ї, але не можна не погодитися із визначенням С. В. Ковальова [34], що власне сім'я була, є і завжди буде найважливішим елементом соціального мікросередовища, який впливає на формування особистості.

Спосіб життя людей у сучасній Україні привів до значних змін у сім'ї. Ці зміни зумовлені соціально-економічними перетвореннями, які вимагають від кожної людини, особливо молоді, адаптації, самостійності, ініціативності, творчості, успішності. Нові зміни та кризові явища в державі дестабілізували виховний процес, особливо у сімейному середовищі. Саме тому сьогодні гострою є проблема виховання молоді. А це головне завдання сім'ї, бо її соціальна цінність полягає у відтворенні безпосереднього життя, вихованні дітей, а також у передачі їм трудових навичок, традицій, у формуванні соціальної та індивідуальної свідомості [11].

У нашій країні протягом тривалого часу існували традиційні підходи щодо оцінки соціальної ролі сім'ї. Однак зміни в суспільстві вимагають повному підійти до проблем сім'ї, виховання дітей, підготовки їх до майбутнього сімейного життя. Сім'я почала все частіше розглядатися як соціальна система. Такий підхід дає змогу зосереджувати увагу на питаннях, які недостатньо вивчалися. В сенсі цього актуалізується звернення до досвіду вивчення сім'ї як системи, накопиченого зарубіжними вченими.

Вперше в історії психології визначення сім'ї як системи запропонував Д. Джексон у 1965 році [50]. Автор розглядав сімейну систему як єдине утворення, що має певні особливості функціонування і розвитку. Саме теорія Д. Джексона стала переломним моментом у науковому підході до вивчення сім'ї. Автор і його послідовники ввели нові поняття і моделі теорії систем: система, підсистема, холон, зворотний зв'язок, інформація тощо. Так, за його визначенням, сім'я як система є єдиним цілим психологічним і біологічним організмом, в якому існують диференційовані, але взаємопов'язані підсистеми: подружня, батьківська, підсистема сиблінгів [14,37].

Подружня підсистема має життєво важливе значення для становлення майбутнього сім'янина. Вона є моделлю інтимних взаємин, що проявляються у сімейній взаємодії. Крізь призму подружньої підсистеми дитина бачить приклади того, як виражати симпатію і кохання, як ставитись до партнера у

стресовій ситуації, як долати конфлікти [37, 23-24]. Батьківська підсистема пов'язана з функціями догляду за дітьми та їх вихованням. Особливості взаємодії у цій підсистемі, де бере участь і дитина, впливають на різні аспекти її розвитку. Залежно від батьківського ставлення у дитини формується відчуття своєї адекватності. Вона пізнає, які види поведінки приймаються, а які забороняються. Через батьківську підсистему дитина засвоює притаманні їй сім'ї способи вирішення конфліктів і стиль поведінки, які в подальшому використовує у своїй власній сім'ї [37, 24]. Підсистема сиблінгів формує власні стереотипи взаємодії, які набувають актуальності, коли діти переходять у позасімейні групи (школа, робота, власна сім'я). За Д. Джексоном, сиблінги вчать, як товаришувати і ворогувати, самоутверджуватися і досягати успіху серед рівних собі. Це стосується і майбутнього шлюбного партнера, з яким найлегше взаємодіяти, коли зберігається комплементарність позицій [37, 25-26].

Системного підходу в роботі із сім'єю дотримувалися й інші зарубіжні вчені. Представник екзистенціального підходу до сімейної терапії К. Вітакер вбачає у сім'ї систему, важливість усіх членів для якої є однаковою [14]. Основоположники стратегічного підходу до сімейної психотерапії Д. Хейлі і К. Маданес [37] вважають сім'ю складною системою, диференційованою на ієрархічно розміщених підсистемах. Дисфункція в одній із підсистем може аналогічним чином відобразитися на іншій. Структурний напрям сімейної психотерапії поєднує у собі елементи як екзистенціального, так і стратегічного підходів і розглядає сім'ю як організм, як складну систему, яка функціонує нижче від своїх можливостей.

В наш час концепція структури сім'ї є однією із головних в теорії сім'ї та сімейної терапії. Провідні вчені різних наукових шкіл [14;37;43;50;52;68] визнають практичну значущість структурних концепцій, що свідчить про все більше зближення конкуруючих шкіл. На думку Д. Фрімена [68] сімейну систему можна розглядати як єдине утворення, якому притаманні певні особливості структури, функціонування і розвитку. У структурному відношенні будь-яка нуклеарна сім'я включає в себе групи підсистем.

Структурна теорія сім'ї за С. Мінухіним [14;68] визначає три вектори функціонування сім'ї: організаційні характеристики (склад сім'ї, взаємини у підсистемах сім'ї та між ними); формування структури сімейної взаємодії із зростанням подружнього стажу; внутрішній розвиток сімейної системи, як реакція сім'ї на стрес.

Узагальнюючи теоретичні підходи різних авторів можна стверджувати, що під структурою сім'ї розуміється склад і кількість членів сім'ї, характер взаємин у сімейних підсистемах [14;50;68]. На структуру сім'ї впливають цінності різного ряду, в тому числі соціальні, сімейні і індивідуальні. Суспільство диктує сім'ї, яку структуру вона повинна мати. Сімейні підсистеми, ролі, цінності є тими характеристиками сім'ї, які свідчать про особливості сімейної структури. Структура змінюється залежно від соціокультурних змін суспільства і проходження різних стадій сімейного життя. Порушення структури сім'ї призводить до дезорганізації сімейних процесів, дезінтеграції, дезадаптації в сімейних підсистемах і наближує її до розпаду.

М. Боуен (цит. за [11]) розглядав сім'ю, як лабораторію для вивчення людини, і в основі його теорії сімейних систем лежить положення про емоційну систему, коли поведінка і взаємини мають автоматичний характер залежно від ступеня збудження системи. Автор виділив вісім положень теорії сімейних систем: диференціація, емоційний трикутник, ядерний емоційний сімейний процес, процес проєкції у сім'ї, процес трансмісії багатьох поколінь сім'ї, емоційне відчуження, позиція дитини серед братів і сестер (сиблінгова позиція), емоційний процес у суспільстві. Положення про диференціацію «Я» – центральне в боуенівській теорії сімейних систем. Уведені автором поняття «недиференційована сімейна маса» й «емоційне зближення» визначають нездатність особистості усвідомлювати себе, свої інтереси, потреби, а бачити їх лише у поєднанні з інтересами та потребами всієї сім'ї. Протилежне цьому поняття «сімейна диференціація» включає в себе здатність індивіда відділяти свої почуття та бажання від інших членів сім'ї, бути самостійною та незалежною особистістю.

Представник гештальт-терапії К. Левін (цит. за [50]) розглядав сім'ю як систему, гештальт, що формується людьми в процесі сумісного життя. Автор виділяв зовнішні (сімейні) і внутрішні (індивідуальні) межі сім'ї як системи. Злиття (конфлюенція) – недостатність меж між «Я» і «Інший». Конфлюенція сім'ї як цілого виявляється у відсутності меж з оточенням. Жорсткість, непроникливість меж характеризується тим, що кожен тримає свої проблеми при собі, емоції не виражаються, виникає протистояння контакту, ретрофлексія сім'ї. Рухливі, гнучкі індивідуальні та сімейні межі – це постійна зміна в залежності від ситуації (коли сім'я відкрита – межі проникливі, при необхідності – автономні). Дезорганізовані межі характеризуються тим, що індивідуальні межі жорсткі, ригідні, а сімейні межі тонкі, подружжя з такими межами дозволяють всім втручатися у внутрісімейне життя і руйнувати його.

Вивчення сім'ї як системи дозволило науковцям аналізувати її, з однієї сторони, як єдине ціле з притаманними лише їй особливостями розвитку та функціонування. З іншої сторони, хоча сімейна система і являє собою єдиний соціальний організм, вона не є «недиференційованою сімейною масою», а в нормі проявляє «сімейну диференціацію», де кожен із її членів є самостійним і незалежним. У сімейній системі виділяються диференційовані, але взаємопов'язані підсистеми, кожна з яких є досить важливою у формуванні майбутнього сім'янина і служить моделлю для наслідування.

Проблема розвитку сучасної сім'ї та особливостей її функціонування як системи була і є предметом дослідження вчених [5; 9; 16; 23; 27; 31; 39; 42; 66; 68 та ін.].

Українські дослідники [3; 20; 72;] довели, що сім'я на сучасному етапі суспільних змін не завжди справляється зі своїми соціальними функціями. Так, за результатами досліджень 460 подружніх пар різного сімейного стажу Т. В. Буленко [20] визначила тенденції у функціонуванні сучасної української сім'ї. Описані нею ознаки дезорганізації сім'ї дають змогу зробити висновок про кризу в сім'ї на сучасному етапі її розвитку. В даному випадку термін «криза» означає не крах чи розпад, а період трансформації шлюбно-сімейного інституту, який викликаний рядом соціально-економічних змін у нашому суспільстві і є історичною закономірністю.

Досить велика і, можливо, ще недостатньо теоретично і практично оцінена роль сім'ї у здійсненні таких видів соціального регулювання, як емоційна підтримка і соціалізація індивідів, зняття напруги, пов'язаної з високими темпами життя і праці, інтенсивністю спілкування тощо. Це зумовлюється виконанням індивідом певних сімейних функцій і ролей, які регулюються суспільством, тобто не обмежуються лише рамками сім'ї, а є складовим компонентом соціальних форм життєдіяльності суспільства. Але життєдіяльність сім'ї орієнтована не лише на потреби суспільства, а й на індивідуальні потреби її членів, тому актуальною є проблема сімейних функцій і ролей стосовно того чи іншого індивіда в рамках сімейної системи.

На сучасному етапі дослідження сім'ї єдиної типології її функцій не існує. Заслуговує на увагу достатньо поширена в науковій літературі точка зору, згідно з якою система соціальних функцій сучасної сім'ї включає в себе господарсько-економічну, репродуктивну, виховну, рекреативну, комунікативну, регулятивну, феліцитологічну, сексуально-еротичну функції. Розрізняють функції сім'ї залежно від ставлення до суспільства та соціальних інститутів, ставлення до окремих членів сім'ї, функції задоволення власних потреб, виховання дітей, соціалізації, організації дозвілля, функції взаємодопомоги та духовного спілкування. Функцій, як стверджує Н. Я. Соловйов [63], може бути стільки, скільки видів потреб здатна задовольняти сім'я. Усі вони тісно пов'язані між собою, доповнюють одна одну і залежать одна від одної.

Так, Е. К. Васильєва під соціальними функціями сім'ї розуміє стосунки членів сім'ї між собою та із суспільством, які зумовлені даною суспільно-економічною формацією [23]. М. С. Мацковський [58] у поняття «функція сім'ї» вкладає основні напрями діяльності для задоволення власних потреб і потреб інших соціальних систем, заданих структурою цієї системи. А. Г. Харчев [33] підкреслює значення таких функцій сучасної сім'ї, як відтворення населення, соціалізація, господарська функція, організація дозвілля. Г. М. Свердлов, В. А. Рязанцев (цит. за [64]) важливими називають функції продовження роду, виховну, господарську і функцію взаємодопомоги. В. Н. Ключніков (цит. за [64]) до основних функцій сім'ї відносить продовження людського роду, виховання дітей і господарську функцію. На думку С. Д. Лаптенка (цит. за [64]), важливими функціями сім'ї слід вважати господарсько-побутову, відтворення населення, виховну, організацію дозвілля. Н. Г. Юркевич (цит. за [64]) вважає, що важливими функціями сім'ї є духовне спілкування, сексуальна функція, народження дітей, співробітництво в процесі виховання, ведення домашнього господарства, організація дозвілля.

Як бачимо, науковці визначають такі функції, як економічну, репродуктивну, феліцитологічну, господарську, виховну, організацію дозвілля, психотерапевтичну, сексуальну. Виходячи з цього, можемо стверджувати, що названі функції є основними у сімейній системі. Але ієрархія функцій залежить від змін у суспільстві. Одні з них втрачають своє значення, з'являються інші. Е. Г. Ейдемільер та В. Юстицькіс [82;83] помітили, що на сьогоднішньому етапі розвитку суспільства якісно змінилась функція соціального контролю, яка проявляється в терпимості до певних проявів поведінки в сфері шлюбно-сімейних взаємин (народження позашлюбних дітей, подружня зрада).

Оптимальна реалізація сімейних функцій забезпечує стабільність шлюбу. Але їх виконання цілком залежить від рольової структури сім'ї, яка є важливим соціально-психологічним чинником забезпечення її життєдіяльності. Під роллю в психології розуміють «нормативно затверджені форми поведінки», що очікують від індивіда, який займає певну позицію в системі суспільних і міжособистісних взаємин [11;27]. Д. Майєрс [50;68] характеризує поняття «роль» як набір норм, що визначають поведінку людини певного соціального статусу. Поняття «роль» включає бажання і цілі, переконання і почуття, соціальні установки, цінності і дії, які очікуються чи приписуються людині, що займає в суспільстві певне становище. Це повністю можна віднести до сімейних ролей «батько», «мати», «чоловік», «дружина», «дитина», «родич» [27]. Роль – складне утворення, бо включає у себе соціальні та індивідуальні, міжособистісні, сімейні, гендерні, активні та латентні, інституалізовані та стихійні ролі. Для нашого дослідження найбільший інтерес представляють сімейні ролі: відповідальний за матеріальне забезпечення сім'ї; господар – господиня; вихователь; сексуальний партнер; організатор розваг; організатор сімейної субкультури; підтримувач сімейних зв'язків; психотерапевт [4].

Важливе значення для вивчення сімейних ролей має їх диференціація на «конвенціональні» і «міжособистісні». Конвенціональні ролі визначаються правом, мораллю, традиціями для будь-якого носія цієї ролі. Права і обов'язки, які встановлюються в міжособистісних ролях, залежать від індивідуальних особливостей партнерів, взаємодії їх почуттів і переваг. Як конвенціональні, так і міжособистісні ролі в сім'ї детерміновані впливом широкого кола факторів: права, звичаї, моральні установки, особистісні якості членів сім'ї, умови, в яких живе сім'я тощо [14].

Роль, яка склалася (і вся система ролей у сім'ї), повинна відповідати певним вимогам [37, 82-83]. По-перше, сукупність ролей повинна створювати достатньо цілісну систему. У випадку виникнення неузгодженості ролей між партнерами виникають труднощі у їх виконанні. Такі ж проблеми з'являються у випадку протиріччя різних ролей, які виконує один і той же індивід. По-друге, сукупність ролей, які виконує індивід, повинна забезпечувати задоволення його потреб у сім'ї – це потреба в повазі, визнанні, симпатії, коханні. По-третє, ролі, які виконує індивід, повинні відповідати його можливостям. Якщо вимоги до виконання ролі високі, то виникає порушення у функціонуванні сім'ї, ознаками якого є нервово-психічна напруга, тривога, фрустрація тощо. По-четверте, система сімейних ролей, які виконує індивід, повинна бути такою, щоб забезпечити задоволення не лише його потреб, а й потреб інших членів сім'ї.

Проблема вивчення рольових очікувань і рольової поведінки в подружніх парах представлена двома підходами [40]. Перший – рольові очікування і рольова поведінка розглядаються в одній, порівняно вузькій сфері сімейної діяльності: дружина вважає, що чоловік повинен проводити свій вільний час удома, тоді як він надає перевагу спілкуванню з друзями; чоловік може очікувати від дружини більшої участі у виконанні певних господарських функцій, а дружина не прагне цього. Такі ситуації неузгодженості рольових очікувань та домагань достатньо поширені і можуть бути причиною сімейних конфліктів. Другий підхід пов'язаний зі спробою побудувати комплексні моделі ролей, рольових очікувань і рольової поведінки. Одна з найбільш

цікавих спроб у вирішенні цієї проблеми була зроблена відомим американським вченим К. Киркпатриком, який виділив традиційні ролі чоловіка і жінки, товариські ролі і ролі партнерів, а також описав важливі очікування, які відповідають цим ролям (цит. за [41]).

Структура сімейних ролей не є постійною, вона може змінюватися залежно від обставин у сім'ї, зокрема стадії її життєдіяльності, наявності дітей, нормативності поведінки партнерів тощо. Досягнення «рольової компліментарності» передбачає специфічні патерни сімейно-рольової взаємодії, які сприяють задоволенню потреб, узгодженню рольових очікувань і домагань партнерів, вказують шляхи вирішення конфліктів, забезпечують позитивне уявлення подружжя про себе [33]. Разом з функційно-рольовою структурою сім'ї в перші три роки відбувається формування сімейних норм (правил). Норми, як стверджує Г. М. Андреева [5] – це певні правила, вироблені та прийняті групою, якими повинна керуватися особистість у своїй поведінці для того, щоб була можливою їх спільна діяльність. Санкція – це реакція на виконання чи невиконання ролі. Особливого значення набувають внутрішні санкції, тобто покарання чи заохочення за виконання ролі. Чим більше узгоджені норми і санкції між подружжям, тим краще здійснюється сімейна адаптація та сімейна взаємодія.

Однак кожен член сім'ї має свої уявлення про різні сторони сімейного життя: які функції виконувати в сім'ї, як розподіляти ролі, яким нормам поведінки надавати перевагу, які санкції використовувати при порушенні домовленості. Усі ці уявлення формуються протягом життя індивіда і їх організуючим моментом виступає сукупність сценаріїв повсякденного життя сім'ї. Сценарій – це уявлення індивіда про певні типові ситуації. Сімейний сценарій – це уявлення про щоденні сімейні ситуації, сцени вихідного дня, сценарії частих подій у житті сім'ї. Уявлення про сім'ю («образ сім'ї», «внутрішня картина сім'ї») – це сукупність уявлень про послідовність типових сценаріїв щоденного життя сім'ї [5, 83-84]. Ця послідовність сімейних сценаріїв передбачає певну поведінку в тій чи іншій ситуації, шляхи вирішення сімейних конфліктів, прояв взаємних почуттів, вирішення проблем. Починаючи сімейне життя з абсолютно різних «сценаріїв», кожен із молодих партнерів впевнений, що лише його «сімейний сценарій» є можливим. Інший партнер, у свою чергу, теж вважає, що він усе робить правильно, адже він поводить відповідно до свого «сімейного сценарію». Саме тоді починаються конфлікти, непорозуміння, образи.

Отже, неузгодженість «сценаріїв» провокує проблеми у сімейній взаємодії і, навпаки, подібність «сценаріїв» свідчить про подружню сумісність. За даними досліджень В. Сатір, на сьогодні лише одна із трьох пар, що вступають у шлюб, є сумісною із самого початку спільного життя [11].

Як свідчить аналіз літератури [15; 30; 63; 64; 78], не існує єдиного підходу щодо визначення поняття «психологічна сумісність». Деякі автори визначають сумісність як подібність або відмінність характерів, поглядів, звичок, які є взаємодоповнюючими. Інші розуміють під сумісністю процес взаємного узгодження.

Розглядаючи передумови майбутньої подружньої сумісності та функційності, К. Вітек [16] виділяє особливості, які свідчать про їх наявність:

сексуальна гармонія; соціальна зрілість; здатність забезпечувати свою сім'ю; почуття обов'язку і відповідальності; самовладання і гнучкість; подібність подружжя за характером та інтелектом; сприятливі взаємини між батьками; відповідність матеріального рівня партнерів.

На думку Т. В. Буленко [13], М. М. Обозова [53], психологічна сумісність між партнерами створює ієрархію рівнів, на нижньому із яких знаходиться психофізіологічна сумісність: сумісність темпераментів, узгодженість сенсомоторних актів. Наступний рівень (соціально-психологічний) утворює узгодженість характерів, смаків, інтересів, звичок та ін. Психосексуальний рівень означає сумісність сексуальних темпераментів, сексуальної досвідченості, сексуальної культури подружжя. Вищий рівень сумісності включає соціально-ціннісну сумісність: узгодженість цінностей, цілей, мотивів, поглядів, очікувань. Вона є показником згуртованості, що відображає рівень чи міру збігу думок, оцінок, установок і позицій членів сім'ї стосовно будь-яких сфер життєдіяльності. Саме вищий рівень сумісності у більшості випадків визначає успішність шлюбу.

Залежно від характерологічних якостей подружжя, міжособистісної взаємодії, психологічної сумісності, моделі шлюбу формується певний тип сім'ї. Вивчення та аналіз проблем сім'ї дали вченим змогу виділити понад сорок її типів, моделей, видів і форм. В. П. Меньшутін [45] вказує, що сім'ї можна класифікувати за такими параметрами: кількість дітей і склад сім'ї, структура і тип лідерства у сім'ї, однорідність соціального статусу, сімейний стаж, характер міжособистісних стосунків тощо. В. Г. Постовий [11] пропонує таку типізацію сім'ї: за складом (повні, неповні, окремі, прості, або нуклеарні, складні, великі); за типом лідерства (егалітарні і тоталітарні); за однорідністю соціального складу (соціально гомогемні та гетерогемні); за якістю взаємин і атмосферою в сім'ї (благополучні, стабільні, педагогічно слабкі, нестабільні, дезорганізовані); за особливими умовами сімейного життя (студентська сім'я, «дискантна» сім'я).

В контексті нашого дослідження цікавою є класифікація сімей, що запропонував Є. Вітчак, в основі якої є співвідношення влади і ролей в сім'ї. Автор визначає п'ять типів шлюбу: «замкнена» сім'я; тип сім'ї «дуба і плюща»; сім'я «борців»; шлюб «незалежних»; шлюб «соратників». Класифікуючи сім'ю за показником постійної внутрішньої боротьби партнерів між потребою в самотності і страхом перед нею, автори J. F. Cuber та P. В. Harrof (цит. за [72, 132-133]) виділяють такі типи партнерства: конфліктне партнерство; «мертве» партнерство; нейтрально-толерантне партнерство; згуртоване партнерство; тотальне або співзалежне партнерство.

Типізація сім'ї за R. F. Winch (цит. за [72, 132]). враховує фактор сімейної влади, асиметричності взаємин, комплементарності потреб партнерів і передбачає: взаємини за типом «мати-син»; взаємини за типом «батько-донька»; взаємини за типом «хазяїн-слуга».

Американський психолог П. Хербстом (цит. з [56]) виділяє чотири провідні моделі шлюбу, основою яких є розподіл лідерства і ролей між подружжям. Перша модель – автономний зразок (рішення приймаються разом і мають компромісний характер). Друга модель передбачає шлюб, де провідну роль відіграє чоловік. У третій моделі провідну роль відіграє дружина. Четверта

модель – «синкретична сім'я» (ролі в ній поділені рівномірно, рішення приймаються на основі довіри, взаєморозуміння і самостійності подружжя).

Естонські соціологи Е. Тійт і В. Уколова (цит. за [81]) поділяють сім'ї на традиційні (асиметричні) і модні (симетричні) моделі. У традиційних (асиметричних) сім'ях чоловік є основою матеріального забезпечення та її головою. На відміну від традиційної моделі, «симетрична» сім'я будується на принципі повної рівноправності чоловіка і дружини.

В плані нашого дослідження заслуговує на увагу типізація сімейних взаємин, запропонована N. W. Ackerman [14]: здорова сім'я; незріла сім'я; суперницька сім'я; сім'я з невротичною комплементарністю; сім'я з комплементарним «відігриванням»; роздільна чи емоційно-ізолювана сім'я; сім'я типу «господар-раб»; регресивна сім'я.

Описані вище ознаки типологій сімей рідко зустрічаються у чистому вигляді. Найчастіше зустрічаються змішані типи сімей, які змінюються залежно від ситуацій, життєвих колізій, етапів життєдіяльності. Останні, у свою чергу, впливають на структуру сім'ї.

Несумісність поглядів і розходження інтересів партнерів є найчастішою причиною виникнення подружніх конфліктів. Саме це збігається з даними судової статистики, які свідчать про те, що головна причина більшості розлучень – різні характери партнерів. Називаються й інші фактори, що породжують конфлікти: незгода у фінансових питаннях, суперечки з питань виховання дітей, ревності партнера, відсутність у одного з подружжя інтересу до сім'ї і бажання допомагати по господарству, втручання батьків і родичів, алкоголізм партнера, його грубість тощо.

Ю. М. Якубова, О. Г. Антонова-Турченко, Г. В. Святненко, М. М. Московка [58, 23-25] розглядають стабільність чи нестабільність шлюбу через задоволеність не лише матеріальних потреб молодого подружжя, а й емоційно-психологічних. Вони вбачають їх у взаємній допомозі і психічній підтримці подружжя, взаєморозумінні, задоволенні почуття власної гідності. На ґрунті незадоволених або частково задоволених потреб може виникнути тимчасове або хронічне фізіологічне, психічне напруження, яке негативно впливатиме на емоційно-психологічну стабільність шлюбу.

Виходячи з вищесказаного, можна зробити висновок, що існує ряд факторів, як внутрішніх, так і зовнішніх, які впливають на стабільність шлюбу, особливо на початковій стадії життєдіяльності сім'ї. На думку М. С. Мацковського, А. Г. Харчева [48] це такі, як: рівень готовності молодих людей до різкої зміни способу життя; складність взаємин між поколіннями; гедоністичне ставлення до шлюбу, зниження його цінності; відсутність у деяких молодих людей готовності до виконання всього комплексу функцій сім'ї; низька мотивація шлюбу.

Серед зовнішніх та внутрішніх факторів, що впливають на функціонування сім'ї, Е. Г. Ейдемільер, В. В. Юстицький [83, 27-28] виділяють: участь у сімейних взаєминах; прийняття норм, що існують у сім'ї та суспільстві; діяльність у домашньому господарстві і поза сім'єю; матеріальне забезпечення сім'ї; виховання дітей; вирішення сімейних проблем тощо. Чим краще кожен справляється із завданнями, які ставить перед ним сімейне життя, тим краще функціонує сім'я загалом.

Кожен із факторів, що впливають на гармонійний чи дисгармонійний розвиток шлюбних взаємин, проявляється з різною силою залежно від стадій життєдіяльності сім'ї. Розвиток сім'ї відбувається поетапно, зі зростаючим ускладненням. С. Мінухін і Ч. Фішман [42, 28-29] називають періоди рівноваги й адаптації, коли здійснюється оволодіння відповідними навичками та завданнями. Існують періоди дисбалансу, які призводять до різкого переходу на нову, більш складну стадію, на якій виробляються нові завдання і навички.

Динамічні процеси, що лежать в основі структурних зв'язків сім'ї визначаються як «сімейна динаміка», яка включає три взаємопов'язані групи процесів: внутрішні процеси індивіда; процеси між індивідом і іншими членами сім'ї; психосоціальні патерни в сім'ї в цілому [58]. Динаміка сім'ї актуалізується із народженням дитини, коли починають встановлюватися тривалі, специфічні патерни взаємин між подружжям. Всі сімейні процеси проходять як природне продовження минулої динаміки в батьківських сім'ях. Емоційний баланс між індивідом і рольовою адаптацією та балансом у сімейній групі визначає функційність сімейної системи.

Вивчення динамічних процесів сім'ї передбачає виявлення основних конфліктів та способів їх подолання, патернів комплементарності функційно-рольової взаємодії подружжя, викривлень і порушень міжособистісних стосунків, задоволеності і адаптованості подружньої пари, потенціалу росту сімейних взаємин. Аналіз цих параметрів дозволяє оцінити якість сімейного функціонування і прослідкувати динаміку сім'ї від самого початку її створення.

Отже, аналіз наукової літератури дає змогу зробити такі висновки:

- сім'я, як відкрита, гнучка соціальна система швидко адаптується до змін, що відбуваються в суспільстві. Однак, її функціонування і розвиток здійснюється за своїми законами, правилами. У своїй структурі сім'я має три підсистеми (подружжя, батьківська, сиблінгова), характер взаємодії між якими детермінує благополуччя та успішність сімейного життя;

- якість функціонування сім'ї визначається її структурно-функційними характеристиками: функції, ролі, норми, правила, лідерство, склад сім'ї, сценарій, сумісність, характерологічні особливості подружжя тощо;

- розвиток сім'ї та її динаміка зумовлюється дією зовнішніх та внутрішніх факторів, балансом міжособистісних процесів в сім'ї, наявністю внутрішнього сімейного потенціалу для розвитку взаємин;

- інтегральна оцінка функціонування та динамічних процесів сім'ї і виявлення впливу батьківської сім'ї на молоде подружжя можливе при застосуванні системного підходу, що дозволяє вивчати сім'ю, як цілісну систему, за різними функційними і структурними характеристиками в динаміці. Системний підхід дозволяє розглядати в якості одиниці аналізу не окремого партнера, а сім'ю, як ціле, при цьому важливість цілого не виключає врахування індивідуальних особливостей кожного члена сім'ї;

- існування різних підходів щодо оцінки функціонування сім'ї показує, що кожен із них має свої переваги, акцентуючи увагу на окремих аспектах її життєдіяльності. Комплексна оцінка успішності сім'ї передбачає врахування різних структурних показників, що практично не можливо в рамках конкретного емпіричного дослідження. Тому, наша задача полягала у виявленні

найбільш важливих і специфічних характеристик функціонування сім'ї, які інтенсивно кристалізуються в період «молодого подружжя».

Особливості функціонування молодого подружжя детально розкриті нами у наступному параграфі.

За останні десять-п'ятнадцять років вітчизняна і російська психологічна література збагатилася значною кількістю робіт із проблем сім'ї. Якщо до цього часу окрема частина робіт з постановки і вирішення завдань дослідження могла бути легко віднесена до соціологічних, то в останні роки з'явилися не лише теоретичні роботи, а й прикладні, орієнтовані на психологів-практиків сімейного консультування. Наприклад, монографія А. А. Бодальова і В. В. Століна «Сім'я в психологічній консультації» [78], робота Е. Г. Ейдемільера і В. А. Юстицького «Сімейна психотерапія» [82], перекладна робота С. Кратохвіла «Психотерапія сімейно-сексуальних дисгармоній» [38], роботи В. Г. Херсонського і С. В. Дворяка «Психологія і психопрофілактика сімейних конфліктів» [28], Г. С. Кочаряна й О. С. Кочаряна «Психотерапія сексуальних розладів і подружніх конфліктів» [77], В. Сатир «Як будувати себе і свою сім'ю» [61], Р. Бендлер, Д. Гриндер, В. Сатир «Сімейна терапія» [48], Н. Пезешкіана «Позитивна сімейна психотерапія» [67], К. Витакера і В. Бамберри «Танці з сім'єю» [12]. І це майже всі основні роботи з психології і психотерапії сім'ї. Виникає парадоксальна ситуація: сім'я, з одного боку, є предметом всебічного наукового аналізу, з іншого боку – саме психологічним аспектам сім'ї присвячено у вітчизняній літературі не так багато фундаментальних досліджень.

На початку 60-х років гостро проявила себе проблема дестабілізації сім'ї в окремих регіонах Радянського Союзу, яка насамперед зацікавила соціологів. Провідним центром соціології сім'ї став Інститут соціологічних досліджень АН СРСР.

До сьогодні існує макросоціологічне обґрунтування процесів функціонування сім'ї в суспільстві.

Так, А. Г. Харчев довів, що істотною причиною нестабільності сім'ї і шлюбу є науково-технічна революція [58]. Однак, як відзначають Е. М. Тійт і Д. Кутсар [30], навіть на соціологічному рівні не встановлено мікросоціологічні фактори, які обумовлюють розпад однієї конкретної сім'ї і збереження іншої. Автори роблять висновок, що немає ще оптимальної теорії, яка описувала б функціонування сім'ї, незважаючи на те, що вже в ранніх дослідженнях соціологічного характеру виділяються найважливіші для теорії сім'ї проблеми – одруження [78], подружня сумісність [75; 81], задоволеність сімейним життям [11; 38], стабільність сім'ї [58].

50-60-ті роки – період дестабілізації сім'ї. Чим більш нестабільною стає сім'я, тим більше соціальне замовлення на її вивчення. Згодом збільшується число дослідницьких центрів сім'ї (США, Англія, Франція, Канада, Швеція, Австрія, Фінляндія й ін.).

Т. Parsons і співавтор [48] вивчали подружні ролі. Надалі їхні дослідження розподілу ролей у нуклеарній сім'ї були доповнені М. Зельдичем [14], який пов'язував сімейні ролі успішністю шлюбу. На його думку, існує нормативний чи адекватний розподіл ролей у родині, що забезпечує її оптимальне функціонування.

Одночасно з вивченням дестабілізації шлюбу починається дослідження розлучень: вплив розлучення на партнерів [53], подружжя після розлучення [65], вплив якості шлюбу батьків на просімейну мотивацію дітей і т.п. Однією з центральних тем 50-х років є дослідження сімейної влади і верховенства.

Р. Хілл і Д. Хансен [1] розглядають концептуальні підходи до проблем сім'ї, які поділяють на дві групи: периферійні, де теоретичний аналіз починається від індивіда до родини, і соціологічні, де аналіз виходив від групи. На думку С. В. Broderick [50], плідним був інтеракційний підхід, що дозволяє описати взаємини між партнерами в термінах рольових очікувань, сприйняття й оцінок.

Т. В. Holman і W. R. Barr [41], аналізуючи теорії сім'ї, виділили кілька теоретичних концепцій:

1. Периферійні теорії – теорія гри, теорія балансу, теорія психоаналізу, теорія поля, необіхевіористські теорії, ситуаційний підхід, інституційний підхід, структурно-функціональний і трансактний аналіз.

2. Теорії, що мають вплив середовища: біхевіоризм, теорія розвитку, теорія конфлікту, феноменологічний підхід.

3. Теорії, що мали важливе значення в 70-ті роки: інтеракціонізм [9]; підхід, який базується на теорії обміну; підхід, який базується на теорії сім'ї. D. Kantor і W. Lehr [14] вказували, що за допомогою цієї теорії можна описати багато явищ, які відбуваються в родині.

У 70-ті роки з'явилися нові підходи до теоретичного осмислення родини. Наприклад, підхід, заснований на екології [54], що продовжує ідеологію теорії систем.

У психотерапевтичному змісті системно-структурний підхід до сім'ї реалізував S. Minuchin [42]. Сім'я в його розумінні має форму карти. Важливими в цьому підході є поняття «сімейної границі» і «сімейного резонансу».

Дослідниками Е. М. Тійт і Д. Кутсар [50] був зроблений висновок про те, що загальної теорії сім'ї не існує.

Із психологічної точки зору, на нашу думку, шлюб важливо описувати не системою ролей (тим більше, що такий розподіл досить сильно варіює від сім'ї до сім'ї), а класифікувати за характером взаємин партнерів, що важливо в практиці сімейного психологічного консультування. Постановка сімейного діагнозу припускає типологічну класифікацію сімей чи стилів міжособистісної взаємодії. Як вказує В. П. Меньшутін [56], підстав для класифікації сім'ї існує безліч: кількість дітей і склад сім'ї, структура і тип верховенства в сім'ї, сімейний уклад, однорідність соціального складу, сімейний стаж і т.п. М. Berman, Н. I. Lief (1975, цит. за [37]) описали такі параметри класифікації: сила, інтимність, включеність-невключеність і тип особистості. Розглянемо класифікації подружніх відносин, побудованих за першим показником. W. Lederer, D. D. Jackson (1968, цит. за [37]) виділили три типи подружніх зв'язків:

1. Симетричні зв'язки. У подружжя – вирівняна позиція, яка характеризується рівністю внесків «витрат» і «прибутків» (у психоемоційному і рольовому відношеннях). Тут проблеми можуть виникнути у зв'язку з конкурентним поведінням.

2.Комплементарні зв'язки. Традиційні шлюби характеризуються саме цим типом зв'язку. Різниця у сімейній владі між партнерами значна. Цей тип містить найменше елементів суперництва.

3.Паралельні зв'язки. Залежно від вимог ситуації партнери реалізують як симетричні, так і комплементарні зв'язки. W. Lederer і D. D. Jackson вважають, що цей вид зв'язку найбільш задовольняє подружжя у нашій егалітарній культурі.

Класифікація подружніх відносин R. F. Winch (1954, цит. за [37]) також враховує фактор сімейної влади, асиметричності відносин, однак у ній підкреслюється і момент компліментарності потреб партнерів: а) відносини за типом «мати-син» (сильна дружина опікує чоловіка, будучи для нього опорою); б) відносини за типом «батько-дочка» (сильний чоловік опікує дружину); в) відносини за типом «пан-слуга» (сліпе підпорядкування одного іншому).

На іншому обґрунтуванні (інтимність) побудована класифікація O. Pollak (1965, 1975, цит. за [37]). Автора цікавить тільки структурний аспект сімейного функціонування (склад сім'ї). O. Pollak вважає, що найбільшою загрозою для подружньої підсистеми є дитина, включення якої в сім'ю значно модифікує її функціонування. Автор виділив такі стадії розвитку сім'ї: а) шлюб без дітей; б) сім'я з маленькими дітьми; в) сім'я з дітьми підліткового віку; г) сім'я після відділення дорослих дітей. Про такий структурно-динамічний підхід до сім'ї ми вже говорили у тому аспекті, що він тісно пов'язаний з концепцією стадій життєвого циклу сім'ї, яка була розроблена Р. Хіллом. Відповідно до цієї концепції сім'я проходить визначені стадії розвитку, кожна з яких має свої специфічні проблеми й особливості, а отже й завдання, які вона повинна вирішувати, щоб залишатися життєздатною [11].

Класифікацію за третім обґрунтуванням (включеність-невключеність) пропонують, наприклад, J. F. Cuber і P. V. Harrof (1966 цит. за [37]). На їхню думку, подружжя перебуває в постійній внутрішній боротьбі між потребою на самоті і страху перед ним. На підставі цієї тези автори виділяють такі типи шлюбу:

1 Звично-конфліктний шлюб. Характеризується постійними сильними конфліктами і високим рівнем емоційної напруги. Незважаючи на те, що подружні відносини неприємні обом партнерам, вони живуть разом через страх перед самотністю.

2. «Мертвий» шлюб. Характеризується апатією й емоційною спустошеністю подружжя. Відносини зовні безконфліктні, але позбавлені позитивного змісту і динаміки. Кожний з партнерів живе своїм життям.

3. Нейтрально-толерантний шлюб. Відносини подружжя приємні і комфортні. Партнери розділяють інтереси один одного, зв'язані з позасімейним спілкуванням. Межі сім'ї родини відкриті, в них легко втручається позасімейне оточення.

4. Згуртований шлюб. Сім'я з досить чіткою сімейною межею. Партнери поєднують власне внутрішньосімейні відносини, спільну діяльність. Такий тип шлюбу більш стабільний і автономний, ніж попередні типи.

5. Тотальний шлюб. Партнери тісно зв'язані один з одним, їхні зв'язки багатопланові. Партнер розглядається як необхідний у всіх видах діяльності. Цей тип шлюбу досить рідкісний.

Очевидно, що терапевтичні завдання в цих різних типах шлюбу розрізняються. Наприклад, нейтрально-толерантне партнерство часто поєднується з недостатньою готовністю до шлюбу, особистісним інфантилізмом. Тотальний шлюб сильно прив'язує партнерів один до одного і формує співзалежну поведінку. Тому незначне відхилення від звичного сімейного функціонування може породжувати глибокі конфлікти, високу емоційну напругу. Такий тип сім'ї часто зустрічається у партнерів-невротиків з патологічним взаємодоповненням.

Для кожного типу шлюбу характерний свій рівень функціонального оптимуму: те, що для одного є конфлікто-генним і навіть патогенним, для іншого – непатогенним, навіть адаптивним. Наприклад, почуття байдужності у стосунках між партнерами цілком адаптивне для «мертвих» подружжів і патогенне для тотального шлюбу. Значно частіше доводиться вирішувати завдання подружньої адаптації в межах старого типу.

Класифікації шлюбу за четвертою підставою (тип особистості) мають на собі відбиток теоретичних трактувань особистості: ананкастичний чоловік і істерична дружина, пасивно-залежний чоловік і домінуюча дружина, параноїдний чоловік і депресивна дружина, депресивний чоловік і параноїдна дружина, орально залежний зв'язок, невротична дружина й усемогутній чоловік [16]. Одним із завдань побудови таких типологій є виявлення специфічних проблем кожного виду шлюбу і сумісності партнерів.

Деякою синтетичністю характеризується типологія сімей, запропонована В. М. Воловиком [14], яка враховує, як мінімум, перші три з чотирьох вище поданих класифікацій.

1. Емоційно відчужені сім'ї. Характеризуються холодними, стриманими чи байдужими стосунками між партнерами і низьким проникненням в особисте життя один одного. У цій групі виділяється два типи: емоційно розділені (емоційно байдужні, ізольовані) і ригідно-раціональні (емоційна дистанція і невтручання в особисті справи зведені в принцип взаємного поведіння, хоча в ряді випадків насправді партнери емоційно прив'язані один до одного).

2. Напружено-дисоційовані сім'ї. Характеризуються частими конфліктами, деспотичним домінуванням одного з партнерів, фіксацією дитини в ролі «цапа-вібувайла», обстановкою недобррозичливості, постійним пошуком винних.

3. Псевдосолідарні сім'ї. Підкреслена увага і турбота, що, однак, мають формальний характер. Стабільність і взаємозалежність досягаються за рахунок містифікації дійсності і формування захисних сімейних міфів.

4. Симбіотичні сім'ї. В основі цього типу сімей лежить психологічний симбіоз між одним із батьків і дитиною. У неповних родинх цей зв'язок визначає психологічне злиття матері і дитини, що призводить до їхнього взаємного самоутотожнення і крайніх форм взаємної залежності. У повних родинх іншому з батьків симбіотичної пари звичайно відводяться другорядні і залежні ролі, що спонукає їх займати критичну чи навіть конфліктну позицію. Симбіотичні зв'язки в цих випадках не настільки глибокі, і часом можна розрізнити випадки, у яких мати підтримує прихильність дитини, зберігаючи критичне розуміння ситуації, і випадки, у яких вона активно формує цю

прихильність, протидіючи будь-якій можливості її руйнування. Психокорекційна робота у цих двох випадках повинна будуватися на принципово різній основі [9].

5. Гіперпротективні сім'ї, у межах яких виділяють ригідні і хаотичні. Їх характеризує тверда фіксація ролей, однак у ригідних родинах – це гнітюча гіперпротекція (обмежувачий контроль) або гіперпротекція, що опікує (надмірна турбота й опіка), у хаотичних родинах – непослідовність установок і вимог один до одного, суперечливе поведіння домінуючого партнера.

Особливий інтерес становлять концептуальні підходи до опису стадій життєвого циклу родини.

В. А. Сисенко [65] виділяє такі стадії сімейного життя:

- а) зовсім молода сім'я – до 4-х років;
- б) молода – від 5-ти до 9-ти років;
- в) середня – від 10-ти до 19-ти років;
- г) літня – від 20-ти років і більше.

Такий розподіл відбиває деяку однорідність проблем, які вирішують партнери на кожному етапі шлюбу. Е. К. Васильєва [11] запропонувала періодизацію стадій життєвого циклу родини:

1. Зародження сім'ї – з моменту весілля до народження першої дитини.
2. Народження і виховання дітей. Ця стадія закінчується з початком трудової діяльності хоча б однієї дитини.
3. Закінчення виконання родиною виховної функції (включає період з моменту початку трудової діяльності першої дитини до моменту, коли під опікою батьків не залишається жодної дитини).
4. Спільне проживання дітей з батьками, якщо хоча б одне з них не має власної родини.
5. Партнери живуть одні чи з дітьми, які мають власні родини.

Такі класифікації життєвого циклу сім'ї становлять інтерес тому, що визначають завдання родини в кожному періоді її життя. Разом з тим, очевидно, що такі періодизації мають швидше соціологічний характер, вказуючи на макротраєкторію руху родини. Психологічний підхід до проблеми «життєвого циклу» сім'ї пов'язаний з тим, що, як вважає Г. Елдер (цит. за [55, 68]), «життєвий цикл родини необхідно вивчати з погляду взаємодії незалежних індивідів, що проживають разом. Сімейне життя при такому підході розглядається як взаємодія життєвих курсів декількох людей, а не один життєвий цикл сімейної одиниці». Ця формула відбиває той реальний факт, що сімейне життя багатьох подружніх пар є значною мірою результатом рішень і вибору двох відносно самостійних особистостей, кожна з яких розвивається власним шляхом. Партнери можуть рухатися непаралельними курсами і різночасно вступати в ту чи іншу стадію життєвого циклу. Численні дослідження, проведені за рубежом, підтверджують перехід від шлюбу з диферент-ційованими відносинами і чітким розподілом ролей чоловіка і дружини до «доповнюючи», «симетричних», «егалітарних» взаємин. Процес розподілу влади й авторитету, руйнування традиційних стереотипів відбувається болісно для обох партнерів. Дослідження, проведені останнім часом, показали, що в родинах, де дружина заробляла більше від чоловіка, обоє

партнерів частіше відчували незадоволеність шлюбом, а конфлікти з приводу роботи дружини були одним із головних факторів, які збільшують ймовірність розпаду шлюбу. Отже, процес «егалітаризації» сімейних стосунків є досить важким і суперечливим. Т. Парсонс і Р. Бейлс [50] описують модель сім'ї, відповідно до якої оптимальним для неї є чіткий розподіл ролей: на чоловіка покладається відповідальність годувальника і глави родини, а роль дружини обмежена домашнім господарством і вихованням дітей.

Таким чином, економічні, політичні, соціальні зміни в житті суспільства ведуть до якісних змін інституту родини, демократизації сімейних відносин, що у ряді випадків відбуваються дуже болісно, викликаючи окремі кризові прояви.

Численні дослідження, присвячені сім'ї, свідчать як про значні досягнення вчених і практиків в описі окремих концептуальних положень до розуміння процесу життєдіяльності родини, так і недостатню розробку підходів системного опису родини, неоднозначність трактування тенденцій її розвитку, суперечливість наукових тверджень.

Проведений теоретичний аналіз дав змогу узагальнити наукові уявлення про родину, уточнити окремі аспекти її функціонування, використовувати накопичений науковий досвід у прогнозуванні подальшої трансформації атомарної складової суспільних відносин – сім'ї – і описати особливості її життєдіяльності на стадії молодого шлюбу, що докладніше викладено нами у наступному розділі.

2.2. Особливості функціонування молодого подружжя

Проблемі молодого сім'ї, її становленню присвячена значна кількість досліджень [14; 15; 17; 21; 31; 43; 65; 66; 68] і ін. Разом з тим, ці роботи мають соціологічний і демографічний характер, а психологічні проблеми механізмів становлення сімейної ідентичності, характеру перебігу й особливостей реагування на подружню кризу, функціонально-рольового поведіння молодих партнерів і т. п., на нашу думку, не достатньо вивчено.

Через те, що сучасний стан родини неможливо розглядати поза процесами еволюційних змін у суспільстві, доцільним буде проаналізувати ці зміни у соціологічному контексті.

За останні десятиліття значно змінилися особистісні характеристики молоді: соціальний статус, готовність до самостійного життя, рівень відповідальності. Статистично зафіксований дуже високий відсоток молодих шлюбів: сьогодні близько 2/3 усіх шлюбів реєструються у віці до 24 років [12, 7]. Ранній шлюбний вік свідчить про соціальну незрілість партнерів, які беруть шлюб.

Автори численних досліджень одноставні в негативній оцінці інфантилізму сучасної молоді. Омолодження шлюбу, відмічуване І. Ф. Дементьєвою [28], з одного боку, і більш пізніше включення молоді в суспільне виробництво, з іншого, – призвели до того, що в даний час для молоді етап навчального процесу майже збігся з етапом створення сім'ї. Студентська родина набула сьогодні настільки масового характеру, що може з повним

правом бути виділена в окремий тип молоді сім'ї зі специфічним способом життя, розтягненим на кілька років.

Причому дослідники відзначають, що процес одруження студентів з кожним роком проходить усе більш інтенсивно. У цих сім'ях процес знаходження самостійності молодих партнерів тим більше не закінчений: продовжується формування особистості, її духовний розвиток, не досягнута економічна і соціальна незалежність. Специфіка життєдіяльності такої сім'ї, як і більш складний комплекс проблем, які стоять перед нею, безсумнівна. Саме така сім'я зазнає найбільших матеріальних труднощів і майже цілком залежить від можливостей батьківської родини (за даними латвійських соціологів, більшу частину сімейних студентів матеріально підтримують батьки).

Народження первістка часто ставить молоде подружжя у важку ситуацію, призводить до росту конфліктності у шлюбі. І. Ф. Дементьєва [28] вважає, що запізнилу соціалізацію молоді можна пояснити зміною типу родини – наростаючим процесом малодітності. Автор відзначає, що сім'я, створена партнером, який був єдиною дитиною в родині, є потенційно нестабільною. Такі партнери не здатні до кооперації, консолідації, вони недостатньо комунікабельні, схильні до егоцентризму.

У процесі розвитку сім'ї відбувається зміна ієрархії і змісту функцій родини. Відповідно до досліджень, для молоді сім'ї особливо значущою є експресивна функція [36], тому зміщуються і цінності подружнього життя. І. Ф. Дементьєва [28] наводить дані, які засвідчують, що на перший план партнерами висуваються такі бажані якості партнера, як прояв взаєморозуміння, доброзичливості, готовності прийти на допомогу, емпатія. Автор вважає, що наявність у молодого подружжя цих якостей стає основною умовою успішності сімейних взаємин. Результати опитування подано у таблиці 2.1.

Фактори успішності шлюбу, %

I	Інтимізація взаємин	
	Взаєморозуміння, доброзичливість партнера	97
	Ніжність партнера	85
II	Фізична гармонія	5
	Альтруїзація взаємин	
	Готовність надати допомогу	90
	Відповідальність за родину	83
III	Потреба в дітях	74
	Автономізація взаємин	
	Невтручання сторонніх осіб, у тому числі батьків	73
	Особиста воля	29
	Думка сусідів, знайомих про родину	29
IV	Матеріальне середовище	
	Житлові зручності	85
	Матеріальне благополуччя	77

Незважаючи на актуальність психологічних і емоційних аспектів у взаєминах молодого подружжя, значне місце займає матеріальний фактор, який визначає її благополуччя.

Встановлено, що серед молодих родин сформована стійка тенденція до територіально відособленого проживання. Бажання жити разом з батьками висловили 9 % опитаних, а категорично проти спільного проживання 74 % чоловіків і 78% жінок [21]. Втручання батьків є однією з основних причин розпаду родини. Тенденція, що прослідковується, свідчить про процес відділення молоді шлюбної пари в самостійну сімейну групу.

Істотні зміни відбуваються у взаєминах молодих подружніх пар і батьківської сім'ї в умовах спільного проживання. Більш як 50 % молодих родин звертаються за допомогою і підтримкою до батьківської родини. Але якщо 5-10 років тому взаємини з батьками будувалися на принципах беззастережного підпорядкування старшим, то зараз сучасні відносини між молодістю і батьківською родинами будуються на основі кооперації, взаємного співробітництва. Хоча окремі традиційні форми взаємодії з батьківською сім'єю продовжують зберігатися при істотній зміні їхньої якісної основи.

Піддано зміні і функціонально-рольове поведіння молодого подружжя. Однак у рольових перевагах більш демократичними є жінки. Саме вони наполягають на рівних правах і обов'язках у родині, беруть активну участь у матеріальному забезпеченні сім'ї. Чоловік сьогодні або розділяє таку позицію дружини, або відстоює традиційне виконання ролі, що надалі може дестабілізувати молоду родину і призвести до її розпаду.

Незважаючи на демократизацію відносин, рольова структура характеризується зниженням участі в домашніх справах чоловіків у перші п'ять років шлюбу та збільшенням навантаження на жінок. Чим більше розбіжностей

у виконанні домашніх обов'язків між подружжям, тим менше вони задоволені шлюбом [28].

Оцінюючи демократизацію сім'ї як позитивне явище в її розвитку, не можна не відзначити й негативні моменти, які є наслідком:

- домінантна позиція жінки у вирішенні усіх важливих питань родини;
- зниження почуття відповідальності в чоловіка;
- небажання чоловіка брати участь у виконанні домашніх обов'язків;
- тенденція жінки до маніпуляції партнером;
- пасивна участь чоловіка у вихованні дітей;
- ослаблення авторитету сусідів, соціального оточення в молодій родині, що особливо сильно відчувається у великих містах з високою автономністю проживання.

Аналізуючи ціннісні орієнтації молодого подружжя [28], прослідковується їхня динаміка зі збільшенням шлюбного стажу (див. таблицю 2.2).

Таблиця 2.2.

Ціннісні орієнтації партнерів з різним шлюбним стажем, %

Значимість емоційних цінностей	Стаж шлюбу		
	до року	1-3 роки	понад 3 роки
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>
Взаєморозуміння, доброзичливість партнерів	97	97	96
Пестливість, ніжність партнерів	89	88	83
Фізична гармонія партнерів	83	78	78
Готовність надати допомогу	89	92	89
Усвідомлення своєї необхідності дітям, партнеру	82	83	87
Наявність дітей	75	74	80
Здоров'я, успіхи дітей	90	92	92
Невтручання сторонніх, у тому числі батьків	70	78	71
Особиста воля	26	27	27
Гарна думка сусідів, знайомих про родину	34	31	26
Житлові зручності	86	85	85
Матеріальне благополуччя	78	80	76
Високий авторитет у родині	54	54	49

Дані таблиці 2.2 показують, що згодом здобувають тенденцію до зниження такі цінності партнерів, як ніжність, взаєморозуміння, суспільна думка. Зростає значущість таких факторів, як благополуччя дітей, невтручання батьків у сімейні справи, житлові зручності, усвідомлення своєї потреби дітям, партнерові. Цінність окремих елементів сімейного життя має тенденцію до зростання в період між першим і четвертим роками шлюбу: зростає вимога до

матеріального забезпечення родини, актуалізується фактор готовності партнера надати допомогу і підтримку. У цілому слід зазначити, що зі збільшенням шлюбного стажу цінність родини для партнерів зростає.

На першому році шлюбу відбувається адаптація до сімейного життя, розподіл сімейної влади, формування сімейних норм і рольової структури. Молодим подружжям характерно первісне входження у світ один одного, розподіл обов'язків у родині, вирішення житлових, фінансових і пов'язаних із веденням загального господарства і побуту проблем, оволодіння роллю чоловіка і дружини, процес набуття життєвого досвіду, дорослішання і змужніння.

Успішність адаптації до сімейного життя в молодій родині визначає відповідність мотивації шлюбу партнерів, тривалий період дошлюбного залицяння, психологічна сумісність партнерів, їх готовність до сімейного життя.

На думку американського соціолога К. Киркпатрика, первинна адаптація молодій родині проявляється в узгодженні сімейних уявлень і очікувань партнерів, а також міжособистісній адаптації, що припускає взаємне пристосування до особливостей особистості один одного. Адаптацію забезпечують два механізми: ідентифікація і рефлексія. Наявність патологічних рис особистості погіршує й утруднює адаптацію в молодій родині.

Найважчий період для молодого шлюбу – це період народження першої дитини, у зв'язку з чим у чоловіків виникає напруженість бюджету часу, різке обмеження розваг, відпочинку, дозвілля, зростання фізичної і нервової втоми, зниження сексуального потягу. Усе це накладає відбиток на проблеми професійного просування і досягнення суспільного статусу, а з боку власне шлюбу – на ослаблення симпатії, любові і формування дружби.

За даними І. Ф. Дементьєвої [28], жінки більш критичні в оцінці свого шлюбу і вимогливіші до партнера. Встановлено, що на першому році спільного життя часто виникають думки про розлучення у 33 % опитаних, на другому – у 18 %, на третьому – у 11 % від загального числа обстежуваних. Прослідковується залежність задоволеності шлюбом від рівня освіти. Найменш задоволені своїм шлюбом молоді подружжя із середнім рівнем освіти. Автор пояснює це їхньою невисокою культурою міжособистісного спілкування, а матеріальні фактори (у тому числі й житлові), що зазвичай визначаються як внутрішньосімейне благополуччя, ніяк не впливають на успішність шлюбу. Стабільність молодій родині більшою мірою визначається психологічними факторами. У таблиці 2.3 показано роль психологічних факторів у задоволеності шлюбом.

Отже, значущість майже всіх компонентів, які складають емоційний фон внутрішньосімейних взаємин, у незадоволених шлюбом партнерів занижена. Разом з тим, вони високо оцінюють право на особисту волю й автономність.

**Значущість компонентів сімейного життя для досліджуваних з
різним рівнем задоволеності шлюбом, %**

Компоненти сімейного життя	Оцінка значущості	
	задоволені шлюбом	незадоволені шлюбом
Взаєморозуміння, доброзичливість	93	48
Пестливість, ніжність партнерів	81	69
Усвідомлення своєї необхідності дітям, партнерові	75	70
Фізична гармонія партнерів	70	66
Особиста воля	19	38

Зі збільшенням подружнього стажу спостерігається зростання кількості партнерів, незадоволених шлюбом. Причому незадоволеність прослідковується в трьох групах: до року, від року до трьох, понад три роки [15; 21; 30; 53]. Крім того, зі збільшенням стажу шлюбу зростає кількість партнерів, не впевнених у правильності вибору шлюбного партнера.

Серед одружених зі стажем понад 3 роки лише деякі впевнені у правильності вибору шлюбного партнера і 10 % часто шкодують із приводу свого шлюбу. Кількість незадоволених своїми подружніми відносинами різко зростає в період між першим і четвертим роками шлюбу.

Таким чином, молодий шлюб може бути охарактеризований з погляду традиційної моделі родини і традиційного розподілу ролей. У цьому випадку ми не будемо описувати ці традиційні, добре відомі ролі. Однак слід зазначити, що одним із внутрішніх протиріч сучасного шлюбу є прагнення до демократизації подружніх і сімейних ролей, з одного боку, і збереження багатьох елементів традиційних відносин, з іншого.

Аналіз психологічної літератури, результати проведених експериментальних досліджень дають підставу стверджувати, що особливо напружено й інтенсивно відбувається процес формування внутрішньосімейних відносин, психологічного клімату, інтеграції, рольової структури в молодій сім'ї.

Багато факторів визначають здатність молодої родини переборювати труднощі, ефективно вирішувати сімейні проблеми, викликані входженням молодої сім'ї в кризу. Значну роль у структурі молодої родини й успішності її функціонування відіграє подружня адаптація, яка виявляється у всіх сферах сімейного життя і являє собою єдність двох процесів: асиміляції й акомодатії, психологічна сутність яких полягає у взаємоуподібненні партнерів і взаємному узгодженні почуттів, думок, поведінки.

Через те, що подружня адаптація – складне й інтегративне утворення, методологічна операціоналізація цього поняття проводилася за такими параметрами: кількість конфліктів, рівень згоди партнерів з питань сімейного

життя, поділ праці в родині, задоволення партнером, оцінка стійкості шлюбу, переживання щастя партнера та ін. [11], що свідчить про її поліпараметричність (Farber, 1962, цит. за [17]). Brim, Fairchild, Borgatta (1961, цит. за [37]) виявили п'ять основних факторів подружньої адаптації.

C. Schaap [70] розглядає три аспекти подружньої адаптації: задоволеність шлюбом, згуртованість, відсутність депривації потреб кожного чоловіка. Хікс і Платт [38] в оглядовій етапі утотожують поняття «щастя» і «стабільність шлюбу». Вони ґрунтувалися на аксіоматично прийнятому положенні, що щасливі шлюби і є стабільні, а нещасливі – нестабільні. R. A. Lewis, G. B. Spanier [53] виділили такі фактори подружньої адаптації, як якість і стабільність шлюбу. На рис. 1 представлена розроблена ними типологія шлюбу.

У роботі [51] автори висловили більш виразно свою теорію, що зводилася до п'яти положень:

1. Чим більша нагорода при фіксованих цінностях, тим вищою є якість шлюбу.
2. Чим більші внутрішньопарні цінності при фіксованих нагородах, тим нижча якість шлюбу.
3. Чим вищі зовнішні нагороди (альтернативні притягання), тим нижча стабільність шлюбу.
4. Чим вищі зовнішні ціни за розірвання шлюбу (нормативні примуси залишатися в шлюбі), тим вища стабільність шлюбу.
5. Чим вища якість шлюбу, тим вища стабільність шлюбу.

На підставі описаних положень автори виділили чотири типи родин:

1. Висока якість, висока стабільність.
2. Висока якість, низька стабільність.
3. Низька якість, низька стабільність.
4. Низька якість, висока стабільність.

Різними дослідниками пропонувалися різні терміни, які визначають інтегральну характеристику родини. Це – вдалість шлюбу, задоволеність сімейним життям, функціональність шлюбу, рівень сімейної інтеграції, ступінь адаптації і т.п. На думку Д. Кутсар [49], усі названі поняття входять до складу більш узагальненої, полідимензійної, власне кажучи, характеристики – якості шлюбу. Цей термін запропонований Р. Льюїсом і Г. Спаньєром [53], які розглядали якість шлюбу як багатовимірний феномен, що складається із суб'єктивних оцінок партнерів. На думку Д. Кутсар, можна виділити два аспекти якості шлюбу: з погляду суспільства і з погляду особистості.

На нашу думку, психологічний аналіз відмінний від соціологічного, тому якість шлюбу в психологічному аспекті можна розглядати тільки з боку особистості.

E. W. Burgess і L. S. Cottrelli (1939, цит. за [37]) під подружньою адаптацією розуміли: єдність думок із критичних питань; поділ інтересів; почуття довіри; невелику кількість скарг, пов'язаних зі шлюбом; відсутність почуття самотності. Frenken (1976, 1982, цит. за [37]) у подружню адаптацію включає чотири параметри: сексуальний контроль, психосексуальну стимуляцію, сексуальну мотивацію і привабливість шлюбу. Schutz (1967, цит. за [37]) до подружньої адаптації відносить такі перемінні: потреба в любові і

прихильності, визнання автономії, самостійності й уваги з боку партнера. Шкала оцінних подружніх установок Schutz добре корелює з іншими методиками виміру подружньої адаптації і чуттєва до змін, пов'язаних із психотерапією (Boelens, Emmelkamp, MacGillavray, Markvoort, 1980, цит. за [37]).

Існують також підходи до подружньої адаптації з погляду характеру взаємодії партнерів. Операціональними аналогами подружньої адаптованості у цьому випадку є різні техніки аналізу взаємодії. Це спільне рішення визначених задач (наприклад, інтерпретація плям Роршаха, рішення тесту Равена, обговорення списку проблем [24] і т. п.) і його оцінка спеціальними техніками кодування спостереження (аналіз комунікативних відносин (Busch, 1975 і ін. цит. за [24]); схема кодування інтерперсонального конфлікту (Barry, 1970; Billing, 1970 і ін. цит. за [24]); система кодування подружніх інтеракцій (Crump, 1978, цит. за [24]); схема кодування інтерперсональної комунікації (Schinler, 1981, цит. за [24]); система кодування поведінки (Kogen, 1978, цит. за [24]), оцінна система інтеракції партнерів (Rubin, 1977, цит. за [24]), система кодування невербальних подружніх інтеракцій (Birchler, 1972, цит. за [24]).

У теорії сімейних систем М. Боуена [2] важливим поняттям є «диференціація Я». Якщо «диференціація Я» партнерів не досягає достатнього рівня, то можливі два види порушення сімейної адаптації. Перший вид буде полягати в тому, що один партнер ніби зливається з іншим, виникає недиференційована сімейна система. Вона може бути «міцна», але з вираженою залежністю одного партнера від іншого. Будь-який сімейний стрес може «зламати» цю систему.

Другий вид «недиференціації Я» партнерів полягає у відстороненні від думок і почуттів свого партнера. М. Боуен назвав цей варіант як «емоційне відсторонення». Індивід, емоційно відсторонений від свого шлюбного партнера, не в змозі розділити з ним значимі думки, почуття чи підходи до вирішення тих чи інших проблем шлюбу. Тільки диференційований індивід у змозі реалізувати функціональний шлюб.

В іншому варіанті системного підходу до сім'ї С. Минухіна [42] адаптація шлюбу розглядається в термінах границі і сімейного резонансу. Існує деяка нормативна структура родини, до якої варто наблизитися за допомогою терапевтичних інтервенцій. Хоча не шлюб, а сімейна система в цілому була предметом інтересу дослідника.

Плідним поняттям у теорії систем [71] є кругова причинність: Традиційна каузальна модель є лінійною: прямий зв'язок проблем дитинства з подружнім конфліктом. Поняття циркулярної (кругової) причинності розширює концептуальні межі і зміщує акценти аналізу родини. Дії кожного з партнерів розглядаються як реакція на дії іншого. У межах такої кругової причинності важливо аналізувати сьогодення, а не минуле. Сімейна система зберігає гомеостаз, пов'язаний із відтворенням порушених зразків поведінки, Більш того, він утруднює терапевтичне втручання в подружню систему. Тому деякою мірою дезадаптована сімейна система прагне зберегтися, а психотерапевт протистоїть цій тенденції партнерів зберегти status quo. Для досягнення гомеостазу партнери жертвують своїми індивідуальними мотиваціями. У цьому сенсі окремі симптоми в партнерів (наприклад агорафобія в дружини)

допомагають зберегти шлюб, який, по суті, є патологічним. Так, J. Haley [35] навів приклад жінки, яка страждає агорафобією: вона боїться залишити будинок, що дозволяє їй у такий спосіб зберегти шлюб. Дисфункційні шлюби характеризуються наявністю подвійного зв'язку: партнери грають один з одним, маніпулюють, використовують різні психологічні «фінти» для того, щоб зберегти гомеостаз [72]. Такі подвійні зв'язки роблять шлюб нечесним, а відносини нетраспорантними, нечистими, непрозорими.

Р. Я. Акоф і Ф. І. Емері [1] запропонували векторну модель сумісності. Автори ввели два біполярних концепти: «об'єкти-версія-суб'єкти-версія», «екстерналізм-інтерналізм». Перший концепт відбиває ступінь впливу на людину з боку оточення (чутливість до оточення). «Об'єктиверт – це людина, чуттєва до свого оточення, а суб'єктиверт-нечуттєвий...». Причому скоріше варто говорити про тенденції об'єктивертів і суб'єктивертів, а не про фіксовані характерологічні особливості. Другий концепт характеризує ефективність впливу індивіда на оточення. «Екстерналіст – це той, хто схильний змінювати оточення у відповідності зі своїми потребами». «Інтерналіст сам адаптується до оточення» [1, 127]. Кожен індивід може бути представлений вектором у двомірному просторі, утвореному двома вищевказаними концептами. Центральна точка осі координат – точка центроверсії. Подружня пара представлена в зазначеному просторі крапкою, рівною половині суми векторів, що репрезентують обох партнерів у просторі зазначених принципів. Чим далі подружня пара віддалена від точки центроверсії в цьому векторному просторі, тим менш успішною вона виявиться в шлюбі [1, 131].

Автори концепції розглядають успішність шлюбу як задоволеність ним: «одружилися б знову, якби шлюб був розірваний і всі зовнішні узи і зобов'язання були б усунуті». У роботі О. С. Кочаряна [37] показано, що опитувальник особистісних типів (ОЛТ), побудований на ідеях Р. Л. Акоф і Ф. І. Емері [1], не корелює ні з опитувальником задоволеності шлюбом (ОУБ) [2], ні зі шкалою диференціальної оцінки відносин (ДОО). Разом з тим, існує зв'язок методик ОУБ і ДОО (для чоловіків – 0,32; $p < 0,05$; для жінок – 0,41; $p < 0,01$). Тому автор зробив висновок, що опитувальник ОЛТ вимірює інший аспект задоволеності шлюбом, наприклад є об'єктивною мірою успішності шлюбу, а не суб'єктивною його мірою – задоволеністю. Відсутність кореляцій методик цілком може пояснюватись їхніми різними психодіагностичними «мішенями». У всякому разі, описуючи близькість подружньої пари до точки центроверсії, Р. Л. Акоф і Ф. І. Емері використовують такі поняття, як успішність, співробітництво, задоволеність, тобто описують реальність, трохи відмінну від чисто суб'єктивного аспекту задоволеності шлюбом, чуттєвими до якого є шкала диференціальної оцінки відносин (ДОО) і опитувальник задоволеності шлюбом (ОУБ).

Таким чином, і з теоретичної точки зору, і з чисто методичної не існує цілком однозначного визначення подружньої адаптації. Єдине, що можна з упевненістю сказати, це те, що подружня адаптація – явище складне, поліпараметричне.

Кризова ситуація в родині веде до психоемоційної напруги, справитися з якою дозволяють захисні механізми. Крім індивідуальних захисних механізмів, виділяють сімейні захисти [С. В. Дніпровська, 1975; Н. Dick, 1963; А. Ferreira,

1966, цит. за [37]), [33; 34]. На думку М. Rogiewicz [67], порушення сімейної взаємодії може регулюватися трьома механізмами: 1) асиміляцією (зміна поведження родини як цілого відповідно до прийнятих норм); 2) адаптацією (зміна структури, позицій, ролей, взаємин усередині родини); 3) захистом. Перші два механізми є адаптивними; третій – дезадаптивний. Сімейні захисні механізми часто є важливою причиною виникнення і підтримки невротичного поведження: стійкість родини набуває форму ригідності, а згуртованість – патологічної взаємозалежності і несвободи її членів. Сімейні захисти не вирішують основного протиріччя, а лише знижують особисту напругу [34, 306]. А. А. Messer (1971) дає такий перелік сімейних захистів (цит. за [44]):

1. Виділення «цапа-відбувайла». Цей механізм виникає, як правило, у тих родин, у яких конфлікти і напруга між партнерами не можуть бути задовільно вирішені шляхом відкритого обговорення подружніх проблем, тому що являють собою значну загрозу для одного з партнерів. «Найкращим» об'єктом для цієї ролі в родині є дитина, тому що вона залежна від батьків і має слабкі адаптаційні механізми. Батьки в ситуації напруги і фрустрації неусвідомлено провокують у дитини виникнення неадекватного поведження. Дитина може, таким чином, відчувати провину за кризу в родині. Вибір одного з дітей не є випадковим. Цю роль батьки схильні приписати першій дитині, якщо конфлікт існує із самого початку шлюбу, чи тій дитині, яка народилась у момент формування конфлікту, а іноді тому з дітей, хто нагадує матір одного з партнерів, з якою у цього партнера був конфлікт у дитинстві чи молодості.

2. Формування коаліції всередині родини.

3. Емоційні відходи. Конфлікти вирішуються через прийняття холодної чи байдужої установки на партнера. У цьому випадку партнер може шукати емоційні зв'язки поза сім'єю.

4. Залучення з метою підтримки сімейної рівноваги сторонньої людини (родича, друга, професійного консультанта і т.п.).

5. Ослаблення емоційних зв'язків у родині. Ця ситуація призводить до того, що потреба в емоційних зв'язках задовольняється поза сім'єю. Якщо ж таке поживлення внутрішньо-сімейних взаємин утруднено, то партнер починає усвідомлювати (вербалізувати) кризу в родині.

6. Зняття напруги в родині за допомогою агресивного поведження. Це відбувається тоді, коли потреба в залежності залишається незадоволеною. Фрустрація потреби в залежності породжує гнів, що розряджається за допомогою агресії.

7. Відмова чи компроміс. Підтримка рівноваги досягається завдяки тому, що один з партнерів відмовляється від задоволення своїх потреб (в емоційних і сексуальних зв'язках).

8. Створення сімейних «міфів», які є способом патологічної адаптації партнерів. Сімейний міф може бути розглянутий як патологізуюча роль у сім'ї.

Йдеться про міжособистісні ролі, які згідно зі своєю структурою і змістом роблять психотравмуючий вплив на членів родини [59]. Значний внесок у вивчення таких ролей вніс Н. Е. Richter [66]. В одних випадках йдеться, як правило, про програвання одним із членів родини соціальної ролі, яка є психотравмуючою для нього самого, однак психологічно вигідна іншим членам родини. В інших – члени родини прямо чи опосередковано спонукають

когось із родини взяти на себе таку роль. Патологізуюча роль одного з членів родини, навпаки, може бути травматичною для інших, а не для нього самого. Нерідко обидва типи патологізуючих ролей об'єднуються між собою: один член сім'ї виконує роль, патологізуючу його самого, інший же – бере роль, травматичну для інших. Великий інтерес сімейних психотерапевтів усіляких напрямків до проблеми патологізуючих ролей не випадковий. По-перше, патологізуюча роль – дуже яскравий приклад ситуації, коли порушення індивіда обумовлюється порушенням сім'ї, причому нерідко сім'ї в цілому. Вказується, що патологізуюча роль сімейного «цапа-відбувайла» виникає насамперед тому, що вся сім'я, яка відчуває конфліктні, фруструючі переживання, має потребу в «громовідводі» для розрядки цих емоцій (E. Vogel, N. Bell, 1960, цит. за [58]). Аналіз родини, а не її члена, який має нервово-психічні розлади і якому доводиться виконувати цю роль, може дати відповідь на питання про причини захворювання і шляхи його лікування.

Явище «патологізуючих сімейних ролей» – дуже яскравий доказ необхідності як діагностики, так і лікування родини в цілому.

До цього часу різними авторами виявлено й описано чималу кількість «патологізуючих ролей». До цього необхідно додати роботи, у яких описуються багато в чому подібні феномени, які, проте мають й інші позначення (наприклад «стиль виховання», коли мова йде про взаємини між батьками і дітьми, «характер подружніх взаємин», що робить несприятливим вплив на психічне здоров'я одного з членів родини). У той же час відсутні узагальнення і класифікації описаних ролей.

Е. Г. Ейдемільер і В. В. Юстицький [83] запропонували робочу класифікацію, в основу якої покладено два критерії: сфера життєдіяльності родини, порушення якої пов'язане з виникненням «патологізуючих ролей», і мотив їхнього виникнення.

За першим критерієм необхідно мати на увазі дві можливості. Перша, коли виникнення «патологізуючих ролей» пов'язане, в основному, з порушенням взаємин родини із соціальним оточенням. У цьому випадку родина певним чином змінює свої відносини із сусідами, іншими сім'ями, родичами, державою і т.д., причому зміни ці такі, що роблять перехід родини до системи «патологізуючих ролей» необхідним. Сюди належать описані Н. Е. Richter [66] «сім'я-фортеця», «родина з анти-сексуальною ідеологією», «родина-санаторій», «родина-театр» і т.п. Так, у центрі «сім'ї-фортеці» – індивід з нервово-психічними розладами, які виражаються у схильності до паранояльних реакцій. Він використовує свій вплив у родині для того, щоб спонукати інших її членів прийняти уявлення про те, що «усі проти нас», «на нас нападають – ми захищаємося». Це веде (як необхідний наслідок) до перебудови взаємин у родині – виникають міжособистісні ролі «вождя» і «його соратників у боротьбі». Ці ролі можуть виявитися патологізуючими, тому що за наявності індивіда з паранояльними реакціями вони сприяють закріпленню і розвитку порушень, а «союзників» ставлять у важке становище, що створює значну нервово-психічну напругу.

Випадки, коли взаємини родини із соціальним оточенням можуть виявитися не зовсім звичайними, зрозуміло, не поодинокі. Це родина, що багато років перебуває у судовому процесі, чи родина, що докладає значних

зусиль для підвищення свого матеріального стану і цілком віддається якійсь позасімейній діяльності, чи, навпаки, цілком ізолювала себе від навколишніх. Безумовно, що в такій сім'ї система міжособистісних ролей складається під сильним впливом взаємин із соціальним оточенням. Якщо родина довгі роки веде судовий процес, то великим авторитетом у ній користується той її член, що найбільш активно бере участь у цьому процесі, найкраще розбирається в юридичних тонкощах. Про «патологізуючі ролі», однак, доводиться говорити не у всіх таких випадках, а лише якщо сама перебудова взаємин родини з оточенням знадобилася для того, щоб родина перейшла до взаємин, «умовно бажаних» для одного з її членів.

Так, вищезгадана родина з «антисексуальною ідеологією», описана Н. Е. Richter, виникла під впливом індивіда з порушеннями потенції. Так само «родина-театр», що присвячує усе своє життя боротьбі за демонстративний престиж у найближчому оточенні, розвинулася під впливом її члена, що має визначені психологічні проблеми в реалізації самооцінки. В усіх таких випадках порушення взаємин родини із соціальним оточенням маскує від самого індивіда і від інших членів родини психічне порушення найбільш впливового члена родини. Після прийняття родиною точки зору, що в навколишньому світі панує сексуальна розпуста і обов'язок усіх людей – боротися з нею, особливості поведження члена родини з порушеннями сексуальної потенції починають виглядати похвальною стриманістю. Якщо члени родини приймають точку зору «усі проти нас», то особистісне порушення індивіда з паранояльним розвитком, його підозрілість, нетерпимість й інші риси перестають сприйматися членами родини як відхилення. Навпаки, вони тепер виглядають як прояв тверезого розуму і проникливості.

Мотиви, що можуть спонукати одного із членів родини підштовхувати її до розвитку системи «патологізуючих ролей», різноманітні. Це, з одного боку, маскування визначених особистісних недоліків – прагнення зберегти і захистити, усупереч цим недолікам, особистісну позитивну самооцінку. Так це є у випадку родини з «антисексуальною ідеологією», інший мотив – прагнення задовольнити якісь потреби, якщо це за звичайних умов суперечить моральним уявленням індивіда і всієї родини. Рушійним мотивом утворення «сім'ї-фортеці» може виявитися реалізація бажання безроздільного панування в родині.

Багато в чому аналогічні зміни в родині описувалися й іншими дослідниками. Деякі порушення родин, аналогічні наведеному вище, спостерігав V. Justicks (1984, цит. за [68]). Е. Г. Ейдеміллер і В. В. Юстицький [83] вивчали сім'ю, яка багато років боролася за справедливе ставлення до їхнього сина різних організацій, зокрема школи, а пізніше – інспекції у справах неповнолітніх, дільничного лікаря і т.д. Джерелом «несправедливостей» нерідко було провокуюче поведження сина стосовно цих організацій. Стимулювання його поведження складало основний зміст життя сім'ї, у центрі якої був батько підлітка – інвалід II групи. Дослідження показало, що зміна взаємин цієї родини із соціальним оточенням (виникнення відносин боротьби з ним) і поява на цій основі системи «патологізуючих ролей» відбулося в результаті прагнення батька компенсувати своє відчуття «непотрібності», протистояти зниженню соціального статусу в родині. Система ролей, яка

виникла в сім'ї, виявилася патологізуючою насамперед для підлітка. Вона обумовила порушення його поведінки на фоні епілептоїдно-істероїдної акцентуації характеру.

Другий випадок, описаний Е. Г. Ейдемільером і В. В. Юстицьким [83] за першим критерієм класифікації «патологізуючих ролей», – це перехід родини до системи «патологізуючих ролей», не пов'язаний з її взаєминами із соціальним оточенням. Тут «приводом» для переходу до «патологізуючих ролей» стає зміна уявлень про особистість одного з членів родини (він найчастіше виявляється і жертвою) чи про завдання родини стосовно одного чи декількох її членів. Загальна схема переходу до «патологізуючих ролей» цього типу така: в одного з членів родини є нервово-психічні розлади, він прямо чи побічно обумовлює зміну уявлень про якого-небудь іншого члена родини; під впливом цього ставлення до нього змінюється, виникає певна перебудова ролей, причому саме така, при якій порушення «переміщується» на цього другого.

Симптоми нервово-психічного порушення в першого члена родини слабшають чи навіть зовсім зникають, зате в іншого з'являються. Нерідко при цьому лікування останнього веде до захворювання першого. Мотиви виникнення такого типу «патологізуючих ролей» можуть бути різними:

1. Психологічні проблеми, які виникають у результаті значної вираженості в одного з членів родини потреб, несумісних з його уявленнями про себе (агресії, садизму, прагнення привертати до себе увагу). Такою є описана Н. Е. Richter [66] родина, у якій батько хворої дівчинки реалізує свої несумісні з його уявленнями про себе почуття агресії стосовно дружини і провини стосовно дочки шляхом перетворення рольової структури родини.

Для «блага дочки» він починає займатися позаурочною роботою, позбавляючи тим самим себе можливості безпосередньо доглядати за нею, і свою турботу про неї починає виявляти в тиранічному поведінці з дружиною, яка доглядає за дочкою, ставлячи перед нею немислимі вимоги («заради порятунку дитини мати повинна бути готова на все») і категорично змушуючи їх виконувати. Така зміна внутрісімейних ролей незабаром привела до «зцілення» чоловіка, тому що дала йому можливість безперешкодно задовольняти свої потреби. Вона ж призвела до виникнення нервово-психічних розладів у дружини.

2. Заміщення «задоволення потреб». У цьому випадку причиною переходу до «патологізуючих ролей» стає прагнення задовольнити потребу не з тією особою, якій вона повинна бути адресована. Травматизуюча роль – «дитина-вундеркінд», «дитина – надія родини» нерідко буває пов'язана з прагненням батьків через заміщення задовольнити власні незадоволені потреби. У минулому в таких батьків була недостатня реалізація кар'єри, по-різному сформоване відчуття неповноцінності і бажання через ідентифікацію з дитиною компенсувати це. Відбувається непомірне зростання вимог до дитини, ставлення до неї з боку батьків безпосередньо залежить від її успіхів у якій-небудь сфері (різних престижних видах спорту, мистецтві і т.п.).

Прагнення методом заміщення задовольнити потреби, які повинні бути в нормі, адресовані іншому члену родини (наприклад чоловіку), спостерігається при так званому «розширенні сфери батьківських почуттів» [58]. У випадках,

коли подружні взаємини виявляються з якої-небудь причини порушеними (розлучення, тривала відсутність партнера, смерть одного з партнерів) чи це задовольняють того з батьків, хто відіграє основну роль у вихованні (невідповідність характерів, емоційна холодність), виникає тенденція у стосунках з дитиною (як правило, протилежної статі) задовольнити ці потреби. У цьому випадку дитина втягується спочатку в роль «партнера», а пізніше, коли в нього наростає реакція емансипації, у батька (матері) підсилюється бажання втримати її при собі.

3. «Патологізуючі ролі», які виникають під впливом механізму проєкції. Психологічний механізм проєкції полягає, як відомо, у "неусвідомленому наділенні іншої людини властивими цій особистості мотивами, рисами і властивостями (А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский, 1985, цит. за [58]). Класичний приклад цього захисного механізму – індивід, який відчуває почуття агресії стосовно іншого і в той же час переконаний в аморальності такого почуття, знаходить вихід з цього протиріччя в тім, що приписує агресивність іншому («Це не я до нього погано ставлюся, а він до мене»). Нерідко власні недоліки чи несумісні з моральними уявленнями бажання приписуються іншій особі для того, щоб створити в самого себе ілюзію боротьби з ними («Раз я борюся з цим недоліком у інших, значить у мене самого його немає»). Такі явища можуть спостерігатися й у сімейних взаєминах. З точки зору концепції «патологізуючих ролей» інтерес становлять випадки, коли один член родини не тільки приписує власні недоліки іншому, а й використовує свій вплив для того, щоб домогтися перетворення сімейних ролей. У результаті його зусиль інший член родини дійсно починає виконувати одну з ролей, для носіїв якої характерний «необхідний» недолік. Це може бути роль «важковиховуваного», «проблемної особистості» «ганьби родини». Н. Е. Richter [66] описав «патологізуючу роль» «негативного Я». На ряді прикладів він простежив, як один із членів родини ставить іншого перед необхідністю «стати поганим», «стати проблемним». Коли це вдається, перший починає боротися з «недоліками» другого.

«Патологізуючі ролі», які виникають під впливом бажання позбутися від тиску власних же моральних уявлень. Цей вид «патологізуючих ролей» нерідко спостерігається в клініці алкоголізму. Це ролі «опікуна» і «опікуваного».

На відміну від раніше розглянутих ролей, які створюють легальну можливість задоволення «заборонено» (несумісної з моральними уявленнями) потреби за рахунок іншої особи, такі ролі забезпечують «псевдовирішення» психологічного конфлікту цієї потреби з моральними уявленнями іншим шляхом. Це робиться за рахунок нав'язування функцій соціального контролю над проявами «забороненого потягу» іншій особі. Так, у випадку алкоголізації потяг до алкоголю, що підсилюється, не може не викликати широкого кола мотивів, які протидіють цьому в самого алкоголіка. Це і побоювання за своє здоров'я, і наростаючий осуд з боку оточення, і моральні «гальма» самого індивіда. Результатом виявляється важкий конфлікт між потягом і цими мотивами. Конфлікт вирішується алкоголіком нерідко також шляхом перетворення структури родини, а саме шляхом формування згадуваних ролей «опікуна», «рятівника», «контролера», що бере на себе функції контролю над індивідом, порятунку його від алкоголізації. Найчастіше такі функції

виконують дружина чи мати. Вони одержують за нього зарплату, лякають його у випадку вживання спиртних напоїв, ховають спиртне, якщо воно є в будинку, і т.п. Сам же алкоголік при цьому відіграє роль «опікуваного». Психологічно він звільняється від страхів і розкаяння, пов'язаних з алкоголізацією (тепер цим займається інший член родини). Психотравматизм ролі пов'язаний насамперед з тим, що залишає індивіда незброєним перед власним потягом, знімає почуття відповідальності. Ця незброєність особливо сильно виявляється в момент, коли відбувається розпад родини і контроль «опікуна» припиняється. Як правило, темпи алкоголізації при цьому значно зростають.

О. С. Кочарян [37] описав міф «22.30». На консультативний прийом звернулася подружня пара зі скаргою на те, що вони «не можуть знайти взаємоприйнятний час статевої близькості». Дружина призначала час 22.30 відповідно до такої логіки: «Початок о 22.30, кінець о 23.00. Потім сім годин сну і підйом о шостій годині ранку». Вона запитусь: «Логічно?». Що тут можна сказати, крім того, що «дійсно, дуже логічно». А чоловік говорить, що раніше 24.00 він спати не лягає. У цьому міфі проблема «як бути разом» була підмінена іншою – «коли бути разом». Очевидно, що цей міф зберігає сім'ю, але робить її патологічною в психологічному відношенні і почасти віргогамною.

Отже, нами виділено чималу кількість «патологізуючих ролей» і дано їхній опис.

Розглянемо індивідуальні стилі співволодіння зі стресом чи кризою, що дозволяють родині досягти наступного етапу в її розвитку.

У багатьох підходах прослідковується одна ідея: суть захисних механізмів полягає у недопущенні психотравмуючої інформації у свідомість. Ю. С. Савенко [75] і О. С. Кочарян [40] цей вид захисних механізмів називають протективними захисними механізмами. Інформація не просто не приймається, тривога заперечується. Цей тип захисту розглядається як психологічний бар'єр [35]. Більш складні захисні механізми полягають у прийнятті інформації, однак за рахунок її «знешкодження» за допомогою захисної реінтерпретації [62]. Цей тип захисту позначений як дефензивні механізми. W. Gizinski [29] відзначає, що сама ідея дихотомічної класифікації захистів зазнавала критики. Однак такі два альтернативні типи захисту можна розглядати як деякі метатипи, що включають в себе більш конкретні типи захисних процесів. Так, протективні механізми можуть виявлятися у формах витіснення, регресії, заперечення утруднень, реактивного утворення і т.п.; дефензивні ж механізми – у формах раціоналізації, ізоляції, інтелектуалізації і т.п. Існують різні теоретичні традиції концептуалізації феномена «психологічний захист»: психоаналітична [56; 57; 58; 74], біхевіористична (R. Sears, 1944; J. Dollard, M. Miller, 1969, цит. за [39]), когнітивна [49;58;61;68], диспозиційна [72] і ін. Виникли й еkleктичні підходи до зазначеного феномена [70].

Серйозним є питання про патогенність/саногенність захисних механізмів. У роботах З. Фрейда, які належать до кінця минулого століття, ще немає чітких уявлень щодо нормальності-патогенності захисних процесів. У «Тлумаченні сновидінь» [68] він оцінює витіснення як «доглядача» нашого психічного здоров'я. Це твердження стосується успішного витіснення. Якщо ж витіснення неуспішне, то виникають психопатологічні прояви. Разом з тим З. Фрейд не був до кінця послідовний, тому що вказував, що витіснений зміст

обов'язково повернеться у свідомість. Така неясність була й у більш пізніх його роботах. Зокрема у праці «Моя точка зору на роль сексуальності в походженні неврозів» (1906) автор відзначав, що витіснення інфантильних бажань є передумовою психічного здоров'я.

Невротики ж застосовують занадто сильне витіснення, що призводить до того, що витіснений зміст у замаскованій формі, у симптомах повертається у свідомість. У роботі «Три нариси теорії сексуальності» [68] З. Фрейд описав витіснення як патогенний механізм, а в роботі «Витіснення» (1915) він знову підкреслив, що витіснення не є патогенним процесом. У цей же час автор вважає, що будь-яке витіснення викликає витрату психічної енергії, а отже, призводить до несприятливих наслідків. Цю думку ми знаходимо в «Лекціях із введення в психоаналіз». На початку століття ним використовувався термін «витіснення» для позначення усіх видів захисних процесів. Пізніше автор виділив ряд психологічних захисних механізмів, які він описує як «інфантилізм», патогенні за своєю природою. У літературі існує дві інтерпретації того, як розумів З. Фрейд патогенність захисних процесів. На думку Ch. Brenner (1981, цит. за [74]), він не вважав, що витіснення завжди призводить до патології, виникнення невротичної симптоматики. Разом з тим, якщо патологія усе-таки виникає, то в основі її завжди лежить витіснення. Інакше кажучи, Ch. Brenner вважав, що позиція З. Фрейда щодо сутності психологічного захисту – це позиція потенційної патогенності. На думку Н. Sjoback [73], позиція Ch. Brenner є помилковою й обумовлена тією обставиною, що природа захисних механізмів у цьому випадку аналізується в простій дихотомії «норма-патологія».

Сам З. Фрейд, на думку Н. Sjoback, не працював з таким простим і статичним дихотомічним концептом (значеннєвим значенням, змістом поняття). Більш правильно говорити про континуальну, а не дихотомічну природу концепту «норма-патологія». Захисні процеси можуть функціонувати в індивідів, які займають різне місце в континуумі «норма-патологія». Однак використання захисних механізмів призводить до зміщення положення індивіда в континуумі у бік патології.

Отже, згідно з Н. Sjoback, З. Фрейд відстоював концепцію безумовної патогенності захисних процесів, така ж точка зору О. Fenichel (1946), Nunberg (1955) і співавторів. В останні роки, однак, не всі психоаналітики розглядають захисні механізми як винятково патогенні. Більш того, ряд дослідників інтерпретує їх як цілком нормальні, саногенні. Так, Tartakoff указав на загальну основу адаптаційних і захисних процесів [174]. Одні автори думають, що захисні процеси можуть не викликати розладів, тобто вони є непатогенними (R. Loewenstein, 1963, цит. за [74]), інші говорять ще більш виразно – захисний процес може бути адаптивним (W. Hoffer, 1954; Н. Hartman, 1958, цит. за [74]). Таким чином, у літературі існують різні точки зору на патогенність/саногенність захисних процесів.

Розглянемо, у якому відношенні перебувають механізми захисту з механізмами співволодіння подружньою кризою. У літературі можна зустріти як мінімум три трактування механізму співволодіння [21]:

1. Механізм співволодіння тотожний механізму захисту.

2. Механізм співволодіння – це форма «проблемного поводження», тобто поводження, спрямованого на вирішення завдань. Аспект редукції емоційної напруги в механізмі співволодіння або відсутній, або не дуже виражений [58;62]. Так, Т. Марушевський вказує, що для реалістичних механізмів (механізмів співволодіння) не специфічний аспект редукції емоційної напруги, що «... при нескладній структурі ситуації особистість може використовувати реалістичні механізми, які не містять компонентів впливу на емоційну напругу, тобто в «чистому виді» [58].

Механізм співволодіння виконує функцію редукції емоційної напруги, причому він не утотожнюється з механізмами захисту [16;81;83]. Ідея розбіжності механізмів захисту і співволодіння як техніки емоційного самоконтролю міститься в роботі З. Фрейда [68]. Автор розділив захисні механізми за двома напрямками: боротьба з внутрішньою погрозою і зовнішньою. З. Фрейд вважав, що механізми захисту можна упорядкувати в пари, тобто кожному механізму першої групи відповідає відповідний механізм другої групи. Зовсім очевидно, що ефективна боротьба з зовнішньою погрозою повинна враховувати це зовнішнє, а отже, й будуватися на якихось реальних принципах. Ця думка була розвинена N. Наан [33;34], що виділила 10 загальних механізмів «его», кожний з яких може бути в двох варіантах: захисному (спрямований усередину) і долаючому (спрямований зовні). Захисному механізму інтелектуалізації автор протиставила прийняття об'єктивної установки відносно утруднення; раціоналізації – логічний аналіз ситуації і свого поводження і т.п. Тут, таким чином, звучить важлива ідея: феноменально техніки емоційного самоконтролю можуть не розрізнятися, хоча і належать до різних механізмів регуляції поводження. У зв'язку з тим, що і механізм захисту, і механізм співволодіння виконують функцію редукції емоційної напруги, кваліфікувати ту чи іншу техніку емоційної регуляції як механізм захисту чи як механізм співволодіння надзвичайно важко. Більш того, виявляється, що традиційно прийнята техніка діагностики захисних механізмів (R-S шкала D. Byrne [23]) може вимірювати механізми співволодіння, а не захисту [35]. Ю. В. Чайка [65] показав, що 10 з 25 хворих шизофренією використовують такі техніки подолання хворобливої симптоматики, які можуть бути як механізмами захисту, так і механізмами компенсації і пристосування, тобто є функціонально неспецифічними. Які ж диференційно-діагностичні критерії розведення механізмів захисту і співволодіння в третьому із зазначених трактувань механізмів співволодіння? N. Наан як такі критерії розглядає гнучкість, спрямованість у майбутнє, реалізм, усвідомленість дії, значна частка вторинних розумових процесів, тобто тих, котрі віддиференціювалися від емоційно-мотиваційної сфери. Цей перелік характеризує функціональні особливості механізмів співволодіння, а захисні механізми мають альтернативні характеристики.

За Р. А. Зачевицьким, механізми захисту характеризуються ілюзорністю і пасивністю [28]. М. Кофта [47] дає такий перелік диференційно-діагностичних критеріїв (укажемо лише полюс захистів, співволодіння має альтернативні визначення): ригідність, неадекватність ситуації, підпорядкованість гедоністичному принципу задоволення, «короткозорість», перекручування реальності. М. Шебак [73], роблячи огляд психоаналітичних концепцій

захисних процесів, подає такі їхні характеристики: генералізованість, ригідність, ситуаційна неадекватність, несвідомість дії, патогенність і т. п. Разом з тим, подальший аналіз літературних даних показує, що кожний із зазначених ознак ні сам по собі, ні в сукупності з іншими ознаками не конститує механізм захисту. Так, ряд авторів вважає, що захисні механізми можуть бути як несвідомими, так і усвідомленими, вольовими і навмисними [5; 11; 23; 25].

Відмічені низкою авторів техніки співволодіння – відведення очей, закривання очей руками, спроби заснути [11], зосередження на будь-яких не загрозливих сторонах аверзивного експерименту [78], прийняття фатальних установок і т.п. є варіантами стратегії відволікання-відхилення, яка «блокує» і перекручує інформацію про загрозливі аспекти досвіду. Проте «блокування» і перекручування інформації характеризує, як ми уже вище відзначили, і механізм захисту. У літературі виділяють ситуативні і стильові захисні процеси [11], патогенні і непатогенні, адаптивні і неадаптивні [27] і т. п. Виділення таких функціонально різних захисних процесів ставить під сумнів обґрунтованість виділення як диференційно-діагностичних тих вище вказаних ознак, які специфікують захисні процеси. Наприклад, дослідники відзначають, що, втрачаючи коханого, людина виявляє різні види захисних процесів – від адаптивних до патогенних [15]. Отже, захисні процеси виявляють внутрішню неоднорідність. Це і змусило ряд авторів провести розподіл раніше єдиної сфери механізмів захисту [58;63]. Таким чином, варто розрізняти механізми емоційної регуляції, що мають різні функції в системі діяльності і поведінки. Разом з тим, у літературі відсутні чіткі диференційно-діагностичні критерії виділення окремих конкретних механізмів. О. С. Кочарян [38] відзначає, що не описано систему механізмів, яка б досить повною мірою пояснювала поведінку людини в кризових ситуаціях. Автор запропонував гіпотезу системи механізмів, за допомогою яких людина реагує на ситуацію кризи. Ця «полімеханізмова» теорія розглядає поведінку людини в кризі як вектор, визначений механізмами захисту, співволодіння, розрядки, компенсації і маніпуляції. Таким чином, згідно з О. С. Кочаряном [37; 38], поведінку людини в ситуації кризи не може бути адекватно описане тільки механізмом захисту. За допомогою системи механізмів можна описати цілісну структуру. Сам механізм містить у собі афективний, когнітивний, коактивний аспекти переживання людиною ситуації кризи. Для переживання подружньої кризи адекватним буде облік і механізмів захисту, і механізмів долання, і механізмів маніпуляції. Можна припустити, що механізм компенсації дорівнює нулю. О. С. Качарян описує цей механізм як спосіб зниження тривоги, що досягається свідомими зусиллями з ліквідації чи дефекту його компенсації. Очевидно, що цей механізм може працювати у межах подружньої пари, наприклад, компенсація сексуального дефекту (розладу). Однак більшою мірою цей механізм «его-спрямований». Оскільки ми не розглядаємо сексуальні розлади, фізичні вади і т. п. у подружній парі, то цим механізмом можна зневажити. У цілому ми підтримуємо ідею О. С. Кочаряна про те, що цілісність особистості в емоційно важкій ситуації можна концептуалізувати через поняття «механізм» у «системі п'яти якісно різних механізмів емоційної саморегуляції» [37]. Аналіз же за окремими поведінковими й емоційними реакціями є парціальним і не

описує системи цілісного поведіння. Так, літературні дані вказують на складність феномена тривоги [32; 38; 39; 44; 45; 50; 59; 68]. І. Є. Ольшанникова [65] відзначає, що емоція радості може бути як захисного типу (пов'язана з відсутністю неприємностей), так і активно-перетворюючого (пов'язана з власними досягненнями). Тут ми зіштовхуємось з тією якістю об'єкта аналізу, яку В. П. Кузьмін позначив як інтегральну системну якість. Чим же розрізняються окремі механізми емоційної саморегуляції і які його диференційно-діагностичні критерії? На думку О. С. Кочаряна, який запропонував такі критерії, механізм захисту може бути ідентифікований на підставі діяльнісного чи ситуаційного критеріїв. Механізм захисту характеризується відмовою від діяльності чи відмовою від контролю в принципі контрольованої ситуації. Техніки ж співволодіння функціонально підвладні меті діяльності чи необхідності пройти, пережити ситуацію, не ухиляючись від неї. Як же трактувати цей критерій стосовно шлюбу?

Співволодіння – це такий механізм переживання подружньої кризи, який сприяє росту і розвитку партнера. У психотерапевтичній літературі це позначається по-різному: то як цілком функціонуюча особистість у К. Роджерса, то як аутоідентична особистість у Ф. Перлса, то як геніальна особистість (точніше характер) у В. Райха. Мірилом успішності рішення ситуації подружньої кризи є не збереження шлюбу за будь-яку ціну, тобто не подружня адаптація, а індивідуальна психічна адаптація. Аналіз співвідношення подружньої і психічної адаптації був спеціально застосований О. С. Кочаряном [39]. Як справедливо зауважує Є. В. Фотєєва [72], «якщо в минулому шлюб був самодостатньою цінністю, то зараз усе більшого поширення одержала точка зору, що людині необхідні лише такі подружні відносини, які дають задоволення, можливість реалізувати свою особистість у шлюбі». Так, Е. Берджес створив модель шлюбу як родини компаньйонів [22], де шлюб являє собою добровільне об'єднання осіб, які взаємодіють заради своїх особистих бажань і потреб.

Таким чином, проведений аналіз показав різноманіття підходів до проблеми подружньої адаптації, дозволив виділити й описати її параметри: рівень конфліктності партнерів, погодженість цінностей, установок, розподіл ролей, задоволеність сімейним життям, оцінку стійкості шлюбу.

Встановлено, що порушення сімейної адаптації у молодого подружжя може бути викликано психологічною несумісністю партнерів, неадекватністю їх вибору, нездатністю партнерів переборювати психоемоційну напругу, викликану входженням у кризовий період.

Регуляція сімейної взаємодії в ситуації кризи відбувається за рахунок захисних механізмів, які використовують особистість для оволодіння кризовою ситуацією.

Отже, індивідуальне реагування в кризовій ситуації є механізмом перебігу подружньої кризи, що сприяє особистісному росту і розвитку партнерів. Успішністю його є не збереження шлюбу за будь-яку ціну, а подружня адаптація, ціль якої – оптимальне задоволення потреб партнерів і можливість реалізувати себе в шлюбі.

2.3. Психологічний аналіз перебігу кризи у молодій сім'ї

З моменту початку сімейного життя молода родина входить у першу кризу, пов'язану з адаптацією до шлюбу і партнера. Активне неприйняття контрасту в поведженні партнера в дошлюбний період і повсякденного життя, ріст числа ситуацій, у яких проявляються розбіжності у поглядах, цінностях, смаках молодих партнерів ведуть до посилення міжособистісної напруженості, прояву негативних емоцій, що загострює характер перебігу кризи.

Як ми зазначили раніше, подружня адаптація являє собою складне, поліпараметричне поняття, обумовлене частотою конфліктів, рівнем узгодженості партнерів з основних аспектів сімейного життя і задоволеністю їх один одним, оцінкою стійкості шлюбу, рівнем переживання щастя й ін.

Проведений нами теоретичний аналіз вказує на те, що проблема функціонування молодої сім'ї в кризовий період вимагає проведення спеціального дослідження.

Почата нами спроба проаналізувати поведження партнерів у кризовій ситуації в концепції системних функціональних механізмів, розробленій О. С. Кочаряном й іншими дослідниками, послужила основою для розробки процедури, методики дослідження і проведення експерименту.

У дослідженні взяло участь 100 подружніх пар, які були клієнтами консультації з питань шлюбу і сім'ї міста Луцька. Усі подружжя перебували в першому шлюбі. 63 пари мали дітей. Усі досліджувані не мали ознак психічної патології.

Проаналізуємо соціально-демографічну характеристику вибіркової сукупності. За віком більша частина обстежуваних (40%) – молоді люди від 20 до 25 років, 30% досліджуваних – 25-30 і такий же відсоток – 30-35 років.

різниця у віці між партнерами не перевищувала п'яти років, 60% проживали зі своєю родиною окремо від батьків, а 40% – разом з батьками.

Аналізуючи рівень освіти обстежуваних, було встановлено, що більшість з них (40%) мали вищу освіту, 35% – середню спеціальну і незакінчену вищу і 25% – середню.

Вважаємо за необхідне проаналізувати наявність дошлюбних і позашлюбних зв'язків досліджуваних, які були у більшості (63,3%) обстежуваних, а позашлюбні зв'язки – у незначній кількості (20%).

Аналіз віку початку сексуального життя обстежуваних показав, що приблизно однакова кількість (30, 26,7 і 23,3%) почала сексуальне життя з 16-18 років і лише 20% – у 19-21 рік.

Таким чином, у сексуальні відносини обстежувані в середньому вступили у 17,6 років.

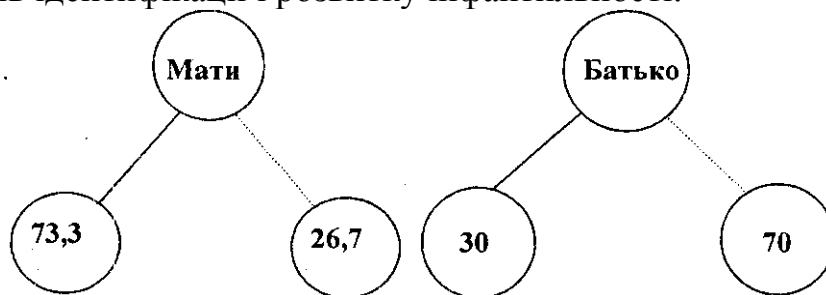
Досліджуючи соціальний стан, нами встановлено, що більшість (60 %) мають роботу і професійний досвід, менша кількість (40%) – безробітні.

За місцем проживання і житловими умовами обстежувані розподілилися так: усі вони – міські жителі. Залежно від характеристики житлових умов, опитувані розділилися в такий спосіб: окрема квартира – 17,3%; окрема кімната в гуртожитку – 18,4 %; живуть з батьками чоловіка – 20,3 %; живуть з батьками дружини – 27 %; живуть з іншими родичами – 3,4%; знімають житлоплощу – 13,6%.

За тривалістю дошлюбного знайомства обстежувані розділилися в такий спосіб: менше 3-х місяців знайомі – 7%; від 3-х до 6-ти місяців – 18%; від 6-ти до 12-ти – 23%; від року до 2-х років – 23%; від 2-х до 3-х років – 14%; від 3-х до 5-ти років – 4%; більше 5-ти років – 3%; знайомі з дитинства — 8%.

Слід зазначити, що більшість опитаних (86,7%) виховувалися у повних родин, а менша кількість (13,3%) – у неповних.

Оцінюючи ставлення до батьків, більшість обстежуваних (73,3%) відзначала позитивне ставлення до матері, що свідчить про наявність емоційного зв'язку, емпатії, розуміння. А незначна частина (26,7%) виявила негативне ставлення до неї, що проявилось в доміантній поведінці матері і сформувало підлеглу залежну і конфліктну особистість, сприяло порушенню процесів ідентифікації і розвитку інфантильності.

Рис. 2.1. Емоційне ставлення до батьків, %:

— позитивне ставлення

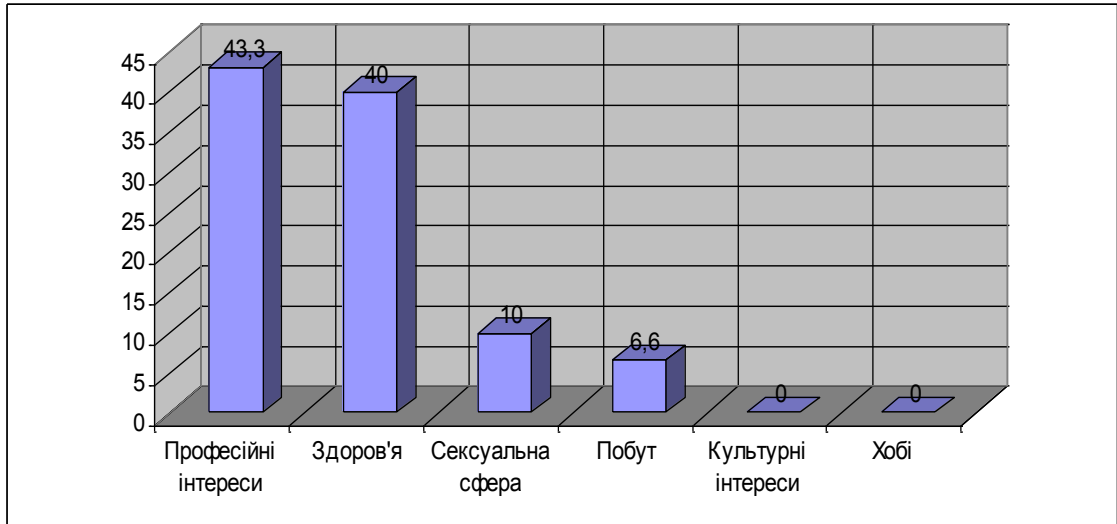
— негативне ставлення

Аналізуючи ставлення до батька, більшість досліджуваних (70%) негативно оцінювали його як особистість, відзначали надмірну строгість чи емоційну холодність у взаєминах. Тільки 30 % позитивно ставилися до батька (див. рис. 2.1).

Значна частина опитаних (66,7%) мала братів і сестер, а 33,3% були єдиною дитиною в родині, що, на нашу думку, істотно могло відбитися на моделі майбутнього шлюбу.

Ранжуючи сфери життя, ми отримали такі результати. Приблизно однакова кількість опитаних (43,3 і 40%) на перше місце поставили професійні інтереси і здоров'я. Менша частина (10%) – сексуальну сферу і побут – 6,6%. Цікаво відзначити, що таким сферам життя, як культурні інтереси, хобі не була віддана перевага. Очевидно, ці показники можна пояснити сучасним стилем життя, його складністю, внаслідок чого люди недостатньо звертають увагу на культуру і дозвілля. Отримані дані наведено на діаграмі (див. рис. 2.2).

Рис. 2.5. Значущість сфер життя обстежуваних, %

Аналізуючи якість взаємин у шлюбі, встановлено, що більшість опитаних (58%) оцінили його як благополучний, а менша кількість (42%) – як неблагополучний. Таке оцінювання суттєве, тому що неблагополучні відносини – напруга, апатія, зниження сексуальної активності – можуть призвести до серйозних дезадаптаційних проблем у родині.

Отже, соціально-демографічний аналіз вибіркової сукупності дозволив вивчити такі важливі характеристики, як статеві, вікові, освітні відмінності, стосунки в батьківській родині, подружній стаж, досвід сексуального життя і т. п., що враховувалося нами під час проведення експериментального дослідження і порівняння отриманих показників.

З метою вивчення індивідуальних стилів реагування партнерів на ситуацію кризи нами використовувався опитувальник «Реакції подружжя на конфлікт», розроблений О. С. Кочаряном [37; 40]. Він включає 8 шкал, одна з яких є контрольною і чутливою до феномена соціальної бажаності. Крім цієї шкали, опитувальник включає такі шкали: неконструктивні установки на шлюб, депресію, протективні механізми, дефензивні механізми, агресію, соматизацію тривоги, фіксацію на психотравмі (див. табл. 2.4).

Таблиця 2.4.

Список параметрів сімейної адаптації

№ з/п	Параметри згуртування родини
1	Наявність емоційної атракції чоловіків
2	Диференціація чоловіків: самостійність і відповідальність
3	Наявність взаємин зрілої залежності: партнери піклуються один про одного, не боячись залежності

4	Взаємна підтримка: наявність вербальної і невербальної турботи про потреби один одного
5	Відданість: наявність здатності брати відповідальність за захист благополуччя один одного
6	Психологічна безпека: збільшення в кожного члена родини почуття безпеки, впевненості і довіри
7	Подружня надійність: наявність здатності до дотримання правил і зобов'язань
8	Наявність сімейної ідентичності: наявність почуття спільності
9	Надання фізичної допомоги: готовність сприяння і допомоги один одному
10	Перевага приємних контактів між подружжям

Подружня комунікація в молодій родині вивчалася нами за допомогою «Опитувальника подружньої комунікації», розробленого Bienvenu (1970, цит. за [171]). Опитувальник містить 19 тверджень, є одношкальним і відбиває рівень подружнього щастя, реалізацію феліцитологічної функції в родині. Текст опитувальника поданий у додатку.

Крім того, у роботі використовувалися такі методики: тест «Задоволеність шлюбом» (Століна), «Розподіл ролей у сім'ї» (Альошина, Гозман), опитувальник подружньої адаптації (погані у додатку), метод експертних оцінок і метод самооцінки за 100-бальною шкалою лайкертівського типу.

Показники сексуальних відносин у шлюбі вимірювалися нами за допомогою шкали сексуальності W. E. Snell, D. R. Papini і статеворольової ACL-шкали A. V. Heilbrun.

Шкала [17] включає три аспекти сексуальності: 1) сексуальна оцінка визначається як позитивне ставлення і довіра до власної здатності відчувати задовольняючу сексуальність; 2) сексуальна депресія – переживання почуття пригніченості, пов'язаного з сексуальним життям; 3) сексуальна заклопотаність – надмірна фіксованість думок на сексі.

У Sexuality Scale (SS) зазначені поняття вимірюються за рахунок зміни проєктивних думок.

Статорольова ACL-шкала орієнтована на діагностику особистісних якостей і базується на техніці контрольного списку прикметників, запропонованій Н. G. Gough (1952). Статорольову ACL-шкалу розроблено Н. G. Gough і А. В. Heilbrun. У даний час бібліографія з використання такої методики містить понад 500 найменувань [70].

Критеріальна валідність модифікованого О. С. Кочаряном варіанта шкали А. В. Heilbrun оцінювалася шляхом зіставлення з іншими статорольовими шкалами.

Таким чином, об'єктом оцінки розглянутої методики є особистісні риси.

Ця методика більшою мірою орієнтована, як показав О. С. Кочарян, на соціогенні рівні, тому що діагностує статорольову «Я-концепцію» людини.

Інформація, отримана в ході проведення описаних вище тестових методик, доповнювалася й уточнювалася за допомогою проєктивної методики L. Szondi.

У методиці закладена психосексуальна пропорція Dur-Moll.

Концептуально чоловічі реакції розглядаються як тверді, непластичні, як нездатність до зміни. Жіночі реакції розглядаються як пластичні, змінювані, що піддаються психотерапії. Таким чином, концепція Dur-Moll зовсім відмінна від концептуалізації маскулітності/фемінності як інструментальності/експресивності.

З метою виявлення рівня подружньої адаптації застосовувався список D. H. Sprenkle, B. L. Fisher (1980, цит. за [37, 156-157]), який містить параметри згуртування сім'ї і сімейної адаптації. На основі цього списку був складений опитувальник діагностики рівня подружньої адаптації, що включає 17 тверджень. Причому подружня адаптація включає дві складові: 1) згуртованість сім'ї і 2) власне подружня адаптація.

Проведений нами теоретичний аналіз вказує на те, що проблема функціонування молодої сім'ї у кризовий період вимагає проведення спеціального дослідження.

Почата нами спроба проаналізувати поведінку партнерів у кризовій ситуації в концепції системних функціональних механізмів, розроблених О. С. Кочаряном й іншими дослідниками, послужила основою для розробки процедури, методики дослідження і проведення експерименту.

Обстежено 100 кризових подружніх пар, які звернулися в консультацію за психологічною допомогою. Рішення про розлучення прийнято в 48 парах, в інших подружніх парах це рішення лише обговорювалося як можливий і навіть ймовірний вихід із ситуації кризи.

У результаті проведеного аналізу стало теоретично можливим виділення чотирьох типів співвідношення показників адаптованості в подружніх парах: 1) показники адаптованості вище медіани як у чоловіків, так і їхніх дружин (8%); 2) показники адаптованості вище медіани в чоловіків і нижче в їхніх дружин (35%); 3) показники адаптованості нижче медіани як у чоловіків, так і в їхніх дружин (52%); 4) показники адаптованості вище медіани у дружин і нижче в їхніх чоловіків (5%). Ці чотири групи були умовно позначені як: 1) адаптовані; 2) адаптовані за чоловічим варіантом (типові висловлювання таких чоловіків:

«У нас в родині усе в порядку, не розумію, чого дружині бракує»); 3) дезадаптовані; 4) адаптовані за жіночим типом (типові висловлювання таких дружин: «Мій чоловік як нерозумне дитя – спочатку що-небудь вчинить, а потім перепошує»).

Ці опитувані заповнювали опитувальник «Реакції подружжя на конфлікт» [37, 136-142; 40], що діагностував такі типи реакцій на подружню кризу, як: неконструктивні установки на шлюб (НУ), депресію (Д), протективні механізми (ПМ), дефензивні механізми (ДМ), агресію (А), соматизацію тривоги (СТ), фіксацію на психотравмі (Ф).

Як показали результати, під час наростання дезадаптованості зростає роль таких реакцій, як неконструктивні установки, агресія («гаряча», в основі якої лежить гнів), депресія, фіксація на психотравмі. Чим вищий рівень подружньої адаптації, тим вища «включеність» таких шкал опитувальника, як протективні і дефензивні механізми, а також соматизація тривоги. Особливо така динаміка спостерігається в тих подружніх парах, які бажають зберегти шлюб. Таким чином, у нашому дослідженні підтвердилося положення О. С. Кочаряна [40] про існування двох форм реагування на подружній конфлікт: 1) спочатку – це ситуативне реагування, пов'язане з адекватним емоційним залученням когнітивно-емоційних структур – неконструктивних установок на шлюб, агресії, депресії і фіксації на психотравмі; 2) потім – це залучення у конфліктну взаємодію особистісних структур – захисних механізмів – протективних і дефензивних, а також соматизації тривоги. Слід зазначити, що виникнення гніву, депресії, тривоги і т. п. є цілком нормальним. Ці реакції партнерів повністю виведені зі структури ситуації. Під час хронізації конфлікту відбувається включення особистісних утворень у тканину конфлікту – насамперед захисних утворень особистості.

Методом крайніх груп (32% розподілу) виявлено ті подружжя, у яких були найнижчі показники подружньої адаптації (тобто 32 чоловіки і 32 жінки, які склали 21 подружню пару). Це були ті партнери, які єдиним виходом зі сформованої ситуації бачили розлучення і не бажали більше жити разом.

Аналіз крайніх типів подружньої дезадаптації в чоловіків і жірок дозволив виділити третю форму реагування на подружню кризу. Видно, що високі показники виявляються за трьома шкалами: неконструктивні установки на шлюб (НУ), соматизація тривоги (СТ) і фіксація на психотравмі (Ф).

Отже, при вкрай напружених конфліктах протективні і дефензивні механізми, а також емоційні реакції (депресія і гнівлива агресія) мають низькі показники.

Це означає, що психологічні захисти, пов'язані зі збереженням шлюбу, стають неактуальними. Проте не означає, що психологічні захисти взагалі не функціонують. У цьому випадку вони мають іншу мішень – психічне здоров'я, а не подружню адаптацію. Людина не може «тримати» високонапружені негативні емоції (депресію і гнівливу агресію) без загрози для всього психічного апарату.

Партнери в цьому випадку виявляють такі види захисту: соматизацію тривоги і заперечення негативного емоційного досвіду. Заперечення виявляється у зниженні показників за шкалами, що відбиває виразність емоцій – депресії й агресії. Особливо хочеться підкреслити, що у використовуваному

опитувальнику шкалу агресії складає саме «гаряча», чи гнівлива, агресія, а не «холодна», інструментальна. Тому шкала агресії тотожна шкалі гніву. Заперечення цих емоцій і їх соматизація свідчать про синергізм двох механізмів психологічного захисту – заперечення кризового досвіду і соматизацію тривоги. Мішенню цих механізмів є психічна адаптація, збереження психічного здоров'я. Разом з тим, загальний профіль за шкалами методики є суперечливим – з одного боку, високі показники з неконструктивних установок на шлюб і фіксація на тому досвіді, який травмує, а з іншого боку – заперечення негативного досвіду і негативних переживань на рівні емоцій.

Отже, нами виявлено ще одну форму реагування на подружню кризу – трансформацію напрямку функціонування механізмів захисту. Якщо на першому етапі мішенню захисних процесів є сам шлюб, то потім психологічний захист орієнтований на саму людину, його психічне здоров'я. Сама ж структура є внутрішньоконфліктною і логічно суперечливою: «У мене поганий шлюб, але це мене не турбує – все одно розлучуся». Нагадаємо лише, що така логічно суперечлива ситуація – специфічна риса захисних механізмів. М. Кофта [47, 70] пропонує такий перелік диференційно-діагностичних критеріїв психологічного захисту: ригідність, неадекватність ситуації, перекручування реальності і т. п. За Р. А. Зачепицьким [28,23], механізми захисту характеризуються ілюзорністю і пасивністю. Таким чином, ситуація, яка виникла, в третій формі реагування на подружню кризу цілком описується в категоріях психологічних захистів.

Ми розглянули такі форми реагування на подружню кризу (хронічний конфлікт), які вписуються в категорію захисних. Це не просто окремі форми реагування, вони складають деякий континуум від перших реакцій на кризову ситуацію до повного неприйняття свого партнера. Разом з тим, у теоретичному огляді ми досить докладно зупинилися на власне долаючих стилях реагування, протилежних захисним стратегіям. Для виявлення долаючих стратегій були взяті 32 % розподілу подружньої адаптації, але з правого краю,

У таблиці 2.5 подано значення шкальних показників цієї групи.

Таблиця 2.5.

Виразність показників за окремими шкалами запитальника «Реакції чоловіків на конфлікт» в осіб щодо адаптованих і бажаючих зберегти шлюб

Стат ь	НУ		Д		ПМ		ДМ		А	
	Х	S	Х	S	Х	S	Х	S	Х	S
Ч	42,1	4,14	78,2	6,44	79,1	6,36	77,4	5,3	73,9	7,25
Ж	41,5	5,12	82,4	5,33	82,4	6,13	73,2	5,41	71,1	6,33
	СТ				Ф					
	Х	S	Х	S	Х	S	Х	S		
	36,3	5,43	41,1	5,7						
	45,2	6,41	39,3	6,4						

Примітка: Х – середнє значення розподілу за шкалою; S – стандартне відхилення розподілу показників за шкалою.

У цьому випадку профіль методики зовсім інший: високі показники депресії і гнівливої агресії, а також протективних і дефензивних механізмів і низькі показники з неконструктивних установок на шлюб (НУ), а також із соматизації тривоги (СТ) і фіксації з психотравми (Ф). Інакше кажучи, партнери тримаються за шлюб, хочуть вирішити його проблеми, мають виражену мотивацію збереження сім'ї. Це пояснює високі показники з протективних і дефензивних механізмів. Разом з тим, подружжя не йде в ілюзорність, воно реально переживає актуальні почуття гніву і депресії. У цьому випадку протективні і дефензивні механізми виконують долаючу функцію, а не захисну. Таким чином, це четверта форма реагування на психотравму, що складає окрему лінію.

Отже, проведене дослідження дозволило виділити чотири форми реагування на подружній конфлікт і дві лінії – захисну і долаючу.

На основі різних параметрів класифікації родин нами зроблено спробу згрупувати подружні пари, які склали чотири вищевказані групи. Так, Е. М. Berman і Н. І. Lief (цит. за [37, 131]) запропонували чотири підстави для класифікації сімей: сила, інтимність, включеність-виключеність і тип особистості. Відповідно до аналізу літературних даних [9; 20; 35; 50] та ін. нами визначено такі критерії класифікації подружніх пар:

1. Зовнішня границя, яка відокремлює певний шлюб від зовнішнього соціального оточення. На важливості цього параметра при типологізації сімейств наполягають J. F. Cuber і P. V. Harroff (1966, цит. за [37]). Границя може бути чіткою, а може бути й розмитою, нечіткою.

2. Емоційна близькість між партнерами – наскільки партнери емоційно близькі чи ізольовані. Один від одного.

3. Конфліктність – може набувати різних форм: постійні сварки; хронічні, «маятникові» розгойдування від любові до ненависті; «холодний» конфлікт.

4. Влада – може набувати різних форм: шлюб з вираженою чоловічою владою, шлюб з жіночим домінуванням (це дві різні форми комплементарного шлюбу), шлюб з постійною боротьбою за владу (суперництво).

5. Підтримка – готовність партнерів надавати емоційну, моральну і фізичну підтримку один одному.

6. Внутрішня границя – наскільки партнер вільний у вираженні свого «Я», ступінь, при якому захищені границі кожного партнера в сім'ї. У цьому випадку ми можемо виділити такі види внутрішніх границь: а) симбіотична, коли партнери ніби «злилися», причому один з них має своє «Я» лише в присутності другого; б) відсутня, коли партнери зливаються в «МИ». Про цей механізм захисту писав Ф. Перлз [68]. У випадку такої границі табууються будь-які індивідуальні прояви: партнери однаково думають, сприймають і оцінюють ті чи інші події; в) роз'єднувальна границя, коли партнери не можуть продуктивно взаємодіяти; г) конструктивна границя, що дає волю і накладає певну відповідальність. Про важливість врахування внутрісімейних границь указував S. Minuchin [62].

7. Тип подружнього контролю враховує те, наскільки один партнер контролює дії і поведінку іншого. У принципі можна виділити дві крайні форми такого контролю: гіперпротекція, коли один партнер цілком контролює іншого

(опікує, наставляє і т.п.), і гіпопротекція, коли партнери не можуть контролювати поведінку один одного. Варто сказати, що ці класифікаційні критерії можуть взаємно перетинатися. Так, очевидно, що симбіотичний партнер перебуває в стані гіперпротекції стосовно іншого. Разом з тим, розуміючи деяку умовність виділених критеріїв, ми думаємо, що зазначені ознаки можуть бути класифікаційними критеріями для кризових подружніх пар.

Охарактеризуємо і спробуємо прокласифікувати кожен тип подружніх пар.

Умовно адаптовані сім'ї – це сім'ї, у яких виражене взаємне бажання зберегти шлюб, але в консультацію приводять деякі проблеми шлюбу. Ми говоримо про умовну адаптованість у зв'язку з тим, що ці подружні пари, які звернулися за психологічною допомогою, мали рівні адаптованості в обох партнерів вище медіани. Можна виділити такі найбільш характерні типи «адаптованого» шлюбу:

1 «Мертвий» шлюб – взаємини зовні безконфліктні, але позбавлені позитивної динаміки і позитивного змісту, стосунки партнерів характеризуються апатією.

2. Ізольований шлюб – взаємини зовні безкофліктні, але основний фон стосунків партнерів визначається взаємною ізоляцією.

3. Симбіотичний шлюб – взаємини з вираженою владою одного з партнерів.

4. Псевдосолідарний шлюб.

Сім'ї, адаптовані за чоловічим типом, мають такі форми:

5. Ізольований шлюб – чоловік живе своїм життям, при цьому зовнішня границя сім'ї не виражена.

6. Конфліктно-гіперпротективний шлюб – часті «маятникові» чи постійні конфлікти з вираженою чоловічою владою і гіперпротективним з боку чоловіка контролем.

Деадаптивні сім'ї:

7. Звично-конфліктний шлюб характеризується постійними сильними конфліктами і високим рівнем емоційної напруги. Часто такий шлюб зберігається через страх самотності.

8. Емоційно-відчужений шлюб характеризується холодними, відчуженими взаєминами, низькою включеністю партнерів у справи один одного. Тут конфлікт проявляється у відчуженні, «холодності» взаємин, байдужності один до одного.

9. Ригідно-раціональний шлюб характеризується тим, що конфлікт раціоналізується, рольові взаємини партнерів жорсткі, тверді, незмінні, при цьому внутрішня границя роз'єднувальна.

10. «Маятниковий» шлюб характеризується постійним суперництвом партнерів, їхньою боротьбою за владу, частою зміною любові і ненависті. Зовнішня границя при цьому може бути чіткою, роз'єднувальною і невираженою. «Маятник» виявляється в частих переходах від близькості до ізольованості.

Сім'ї, адаптовані за жіночим типом, мають такі форми:

1. Ізольований шлюб характеризується тим, що кожний партнер живе своїм життям, втягуючи в межі шлюбу сторонніх осіб (друзів, подруг, знайомих і т. п.).

2. Симбіотичний шлюб характеризується відсутністю внутрішніх границь, жінка ніби втрачає своє «Я», «прилипаючи» до чоловіка, при цьому багато в чому йому прощаючи.

3. Шлюб, що суперничає, характеризується постійною боротьбою за владу, при цьому низька готовність надавати підтримку один одному, реалізуючи гіпопротективний тип контролю в шлюбі.

Подану класифікацію виділено нами умовно, і вона може розглядатися як не остаточна.

Простежимо тимчасову динаміку форм патологічного шлюбу. У роботах В. К. Мягер і Т. М. Мішиної [59; 60] виділено ряд форм патологічних взаємин у шлюбі – суперництво, ізоляція і псевдоспівробітництво. Причому тимчасова динаміка цих типів шлюбу не була предметом спеціального вивчення. Крім цих трьох форм порушеного шлюбу, ми враховували і ряд форм патології шлюбу, виділених нами раніше, а саме: симбіоз, «мертвий» шлюб, «маятниковий» шлюб, ригідно-раціональний шлюб. Дослідницька вибірка подружніх пар була розбита на три групи за критерієм шлюбного стажу:

- до року (40 пар);
- від року до чотирьох років (30 пар);
- від чотирьох до семи років (30 пар).

М. Plzak і S. Kratochvil [45] встановили, що найбільш критичний період спостерігається між трьома і сімома роками подружнього життя і досягає найбільшої гостроти в період чотирьох-шести років. Саме цією обставиною й обґрунтовується виділення трьох вищеподаних груп за критерієм подружнього стажу. У таблиці 2.6 наведено розподіл типів подружніх пар відповідно до сімейного стажу.

Таблиця 2.6

**Типологія взаємин у кризових сім'ях
із різним подружнім стажем, %**

Тип взаємин	Подружній стаж		
	до 1 р.	1-4 р.	4-7 р.
1	2	3	4
Суперництво-конфлікт	52,5	26,7	16,7
Суперництво-«маятник»	37,5	40,0	36,7
Ізоляція (байдужість)	0,0	10,0	13,4
«Мертвий» шлюб (апатія)	0,0	3,3	6,6
Емоційно-відчужений шлюб	0,0	3,4	13,3
Псевдоспівробітництво	5,0	6,6	3,4

Симбіоз	5,0	6,6	6,6
Ригідно-раціональний	0,0	3,4	3,3

Як видно з таблиці, протягом перших семи років шлюбу відбувається істотна трансформація форм шлюбу. Спостерігаються такі закономірності:

1. Відбувається статистично значиме зниження конфліктного суперництва від першого періоду до третього (критерій кутового перетворення Фішера дорівнює 3,35; $p < 0,01$).

2. За межами першого року шлюбу відносини типу суперництво-«маятник» особливо не змінюються ($p > 0,05$).

3. Відбувається вагоме збільшення таких видів подружніх відносин, як ізоляція (байдужність), апатія й емоційне відчуження (критерій кутового перетворення Фішера, відповідно, дорівнює 3,11, $p < 0,01$; 2,15, $p < 0,05$; 3,11, $p < 0,01$).

4. Зі шлюбним стажем не збільшується частота таких типів шлюбу, як псевдоспівробітництво і симбіоз.

Отже, можна зафіксувати таку закономірність: суперництво протягом першого року шлюбного життя слабшає, поступово переростаючи в ізоляцію, «мертвий» шлюб і емоційне відчуження. Причому йдеться про конфліктне суперництво. Суперництво за типом «маятника» ніби зберігається за частотою, не трансформується в інші форми подружньої взаємодії.

Розглянемо отримані нами дані про вплив типології молодих подружніх пар на показники сексуальності.

Г. С. Васильченко [9] описав феномен «чорнильної плями», пов'язаний з тим, що порушення міжособистісних стосунків відбивається на сексуальній сфері. У літературі обговорювалися різні фактори сексуальної природи, які призводять до зниження задоволеності шлюбом: почуття провини, котре визначається як тенденція карати себе за реальне чи передбачуване порушення норм сексуального поведіння (MOSHER, 1966, цит. за [74]). Науковець зазначає, що сексуальна тривожність, еротофобія (установка реагувати негативними емоціями на сексуальні ситуації), низька оцінка власних сексуальних можливостей порівняно з можливостями інших, сексуальна депресія (тенденція до переживання суму і зневіри з приводу власних здібностей і можливостей у сексуальній сфері), висока сексуальна заклопотаність (тенденція думати тільки про секс) значною мірою визначають якість сексуальних стосунків у подружній парі, а також якість шлюбних взаємин у цілому. У зв'язку з цим нами Для оцінки сексуальності застосовувалася шкала сексуальності W. E. Snell і D. R. Papini [74], що діагностувала: 1) самооцінку своїх сексуальних можливостей; 2) сексуальну заклопотаність; 3) сексуальну депресію.

Як показали результати, рівень сексуальної оцінки в таких типах шлюбу, як суперництво-«маятник», симбіоз і псевдоспівробітництво вищий у жінок. Показник сексуальної оцінки При «маятниковому» шлюбі вищий, ніж при суперництві-конфлікті ($t = 2,32$; $p < 0,01$), а при псевдоспівробітництві і

симбіозі вищий, ніж при ізоляції (відповідно $t = 3,76$; $p < 0,01$ і $t = 3,15$; $p < 0,01$). Найнижчий показник сексуальної оцінки – при ізоляції.

Найвищі показники сексуальної депресії спостерігаються в подружніх парах типу ізоляція, емоційне відчуження і «мертвий» шлюб. Так, показники сексуальної депресії при «мертвому» шлюбі вищі, ніж при конфліктному ($t = 2,57$; $p < 0,01$), «маятниковому» ($t = 2,99$; $p < 0,01$) і симбіотичному ($t = 2,96$; $p < 0,01$) Шлюбах. Показники сексуальної депресії при ізоляції вищі, ніж при «маятниковому» ($t = 2,83$; $p < 0,01$) і псевдоспівробітницькому ($t = 3,3$; $p < 0,01$) шлюбах. Показники сексуальної депресії при емоційно-відчуженому шлюбі вищі, ніж при конфліктному ($t = 3,18$; $p < 0,01$), псевдоспівробітництві ($t = 4,65$; $p < 0,01$), симбіозі ($t = 2,76$; $p < 0,01$). Найнижчі показники сексуальної депресії виявлено при псевдоспівробітництві і «маятниковому» шлюбі.

Найвищі показники сексуальної заклопотаності спостерігалися в таких видах шлюбу, як шлюб-«маятник», ізоляція й емоційно-відчужений шлюб. Найнижчі показники характерні «мертвому» шлюбу і псевдоспівробітництву.

Таким чином, сексуальна оцінка вища в парах, які належать до «маятникового» суперництва, псевдоспівробітництва і симбіозу. Це, згідно з парним підходом, запропонованим В. В. Кришталем [46; 47], свідчить про те, що саме в подружніх парах таких типів ми стикаємося із сексуальною адаптованістю. Очевидно, що при симбіозі і псевдоспівробітництві така адаптація має захисний, а не щирий характер.

У таблиці 2.7 наведено середні з пари оцінки задоволеності сексуальним життям (за 7-бальною шкалою лайкертівського типу).

Таблиця 2.7

Показники сексуальної задоволеності у подружніх парах різного типу

Тип шлюбу	Секс. задоволеність
Суперництво-конфлікт	4,5
Суперництво-«маятник»	6,3
Ізоляція (байдужність)	3,2
«Мертвий» шлюб (апатія)	3,3
Емоційно-відчужений шлюб	3,8
Псевдоспівробітництво	6,4
Симбіоз	6,6

Отже, дисгамія більшою мірою характерна для сімей типу ізодадія, «мертвий» шлюб і емоційно-відчужений шлюб.

Таким чином, проведене дослідження на основі емпіричних показників перебігу кризи у молодого подружжя дозволило виділити й описати типологію сімей за параметрами сімейної адаптації — дезадаптації, форми реагування на подружню кризу, провести перехресну класифікацію шлюбів.

1. Завдяки перехресній класифікації рівнів адаптованості молодих подружніх пар виділено 4 типи шлюбів (умовно адаптовані, дезадаптовані, адаптовані за чоловічим типом, адаптовані за жіночим типом).

2. Наростання глибини подружньої дезадаптації збільшує особистісну включеність у подружній конфлікт.

3. Молоді партнери виявляють такі форми реагування на подружню кризу: а) ситуативне реагування, пов'язане тільки з емоційним реагуванням — гнівом, тривогою і т. п.; б) особистісне реагування, пов'язане з актуалізацією стильових психологічних захистів — протективних і дефензивних механізмів, мішенню яких є шлюб, а метою – його збереження; в) актуалізація заперечення емоційних труднощів і соматизація тривоги. Захист у цьому випадку як мішень має на меті збереження психічного здоров'я.

4. Визначено дві лінії реагування на подружній конфлікт: захисна і долаюча.

5. Виділені лінії і форми реагування на подружню кризу дозволили описати критерії оцінки подружжя і прокласифікувати адаптовані сім'ї.

Проаналізуємо параметри подружньої адаптації залежно від вікових, статевих відмінностей, подружнього стажу.

У ході проведеного нами дослідження використано такі методики: опитувальник подружньої комунікації (MCI) (Bienvenu, 1970 — цит. за [70]), шкала сексуальності W. E. Snell, D. R. Papini [74], перелік параметрів згуртованості родини і сімейної адаптації D. H. Sprenkle і B. L. Fisher (1980 — цит. за [37]), тест на задоволеність шлюбом [2], статево-рольова ACL-шкала A. B. Heilbrun [37], психосексуальна пропорція Dur-Moll L. Szondi [77; 78]. Структура подружньої адаптації розраховувалася окремо для чоловіків і жінок. У нижче поданих таблицях наведено факторні матриці після ротації методом Varimax для чоловіків і жінок. У таблиці подано тільки ті перемінні, які досягли значимого навантаження із факторів.

Таблиця 2.8

Факторна матриця після ротації у чоловіків

Перемінні	Фактор					
	I EA	II B3	III KY	IV C3	V CPA	VI PG
<i>l</i>	2	3	4	5	6	7
1. Наявність емоційної атракції	0,27					
2. Диференціація чоловіків: самостійність і відповідальність		0,32				

3. Наявність взаємин зрілої залежності		0,19				
4. Взаємна підтримка, наявність турботи один про одного	0,21					
5. Наявність здатності брати відповідальність за благополуччя один одного		0,25				
6. Наявність почуття психологічної безпеки	0,23					
7. Подружня надійність: здатність до дотримання правил і зобов'язань		0,19				
8. Надання фізичної допомоги		0,23				
9. Перевага приємних контактів між подружжям	0,29					
10. Наполегливість поводження як опозиція агресивності			0,24			
11. Успішне подолання розбіжностей у різних сферах функціонування			0,19			
12. Подружня гнучкість: здатність до нової поведінки і зміни поглядів в умовах, які змінюються						0,24
13. Рольова гнучкість: здатність за необхідності до модифікації рольової структури						0,21
14. Здатність до зміни за необхідності правил сімейного функціонування						0,19

15.Здатність до асиміляції позитивного і негативного зворотного зв'язку			0,31			
16.Якість сімейної комунікації			0,34			
17.Задоволеність шлюбом			0,21			
18.Маскулінність (Heilbrun)					0,23	
19.Фемінінність (Heilbrun)					-0,19	
20.Маскулінність (Szondi)					0,26	
21.Сексуальна оцінка				0,25		
22.Сексуальна депресія				0,21		

Примітка:

- ЕА – емоційна атракція;
- ВЗ – відповідальна залежність;
- КУ – комунікативна успішність;
- СЗ – сексуальна задоволеність;
- СПА – статево-рольова адекватність;
- РГ – рольова гнучкість.

Отже, структуру подружньої адаптації в чоловіків складають шість факторів: емоційна атракція, відповідальна залежність, комунікативна успішність, сексуальна задоволеність, статево-рольова адекватність і рольова гнучкість.

Така процедура була проведена і на жіночій вибірці. У результаті факторного аналізу виділилося сім факторів, поданих у таблиці 2.9.

Таблиця 2.9

Факторна матриця після ротації Varimax подружньої адаптації в жінок

I фактор Н	II фактор ЕА
Надійність (0,24)	Емоційна привабливість (0,31)
Відданість (0,19)	Перевага приємних контактів (0,23)
Готовність допомагати (0,21)	

III фактор III	IV фактор КУ	V фактор СПА
Відчуття сімейної ідентичності (0,26)	Високий рівень подружньої	Маскулінність (-0,23) (за ACL-шкалою)

	комунікації (0,21) Наполегливість поведінки як опозиція агресивності (0,20) Здатність до асиміляції позитивного і негативного зворотного зв'язку (0,19) Успішне подолання розбіжностей (0,23)	Фемінінність (0,19) (за ACL-шкалою) Маскуліність (-0,25) L.Szondi Задоволеність шлюбом (0,34)
--	--	---

VI фактор В	VII фактор РГ
Взаємини зрілої залежності (0,25) Самостійність і відповідальність (0,19)	Рольова гнучкість – здатність змінювати поведінку і погляди в ситуаціях, які змінюються (0,23) Здатність змінювати за необхідності рольову структуру (0,21)

Примітка:

Н – надійність партнера;
 ЕА – емоційна атракція;
 ПІ – подружня ідентичність;
 КУ – комунікативна успішність;
 СРА – статево-рольова адекватність;
 В – відповідальність;
 РГ – рольова гнучкість.

Дані про задіяння статево-рольових структур на забезпечення подружньої задоволеності, отримані нами, узгоджуються з даними О. С. Кочаряна [41].

Встановлено, що чоловіча і жіноча факторні структури подружньої адаптації мають риси подібності і риси відмінності. Специфічними жіночими факторами є «надійність партнера», «подружня ідентичність». Ці фактори цілком вписуються в особливості жіночої психології [64].

Отримана нами факторна структура подружньої адаптації, як бачимо, відрізняється від наявних у літературі даних. Так, С. Schaap [70] незалежно від статі виділяє три аспекти подружньої адаптації: задоволеність шлюбом, згуртованість, відсутність депривації потреб кожного партнера. Crowe (1978, цит за [37]), Cobb, McDonald, Marks і Stern (1980, цит. за [37]) виділили такі параметри подружньої адаптації: подружня задоволеність, сексуальна інтеракція і загальна соціальна контактність. В отриманій нами жіночій структурі подружньої адаптації взагалі відсутній сексуальний фактор. Ця обставина добре узгоджується з тими сексологічними даними, згідно з якими у

жінок може сформуватися лише еротичне лібідо, а не сексуальне. А у векторній шкалі визначення жіночої статевої конституції взагалі відсутній параметр сексуального лібідо [51]. Аналізуючи результати дослідження, ми отримали зрілу структуру подружньої адаптації, тобто факторизували дані всіх трьох груп сімей: 40% – з подружнім стажем до одного року, 30% – від року до чотирьох, 30% – від чотирьох до семи років. На цьому етапі дослідження нас цікавить первісна, дебютна структура подружньої адаптації. Тому в цьому випадку факторизувалися показники по родинях зі стажем до одного року (див. табл. 2.10–2.11).

Таблиця 2.10

Дебютна структура подружньої адаптації в чоловіків

I фактор СЗ	II фактор ЕА	III фактор КУ
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Сексуальна оцінка (0,42) Задоволеність шлюбом (0,43) Сексуальна депресія(-0,34)	Емоційна атракція (0,45) Взаємна підтримка (0,35) Здатність брати під захист благополуччя один одного (0,33)	Турбота один про одного (0,32) Подружня надійність (0,33) Здатність до зміни поглядів і нової поведінки в умовах, які змінюються (0,43)
	Перевага приємних контактів (0,43) Задоволеність шлюбом (0,34)	Наполегливість як опозиція агресивності (0,34) Успішне подолання розбіжностей у різних сферах спілкування (0,36) Рольова гнучкість (0,34) Якість подружньої комунікації (0,35)
		Маскулінність (0,31) (ACL-шкала) Маскулінність (0,31) (L. Szondi) Задоволеність шлюбом (0,31)

Примітка:

СЗ – сексуальна задоволеність;

ЕА – емоційна атракція;

КУ – комунікативна успішність.

Дебютна структура подружньої адаптації в жінок

I фактор Н	II фактор ЕА	III фактор КУ
<i>1</i>	<i>2</i>	<i>3</i>
Подружжя один про одного (0,34)	Емоційна атракція (0,41)	Здатність до зміни поглядів і до нової поведінки в умовах, які змінюються (0,33)
Відданість: здатність брати відповідальність за захист благополуччя один одного (0,44)	Взаємна підтримка (0,35)	Наполегливість як опозиція агресивності (0,31)
Подружня надійність: наявність здатності до дотримання правил і зобов'язань (0,32)	Здатність брати під захист благополуччя один одного (0,43)	Успішне подолання розбіжностей у різних сферах спілкування (0,35)
Наявність почуття спільності (0,45)	Перевага приємних контактів (0,32)	Рольова гнучкість (0,44)
Задоволеність шлюбом (0,45)	Задоволеність шлюбом (0,31)	Якість подружньої комунікації (0,37)
Фемінність (0,42) (ACL-шкала)		Задоволеність шлюбом (0,31)
		Сексуальна оцінка (0,34)

Примітка:

Н – надійність;

ЕА – емоційна атракція;

КУ – комунікативна успішність.

Зі шлюбним стажем відбувається диференціація структури подружньої адаптації: від трьох до шести факторів – у чоловіків і до семи – у жінок. В основному відбувається диференціація фактору комунікативної успішності. Слід зазначити, що зі шлюбним стажем і в чоловічій, і в жіночій структурах з'являється фактор відповідальності. На наш погляд, цей фактор здобуває особливу важливість у зрілих структурах подружньої адаптації. Саме порушення в цьому факторі призводить до значних проблем у подружньому зв'язку. Розглянемо цей аспект відповідальності в шлюбі окремо.

У 1992 році була опублікована робота Pia Melody, яка у 1993 році перекладена польською мовою за назвою «Токсичне кохання і як від нього звільнитися» [60]. Ця книга безпосередньо пов'язана з проблемою відповідальності. У шлюбі слід встановлювали такі взаємини, які б не були ігровими в смислі Е. Берна [5] чи паразитичними в смислі V. Satir [69]. Вони

повинні бути «прозорими» чи транспарантними в смислі К. Rogers [68]. При «взаємній залежності» партнерів останні задовольняють якісь інфантильні бажання один одного, що робить їхній шлюб проблемним, а у швидкому майбутньому і кризовим. P. Melody [60] наводить перелік первинних чи стрижневих симптомів взаємозалежності в шлюбі, тобто «токсичного кохання»:

1. Труднощі в переживанні почуття власної цінності чи труднощі полюбити себе.

2. Труднощі у встановленні границь між собою й іншими чи труднощі збереження власної особистості.

3. Труднощі в об'єктивному сприйнятті себе.

4. Труднощі піклуватися про себе.

5. Труднощі в переживанні свого віку і можливих зовнішніх обставин.

Крім цього, автор виділяє п'ять вторинних симптомів, які впливають з первинних:

1. Неправильне виконання керівної ролі – такі люди або наставляють інших, якими вони повинні бути, щоб задовольнити свої потреби, або дозволяють іншим керувати собою, беручи на себе роль, яку відводить їм інший партнер. Кожна з цих форм поведінки негативно сприймається партнером, що, зрештою, руйнує стосунки.

2. Обурення – це неефективний спосіб захисту своєї особистості й одержання поваги до себе. Гнів дає людям почуття влади й енергії. Така агресія несе реалізацію бажання покарання і помсти. Така злість ослаблює, тому що супроводжується неусвідомлюваним соромом, або слабо вираженим гнівом, або депресією. Обурення розкриває основний спосіб ЖИТТЯ взаємозалежної людини: обвинувачення інших у своїй власній нездатності створення здорових охоронних бар'єрів.

3. «Недорозвинена» духовність – такі люди або самі перетворюють себе у найвищий авторитет, або, навпаки, перетворюють когось у такий авторитет. Цей симптом може не усвідомлюватися і бути досить патогенним для психічного здоров'я і функціонального розвитку.

4. Фізична, психічна залежність чи хвороба – коли людина не в змозі установити функціональні, внутрішні відносини із самим собою і досягти почуття самодостатності. Біль, який виникає усередині, штовхає людину до того, щоб позбутися його через який-небудь вид залежності. Відчуваючи внутрішній біль, людина прагне до зближення з іншою людиною, вірячи в те, що ця людина полегшить муки, буде піклуватися і, безумовно, любити.

5. Труднощі у встановленні близького контакту з партнером проявляються в неможливості досягти інтимності у відносинах.

Генезис такого ставлення до світу, до людей виявляє інфантильні проблеми. Така людина не мала досвіду переживання близькості в дитинстві. Тому в актуальному подружньому житті ці особи відчувають протилежні страхи: страх бути кинутим партнером і страх зближення. Під час досягнення певного рівня близькості в такої людини виникає паніка, і вона віддаляється від партнера. Свідоме прагнення до близькості і можливість її перенести на несвідомому рівні призводить до свідомого вибору партнера, з яким близькість неможлива. Свідомо ж людина переживає недостатність близькості. Характерною рисою такого порочного чи токсичного кохання є те, що людина

занадто багато часу й уваги присвячує своєму партнеру. Усі свідомі дії направляються на те, щоб домогтися близькості з ним. Однак задовольнити цю потребу не може, тому що вона перенасичена. Така особа не може жити з партнером, як не може жити і без нього. Це – інфантильне бажання близькості, що у функціональному відношенні виконує роль очікування, причому, як зрозуміло, нереалістичного. Формується злість до партнера, тому що його поведінка не відповідає інфантильним очікуванням. Такі чекання цілком ірраціональні. Ймовірно, що такі люди в дитинстві пережили досвід відторгнення. Якщо батько/мати не дали дитині почуття самоцінності («Ти важливий для мене. Я люблю тебе»), то надалі в такої людини виникають проблеми із самооцінкою і почуттям самоцінності. Звичайно, в дитинстві такі люди пережили біль і печаль відторгнення. Це душевний біль відторгненої дитини. Як результат, у дитячому віці формується мрія про «Рятівника», казкові мрії про принца... Р. Mellody [60] описує емоційні цикли токсичного кохання:

1. Людина з такими проблемами дитинства звичайно знаходить сильного партнера, переносячи на нього свою мрію про рятівника.

2. Переживання почуття надії, ейфорії; очікування, реалізації фантазій. На цьому етапі з новою силою впливає інфантильна фантазія про рятівника. Партнер спочатку демонструє любов, вдовольняючи фантазію про близькість, йому приписується сила, якою насправді він не володіє.

3. Полегшення душевного болю – пов'язане з частковою реалізацією фантазії і «засліплення» щодо партнера.

4. Під час виникнення первинної безпеки партнер усе більше уваги і турботи вимагає від свого партнера. Останній же в цьому випадку намагається дистанціюватися. Однак партнер, який «фантазує», не зауважує, що інший партнер відсторонюється від контакту, не чуттєвий до самих ознак відсторонення.

5. Партнер, який «фантазує», починає зауважувати ознаки відсторонення. Розуміє помилковість своїх фантазій, спочатку виправдовуючи партнера, наприклад: «Він дуже зайнятий». На цьому етапі «фантазер» ще намагається зупинити відсторонення партнера – розмовляє з друзями, батьками і т. п.

6. «Фантазер»-партнер погоджується з фактом, що партнер відкинув його й інтенсивно переживає його відсутність. Ця абстиненція від людини (партнера) пов'язана з переживанням сильного душевного болю, страху, гніву і комбінації цих почуттів, які накладаються на такі первинні інфантильні почуття. Ці комбінації інфантильних і дорослих почуттів важка для подолання, тому що виникають найрізноманітніші емоції від депресії і тривоги, до гніву і ревнощів.

7. Obsesivні думки про те, як повернути партнера чи як йому помститися.

8. Змушена реалізація obsesivних планів.

Далі Р. Mellody наводить фази токсичного кохання:

1. Зростаюча толерантність до неправильної поведінки інших людей чи нечутливість до знаків неуваги.

2. Зростаюча залежність від партнера, усе більше обтяження ним.

3. Байдужість і небажання стежити за своїм зовнішнім виглядом.

4. Заперечення почуттів – незважаючи на те, що переживає гнів, страх, сором, роздратування, психотерапевту говорить, що нічого такого не відчуває.

5. Почуття «пійманого в пастку» – відчуття даремності зусиль збереження зв'язків з партнером. Звідси розчарування і розпач.

6. Остання фаза – відчуття приниження партнером, хоч є прагнення до того, щоб партнер його любив.

За допомогою запитальника, який містить стрижневі симптоми узалеженого партнера, ми досліджували подружні пари. У таблиці 2.12 наведено частоту наявності цих симптомів у подружніх (окремо для чоловіків і для жінок). Виразність тих чи інших симптомів оцінювалася самими опитуваними за 100-бальною шкалою лайкертівського типу.

Таблиця 2.12

Частота стрижневих симптомів у кризових подружніх парах, %

	Стрижневі симптоми	Ч	Ж
1	Труднощі у переживанні почуття власної цінності чи труднощі полюбити себе	443	555
2	Труднощі у встановленні границь між собою й іншими чи труднощі збереження і власної особистості	330	335
3	Труднощі в об'єктивному сприйнятті себе	332	229
4	Труднощі у піклуванні про себе	441	443
5	«Труднощі в переживанні і вираженні об'єктивної правди про себе	552	440

Отже, можна констатувати, що частина обстежених кризових родин належить до категорії «токсичних подружніх пар», у межах яких реалізується «токсичне кохання». Ці шлюби розвиваються за логікою вищеописаних стадій токсичного кохання. Основна проблема таких подружніх пар полягає в тому, що під їхнього розпаду існує не дуже велика імовірність створення здорових родин. У нашій вибірці близько 40% подружніх пар, у яких реалізується токсичне кохання.

У ряді кризових сімей спостерігався інфантилізм партнерів, неготовність формувати зрілі форми подружньої поведінки. У передньому розділі ми розглянули інфантилізм, в основ-жіночий, пов'язаний з неготовністю встановлювати теплі, ні стосунки, описали такі кризові шлюби, як «токсичні», використовуючи підхід Р. Melody.

Розглянемо чоловічий інфантилізм D. Kiley [45], який синдром Пітера Пена у чоловіків (синдром незрілості), котрий включає чотири основних (первинних) і два вторинних (похідних) симптоми. Вони формуються у визначеній послідовності, починаючи з 10 років. Первинними симптомами автор вважає безвідповідальність, тривогу, самотність, статеворольовий конфлікт; вторинними – нарцисизм і чоловічий шовінізм.

Безвідповідальність – характерна риса дитинства, яка зникає в міру дорослішання. Дорослі зрілі чоловіки не можуть піти від відповідальності, а дорослі із синдромом П. Пена – безвідповідальності. Спочатку це дитячий бунт проти дорослості, що згодом проникає в дорослий стиль життя. Виникає тотальна безвідповідальність. Період повного розвитку безвідповідальності – 10-12 років. Автор описує чотири стратегії уникнення відповідальності в підлітковому віці:

1. «Ангел» (дитина робить, що хоче, а потім зі сльозами на очах запитує: «Чи міг я це зробити навмисне?»).

2. «Злий» (постійно йде наперекір батькам, порушує їхню рівновагу. Як наслідок, батьки, бажаючи спокою, роблять усе самі).

3. «Сліпий, недорозвинений, глухий» («Не чув, що ти це мені говорила» і «Не можу згадати» і т. п.).

4. «Наймиліший Сем» (дитина – об'єкт захопленості батьків, які відмовляються при цьому від строгих виховних впливів).

Тривога, зв'язана з тим, що діти беруть на себе вину за подружні проблеми. «Інформаційна» політика родини, у якій живе хлопчик із синдромом П. Пена, що формується, характеризується суперечливістю. Ці впливи на дитину є прихованими. Вплив матері: 1) «Не засмучуй батька»; 2) «Поводишся, як батько»; 3) «Твій батько байдужий»; 4) «Це фатально, що для твого батька робота важливіша, ніж родина». Вплив батька також суперечливий: 5) «Не вплутуй матір у мої справи»; 6) «Не скривджуй матір»; 7) «Твоя мати не розуміє чоловіків»; 8) «Знай, сину, які бувають жінки».

Незгода, яка існує між батьками, робить постійним негативний вплив на дітей з того моменту, коли вони вже починають почувати атмосферу родини. Дитина бере на себе роль детектива – досліджує прихований зміст вищенаведених висловлень і приходять до переконання, що він сам – причина проблем батьків і, таким чином, потрапляє в ситуацію суперечливих впливів, що узагальнено можна звести до альтернативи: «Тримайся на дистанції від батька» і «Мати – слабка людина, і ти її раниш». Поєднання безвідповідальності і тривоги призводить до безпорадності у прийнятті рішень. Разом з тим, хлопчик гіперкомпенсаторно намагається уникнути розпачу, який його переслідує. Почуття провини проявляється за допомогою реактивного утворення – «Я ніколи нічого поганого не робив». За генезисом самотність пов'язана з батьківською сім'єю, яка маскується веселістю і призводить до значних змін у характері хлопчика: підлітки йдуть на контакти, розплачуючись будь-якою ціною. Їхні батьки замкнені в порочному колі «гроші-любов-щастя». Почуття приналежності дає людині турбота про інших, чоловік із синдромом П. Пена купує дружбу і не може себе ідентифікувати з групою, залишаючись ніби поза групою.

Статеворольовий конфлікт полягає в тому, що чоловік із синдромом П. Пена бажає, щоб партнерка увійшла в роль його матері. Інфантильна потреба в залежності має гальмуючий вплив на розвиток зрілих відносин із людьми. У своїй сім'ї і такий чоловік частіше син, ніж чоловік і батько. Він вибирає дружин-матерів. У молодому віці чоловік із синдромом П. Пена з повагою ставиться до близьких йому жінок. Це виражається в турботі, готовності допомагати. Під час посилення внутрішнього конфлікту виникає роздратування

і гнів на жінок. Чоловік хоче звільнитися від раніше прийнятих ним зобов'язань стосовно неї, демонструє презирство до протилежної статі, приписує їм провину за своє безсилля. Звідси виникає гіпермаскулінна поведінка: «Покажу кожній самці, де її місце».

Ще один вторинний симптом зазначеного синдрому – нарцисизм. Чоловік із синдромом П. Пена відчуває потребу в тім, його хвалили. Це підсилює його почуття власної значущості. Самозахоплення оберігає від самотності і тривоги. Чоловічий шовінізм виявляється у прагненні вирішувати проблему за дружину чи партнерку.

Крім того, низька толерантність чоловіків із синдромом П. Пена до емоційних напруг партнерки призводить до виражених реакцій на її емоційні експресії, що змушує жінок стримувати свої емоції. Чоловічий шовінізм – це реакція на прояв відсутності віри в себе, пов'язаного з чоловічою сексуальністю. У невдачах звинувачує жінок: це з їхньої вини. Шовінізм цементує зв'язки з іншими чоловіками, які формують маскуліність чоловіка із синдромом П. Пена. Чоловічий шовінізм – це спосіб бути дорослим – чуттєва, делікатна дитина стає «монстром». Нарцисизм і чоловічий шовінізм викликають егоїстичну установку. D. Kiley [45] пише, що чим більше дитина чуттєва до інших людей, тим більше виражений чоловічий шовінізм згодом (механізм гіперкомпенсації) у дорослого чоловіка із синдромом П. Пена.

Симптомоутворення чоловічого шовінізму автор розглядає так: почуття самотності і статево-рольовий конфлікт призводять до формування невпевненості в собі, що, у свою чергу, піддаючись захисній динаміці, веде до кристалізації нарцисизму і чоловічого шовінізму як стійких характерологічних рис. Чоловічий шовінізм – це фінальний симптом синдрому П. Пена, що не тільки (і не стільки) є нападом на жінок, скільки захистом від відторгнення. Період найбільшого посилення симптому чоловічого шовінізму – 21-22 роки. D. Kiley визначає чоловічий шовінізм у межах синдрому П. Пена як камуфляж під чоловічу зрілість.

Очевидно, причину кризи у частини обстежених нами кризових родин можна трактувати у межах цього теоретичного підходу. Клінічна бесіда дає змогу констатувати наявність регресивних, інфантильних форм контакту в значній кількості чоловіків.

У таблиці 2.14 наведено експертну оцінку виразності первинних і вторинних симптомів синдрому П. Пена у чоловіків. Експертами стали психологи-консультанти психологічної консультації з питань шлюбу і сім'ї, які мають досвід клінічного інтерв'ю.

Таблиця 2.13

Вираженість окремих симптомів синдрому П. Пена у чоловіків із кризових подружніх пар, %

Стаж шлюбу	Синдром П. Пена					
	безвідпові- дальність	триво га	самітні сть	статево- рольовий конфлікт	нарцис изм	чоловіч ий шовініз м

До 1 р.	32	25	6	12	12	24
1-4 р.	38	27	12	15	13	27
4-7 р.	41	30	32	20	15	32

Узгодженість експертів визначалася коефіцієнтом конкордації:

$$W = 0,68; \chi^2 = 127 \times 4; p < 0,05.$$

Таким чином, висловлювання експертів є узгодженими, а отримані дані можна вважати достовірними. Отже, частина обстежених кризових сімей має як конфліктогенний механізм незрілість чоловіка, неготовність одружуватися чи, інакше кажучи, комплекс П. Пена. У шлюбах до одного року конфліктогенна роль комплексу П. Пена виявляється в середньому у 18,5% обстежених сімей цієї групи. У шлюбах зі стажем від року до чотирьох років цей комплекс виявляється в середньому в 22% обстежених. У родинях від чотирьох до семи років стажу вплив цього комплексу виявляється в 28,3% спостережень. Це означає, що зі шлюбним стажем зростає конфліктогенний вплив синдрому П. Пена. Інфантилізм чоловіка усе сильніше позначається під час ускладнення життєвих завдань, які зростають у зв'язку з новими стадіями життєвого циклу сім'ї.

Аналізуючи особистісні особливості чоловіків і жінок досліджуваної за допомогою методики L. Szondi вибірки, нами встановлено, що для зазначених груп характерна нереалізована потреба в коханні, що цілком вписується у межі концепції токсичного кохання P. Mellody. Видно, що зі стажем шлюбу наростає сублимація сексуального лібідо в соціальну активність, що саме по собі виконує функцію захисного механізму під час збереження шлюбу. Виявляється досить висока амбівалентність у взаєминах з батьками, що говорить про нездорові батьківсько-дитячі взаємини і ще раз свідчить на користь психоаналітичної концепції батьківського дублювання під час вибору шлюбного партнера. Зі шлюбним стажем спостерігається тенденція до відриву від батьківського об'єкта. У чоловіків виявляється тенденція до росту пошуку нових об'єктів любові разом з одночасною прихильністю до попереднього об'єкта любові. У жінок на першому етапі виявляється досить сильний зв'язок з батьківським об'єктом (батьком), потім цей зв'язок послаблюється, а на етапі шлюбного стажу чотирьох-семи років незадоволеність чоловіком призводить до росту тенденції пошуку нових об'єктів любові разом з прихильністю до попереднього, що вписується в концепцію токсичного кохання. У зв'язку з невдачами в подружніх стосунках у чоловіків і жінок зростає первинна недовіра до світу. У концепції токсичного кохання P. Mellody таке посилення недовіри до світу пов'язане з поєднанням актуальної незадоволеності і тривоги з інфантильними почуттями подібної природи. Спостерігається тенденція загладити почуття провини, що легко інтерпретується і в концепції синдрому П. Пена, і в концепції токсичного кохання. Цілком закономірний ріст агресивності в чоловіків і жінок у зв'язку з незадоволеністю актуальними подружніми взаєминами. Так само спостерігається і ріст аутоагресивних форм поведінки як у чоловіків, так і в жінок. У кризових парах досить часто спостерігається статево-рольова трансформація в чоловіків, У зв'язку з цим у жінок проявляється явище статево-рольової компліментарності – зниження

фемінінності. Зі шлюбним стажем спостерігається ріст товариськості, що компенсує почуття самотності. Відповідно до синдрому П. Пена і концепції токсичного кохання спостерігається досить високий рівень інфантилізму. Очевидно, що у порушених взаєминах, які найчастіше мають інфантильну природу, зростає амбітендентність у встановленні контактів, знижується самоконтроль поведінки, особливо в ситуаціях подружнього спілкування. Нарцистичні риси у чоловіків поруч з інфантилізмом входять у синдром П. Пена. Збільшення мазохістських рис у чоловіків пов'язане зі статево-рольовою трансформацією, а в жінок, навпаки, компліментарне їхнє зниження. Частота відкритого гомосексуалізму в чоловічій популяції, за різними даними, досягає 6%, а у жіночій – дещо нижче, тому цифри латентного гомосексуалізму малоінформативні, а роль самого латентного гомосексуалізму в подружній кризі має потребу в додатковому аналізі. Нами використаний метод «краю і середини» методики L. Szondi [77; 78]. Потреби середини (етичний вектор P і вектор потреб «єго» Sch) обумовлюють морально-етичні аспекти поведінки, реалізм і збереження внутрішньої рівноваги. Потяги «краю» (вектори S і C) сигналізують про загрози, що виникають у результаті міжособистісних контактів у сексуальній й інших сферах життя. «Середина» (вектори P і Sch) характеризує захисні механізми, за допомогою яких особистість намагається захиститися від загроз із «краю». Метод «краю і середини» дає змогу охарактеризувати структуру особистості. Проведена серія досліджень (8 проб) кожної подружньої пари дозволила виділити стильові, стійкі захисні механізми особистості. Найбільш часті загрози для чоловіків і жінок обстежених груп такі: +! Н (сильна незадоволена потреба в любові), +! М (сильна незадоволена потреба в схильності і залежності), сильна залежність від одного з батьків, найчастіше від матері (С-+!), що є холодною, неприймаючою. Звідси схильність до агресивних реакцій (+ s) стосовно цього батька/матері. Можливе почуття самотності (-! m), що змушує відвернутися від світу (-! d, ! m).

Незадоволена потреба в любові (+!! h) призводить до агресії (-! s). Таким чином, блокада контакту, самотність, відхід від світу чи, навпаки, сильна незадоволена потреба в прихильності (вектор З), з одного боку, і незадоволена потреба в любові, – з іншого, разом з аутодеструктивними тенденціями, можуть бути реальними психотравмуючими загрозами для розглянутої вибірки.

Були також виділені корінні, тобто патогенні психологічні фактори, які визначають поведінку чоловіків і жінок зазначених груп. Виявлено такі корінні фактори, найбільш часті в чоловіків: m(+), hu(+), h(+), p(-), m(-), s(-), k(-). Це означає, що патогенними для чоловіків є такі психологічні якості:

1. Незадоволена потреба в приєднанні до близьких людей, єднанні з ними (імовірніше з матір'ю) – партиципаційна потреба (p-).
2. Нереалізована потреба в любові і ніжності, а також, можливо, у реалізації гомосексуальних тенденцій (h+).
3. Незадоволена потреба в залежності від близьких (m+).
4. Незадоволена потреба в самодемонстрації (hu+).
5. Незадоволена потреба в залежності від близьких (m+).
6. Нереалізована мазохістська потреба (s-).

7. Постійна необхідність стримуватися, самообмежуватися, витіснити ті потреби, які сприймаються навколишніми як не відповідні моралі й ідеалам суспільства, аутоагресивність (k-).

Патогенними для жінок є такі психологічні фактори:

1. Самітність, ізольованість (m-).
2. Незадоволена потреба в любові і відторгнення батьками (h+),
3. Агресивні тенденції стосовно батьків і їхніх субститутів (об'єктам, які символізують їх) (s+).
4. Незадоволена потреба в самодемонстрації (hy+).
5. Незадоволена потреба приєднання до близьких людей, єднання з ними (імовірніше з матір'ю) – партиципаційна потреба (p-).

У родині з різних підстав можуть бути виділені певні рольові позиції в чоловіків. Рольова структура відбиває обов'язки в родині, які виконує кожний із партнерів. Ю. Є. Альошина, Л. Я. Гозман, Є. М. Дубовська описали основні ролі в сім'ї [2]:

1. «Відповідальний за матеріальне забезпечення родини». Це справи й обов'язки, пов'язані із зароблянням грошей, забезпеченням певного матеріального рівня, добробуту. В основному реалізація цієї ролі лежить на плечах чоловіка.

2. «Господар-господиня». Традиційно ця роль полягає у купуванні продуктів і приготуванні їжі, догляд за одягом, порядок і затишок у будинку. У більшості культур ця роль закріплена за дружиною.

3. «Роль відповідального з догляду за дитиною». Традиційні норми передбачають виконання цієї ролі матір'ю, хоча егалітарні норми похитнули це переконання.

4. «Роль вихователя» полягає в реалізації обов'язків, пов'язаних із формуванням дитини як компетентної, моральної і соціальної особистості. Виконання цієї ролі залежить від рівня освіти батьків, а ступінь включеності чоловіка і дружини у виховання визначається статтю дитини.

5. «Роль сексуального партнера» містить у собі прояв різної активності у сексуальній поведінці.

6. «Роль організатора розваг» містить у собі висування ініціатив у сфері дозвілля.

7. «Організатор сімейної субкультури». Поява цієї ролі відбиває зміни в розвитку суспільства. Реалізація цієї ролі містить у собі активність, спрямовану на формування у членів родини виїзних культурних цінностей.

8. «Роль відповідального за підтримку родинних зв'язків» містить у собі участь у сімейних ритуалах і церемоніях, організацію спілкування з родичами.

9. «Роль психотерапевта» є однією з важливих у сучасній сім'ї. Ступінь її реалізації пов'язаний із наданням емоційної підтримки членам родини, задоволеністю партнерів своїм шлюбом.

Якщо раніше розподіл сімейних ролей пов'язувався зі статтю впродовж останніх десятиліть цей зв'язок втрачається. Підставою для розподілу ролей усе більше слугують не соціальні норми і стереотипи, а інтереси і переваги партнерів.

Низка авторів відзначає, що однією з найважливіших функцій сучасної сім'ї є її терапевтична функція [2; 11; 34]. Разом з тим, дані, які стосуються особистісних проблем партнерів, дають змогу припустити, що саме ця функція буде страждати насамперед. Інфантилізм і нарцисизм у синдромі П. Пена, прагнення до контакту і страх цього контакту в концепції токсичного конання, амбівалентне ставлення до партнера за методикою L. Szondi та ін. роблять терапевтичну функцію неможливою. Для перевірки цієї гіпотези нами використано методику діагностики розподілу ролей у сім'ї [2]. У таблиці 2.14 наведено дані про розподіл ролей у сім'ї.

Таблиця 2.14

Розподіл сімейних ролей

Сімейна роль	Бал	Хто виконує роль
Виховання дітей	3	радше дружина ніхто
Психотерапевтична	2,6	радше чоловік ніхто
Матеріальне забезпечення	1,5	радше чоловік
Організація розваг	2,4	радше чоловік
«Господар-господиня»	2,0	радше дружина
Сексуальний партнер	1,5	
Сімейна субкультура	3,0	

Роль «психотерапевта» є однією з найбільш цікавих і важливих у сучасній сім'ї. Слід відзначити, що сама її поява викликана корінною зміною функції сім'ї, коли одним із основних стає задоволення потреб членів сім'ї в підтримці, захисті, особистісному комфорті. Реалізація цієї ролі пов'язана з активністю, спрямованою на вирішення особистісних проблем партнера – вислухати, виразити прийняття, симпатію, допомогти розібратися в проблемі, емоційно підтримати. Про величезне значення цієї ролі у сучасній сім'ї засвідчує вже той факт, що ступінь її реалізації членами сім'ї пов'язаний із задоволеністю партнерів своїм шлюбом [2,32]. Дані деяких досліджень свідчать про те, що жінки краще від чоловіків виконують цю роль.

Таким чином, проведене дослідження дало можливість вивчити стан подружньої адаптації в молодій сім'ї, виділити й описати характер перебігу кризи, форми реагування на нього, проаналізувати структуру і динаміку подружньої адаптації, фактори, які її детермінують.

Структурно-факторний аналіз подружньої адаптації дозволив виділити гендерні відмінності в адаптації партнерів, котрі мають риси подібності і відмінності. Структуру подружньої адаптації в чоловіків складають шість факторів: емоційна атракція, відповідальна залежність, комунікативна

успішність, сексуальна задоволеність, статево-рольова адекватність і рольова гнучкість, у жінок – «надійність партнера», «подружня ідентичність».

Зі збільшенням подружнього стажу відбувається диференціація структури сімейної адаптації.

Кризовим родинам характерний синдром «токсичного кохання», що виявляється в жіночій інфантильності і чоловічій незрілості.

Встановлено, що поведінку молодих партнерів визначають патогенні психологічні фактори, такі як самотність, незадоволена потреба в коханні, відчуження батьків, незадоволена потреба у визнанні – для жінок; незадоволена потреба в приєднанні до близьких, незадоволена потреба в коханні, визнанні, необхідність у самоконтролі, аутоагресивність – для чоловіків.

Обмеження рольової структури молодого шлюбу показало її деформацію і порушення терапевтичної ролі сім'ї в період кризи.

Описані особливості функціонування молодої сім'ї в період кризи свідчать про необхідність психологічного втручання з метою допомоги молодим сім'ям і про актуальність розробки програми корекції подружньої дисгармонії.

1.4. Психотерапія кризових подружніх пар (молодої сім'ї)

Подружня терапія являє собою особливу форму психотерапії, орієнтовану на подружню пару і її проблеми. Вона покликана допомогти подружній парі подолати сімейні конфлікти і кризові ситуації, досягти гармонії у взаєминах, забезпечити взаємне задоволення потреб. Подружня терапія є лікуванням порушень подружніх взаємин.

Як відзначає С. Кратохвил [45], певні труднощі виникають під час розрізнення понять «подружня терапія» і «сімейне консультування», тому що в обох випадках йдеться про допомогу подружжю у вирішенні їхніх проблем, конфліктів і розбіжностей.

На думку дослідників [Ard, Ardova, 1969; Sadoskova, 1976], розподіл цих понять є недоречним, тому що вони мають справу з тим самим явищем і користуються аналогічними методами.

З іншої точки зору, сімейне консультування можна розглядати як одну з форм подружньої терапії, оскільки йдеться про більш прості, поверхові і короткочасні психотерапевтичні впливи, в основному в кризових ситуаціях. Консультації дають змогу знайти вихід із конкретних конфліктних ситуацій, при цьому використовуються, насамперед, такі методи, як експлікація, заохочення, індивідуальні рекомендації і поради. Подружня терапія характеризується більш глибоким і систематичним підходом, що вимагає великих зусиль при зміні фіксованих, малорухомих форм поведінки, які порушують взаємини між партнерами, і перебудові їхньої взаємодії.

Сімейна терапія, на відміну від подружньої терапії, поширюється на всю родину в цілому, включаючи дітей, причому увага звертається в основному на взаємини між батьками і дітьми.

Таким чином, із сучасної точки зору, подружня терапія відрізняється від сімейної як історичними коренями, так і своїми підходами.

Розглянемо сучасні підходи до подружньої терапії. Представники динамічного напрямку в подружній терапії розглядають дисгармонію з погляду внутрішньої мотивації поведінки партнерів. Прослідковується динаміка міжособистісних взаємин і її зв'язок з динамікою психічних процесів. Вивчаються випадки нереалізованих очікувань, обумовлених життєвим досвідом, отриманим в основному у дитинстві. Сімейні конфлікти розглядаються з урахуванням повторення минулих конфліктів, а також прикладу поведінки, отриманого в минулих, емоційно забарвлених, стосунках. При цьому оцінюється ставлення сім'ї, у якій виріс кожен партнер. Основною передумовою змін є здатність до розуміння цього зв'язку, до контролю за поведінкою, до порівняння. Порівняння трактується як еволюційне (генетичне) зіставлення, при якому враховуються колишні джерела сьогоденної поведінки кожного партнера.

Шлюб при динамічному підході розглядається як наслідок дії сил, які полягають в особливостях минулого досвіду партнерів, зокрема у їхніх колишніх особистісних зв'язках.

Так, Martin (1974), Sager (1976) основну увагу приділяли подружньому конфлікту, індивідуальному неоформленому договору, чи угоді, що включає надії й обіцянки, які приносить кожний з партнерів.

На думку Martin і Sager [59], суть подружньої терапії полягає в допомозі партнерам у формуванні дійсної подружньої угоди, а потім пошуку компромісу, виробленню загальної угоди вже на свідомому рівні.

У своїх роботах Disk, Willi підкреслюють, що під час порушення подружніх взаємин в одного чи обох партнерів виявляються приховані потреби, які у дитинстві були не задоволені їхніми батьками. У цих випадках індивідуум часто вибирає собі такого партнера, який допоміг би йому повернутися до своїх не до кінця вирішених конфліктів.

Таким чином, конфліктна ситуація являє собою повторення минулого конфлікту, а невротичний спосіб його вирішення, що використовується обома партнерами, є неусвідомленою грою, яка виходить з актуалізованого минулого конфлікту, не дозволеного в дитинстві.

Дослідники Budy, Sipova показали наявність у шлюбі неусвідомленої тенденції до повторення моделі сім'ї своїх батьків, що може значно впливати на взаємини між партнерами незалежно від того, чи однакові обидві моделі, чи різні.

Згідно з Budy, індивідуум навчається своєї подружньої ролі на основі ідентифікації себе з батьками тієї ж статі. Форми батьківських взаємин стають для індивідуума еталоном.

Така запрограмована система стосунків може гармонійно реалізуватися тільки з партнером, що своєю внутрішньою програмою нагадує батька протилежної статі. Успадкування особистісних властивостей визначає і подібність подружніх взаємин. Sipova обґрунтовує гіпотезу про вплив батьківської моделі.

Згідно з Tompa, відбувається перенесення зв'язків, які існували у батьківській родині між братами і сестрами, на свого партнера в шлюбі. Цей зв'язок тим міцніший і триваліший, чим більше стосунки обох партнерів

нагадують їхнє становище в родині батьків. Це правило називають «теорією дублікатів» (за Toman).

Роль, яку грав кожен з партнерів у батьківській родині, може охарактеризуватися його становищем (сиблінгова позиція, стать) серед братів і сестер. Отже, з цієї точки зору подружні зв'язки можуть бути компліментарними і некомпліментарними.

У межах біхевіористичного підходу терапія спрямована на зміну поведінки партнерів, використовуючи при цьому методи обумовлювання і наuczіння. Такий підхід забезпечує:

- а) керування позитивною взаємною поведінкою партнерів;
- б) одержання необхідних соціальних знань і навичок, особливо в області спілкування і спільного вирішення проблем, які виникають;
- в) вироблення і реалізацію подружньої угоди про взаємну зміну своєї поведінки.

Найбільший внесок у розвиток біхевіористичного методу в подружній терапії внесли вчені, на роботах, яких ґрунтується практика: Weiss, Hops, Patterson, Cottman, Thomas, Jakobson, Margolinova, Stuart, Liberman, Hahlveg, Schindler, Revenstorf.

Такий підхід із самого початку ставить за мету підвести партнерів до того, щоб поведінка кожного радувала іншого і зміцнювала його впевненість у міцності шлюбу.

Подружня адаптація передбачає, що партнери у конфліктних сім'ях недостатньо володіють основними соціальними навичками й уміннями; насамперед вони не вміють правильно звертатися, взаємодіяти й ефективно вирішувати проблеми, які виникають. Для цього існує ряд вправ, спрямованих на систематичне вироблення такої навички.

В основі гуманітарно-психологічного підходу лежить завдання досягнення змін в уявленнях про подружні зв'язки як щодо достатньої відкритості партнерів, їхнього самовираження й автентичності, так і толерантності один до одного, поваги до індивідуальності кожного.

Гуманітарно-психологічний підхід розвинувся в протиположності до динамічного підходу, що надто орієнтований на вплив миттєвого досвіду, так і біхевіористичному, який є дуже маніпулятивним.

При гуманітарно-психологічному підході в подружній терапії на першому місці стоїть необхідність прямого, щирого і відкритого спілкування, яке є невід'ємною частиною автентичного самовираження кожного з партнерів.

Основною формою гуманітарного підходу в подружній терапії є підхід К. Роджерса, суть якого полягає в тому, що терапевт ставиться до партнерів не директивно і стимулює до вербалізації їхніх власних почуттів. Співчуття, сердечність і щирість при підході К. Роджерса є не тільки основою ставлення терапевта до пацієнта, а й програмою лікування.

О'Neil сформував принципи гуманітарно-психологічного підходу до шлюбу і склав програму подружньої терапії для зміни стилю подружнього життя в напрямку так званого відкритого шлюбу. У такому шлюбі кожний з партнерів може залишатися самим собою і розвивати свої здібності і таланти, подружжя не прагне до маніпулювання поведінкою один одного, до підпорядкування собі партнера, прояву своєї влади над ним.

Сучасним науковим підходом, який широко застосовується в різних галузях науки і техніки, є системний підхід. В області подружньої терапії можна розрізнати системний підхід, пов'язаний із загальною теорією систем, і спеціальний системний підхід, що бере свій початок у межах сімейної терапії.

Прихильники системного підходу, звичайно, посилаються на загальну теорію систем, розроблену L. Von Bertalanffy (1968) як універсальний математико-методологічний підхід до вирішення технічних, біологічних і психосоціальних проблем.

Застосування системного підходу в практиці подружньої терапії означає, що у сферу уваги дослідника потрапляє взаємообумовленість поведінки партнерів чи всіх членів родини. Вивчається вплив поведінки одного партнера на іншого чи на інших членів родини (у родин, які мають дітей чи представників трьох поколінь), а також вплив їхніх реакцій на поведінку члена родини, що спровокував ці реакції. Варто зазначити, що такий аналіз поведінки всіх членів родини характерний не тільки для системного підходу, а й для біхевіористичного, коли застосування принципу заохочень і покарань за зміни в поведінці спрямоване на фіксацію чи усунення визначених форм поведінки, на регулювання частоти їхнього прояву в майбутньому. Під час системного підходу особлива увага приділяється рівновазі системи чи її гомеостазу.

Дослідники бачать у подружніх проблемах і конфліктах прояв нерозумного ставлення до життя і шлюбу, наслідок незнання закономірностей подружнього союзу, заснованого на нереалістичних уявленнях, що визначаються деякими авторами як «сімейні міфи». Такий підхід припускає відновлення раціонального початку, тверезу оцінку речей і практичне вирішення проблем, які виникають, зниження романтичного запалу, інформування партнерів про закономірності розвитку сімейних і подружніх відносин. Раціональний підхід діаметрально протилежний підходу Роджерса і методиці «зіткнення», котрі працюють у площині почуттів, відмовляючись від раціональних побудов як від марного «інтелектуалізму».

Ціннісний підхід у подружній терапії передбачає усунення протиріч у родині шляхом орієнтації її на вищі цінності, а не на звичайні егоїстичні потреби, цілі і вимоги кожного з партнерів. Він ґрунтується на постулатах і поняттях про те, яким має бути з погляду ідеалу індивідуальної і суспільної зрілості. Люди повинні шукати правильний життєвий шлях, робити правильні вчинки і любити один одного, любов означає і розуміння іншого, і безкорисливу турботу про нього. Співробітництво, допомога іншому, самопожертва мають більшу цінність, ніж егоїстичне прагнення до власної вигоди.

Довгий час зберігається вихідний термін «сімейна терапія», який використовується як для позначення подружньої терапії (робота з конфліктуючим партнером), так і для позначення істинно сімейної терапії (робота з усіма членами сім'ї, особливо у сфері ставлення до дітей, чи з проблемами, котрі виникають, Коли у родині є душевнохворі).

Так, В. К. Мягер, Т. М. Мішина [59] визначають сімейну психотерапію як особливу форму психотерапії, спрямовану на зміну міжособистісних зв'язків; її ціль – усунення емоційних порушень у родині. Під час роботи з сім'єю, у якій є невротик, мета психотерапії полягає у досягненні відновлення сімейних

зв'язків, а також корекції невротичних моделей спілкування. Метою психотерапії може бути і профілактика: стримування чи ослаблення сімейних конфліктів і, як наслідок, запобігання розвитку невротичних чи психотичних порушень.

Основою дисгармонії в родині, на думку Т. М. Мішиної, є незрілість відносин, взаємозалежність, відносини з невротичними компонентами, які стосуються прагнення партерів захопити верховенство в сім'ї, пов'язане із суперником, тощо. Процес подружньої чи сімейної терапії включає поступовий перехід від дискусії з тих чи інших явищ, які спостігаються у родині, до розуміння причин цих явищ. Аналізуйте неадекватні взаємні вимоги і виконання сімейних ролей. Наступним етапом стає реконструкція порушеної системи зв'язків і, нарешті, формування нових основ і моделей реагування.

Теоретичною основою так званого радянського підходу в подружній терапії слугують насамперед принципи патогенетичної психотерапії, орієнтованої на аналіз зв'язків особистісних властивостей і їхнього індивідуального вираження, що є головним психотерапевтичним принципом лєнінградської школи [28; 45]. Оригінальність підходу полягає в тому, що, як це було прийнято в радянській психіатрії, сім'я розглядається як система, що саморозвивається і досягає своїх цілей шляхом проб і помилок. Завданням подружньої і сімейної терапії є корекція порушених стереотипів поведінки у межах цієї системи [60].

У подружній терапії, як і у загальній психотерапії, відзначаються синтетичні й інтегративні тенденції. Консультант, який орієнтується на синтетичний підхід, прагне одержати знання про різні концепції і методи, але не стає прихильником якого-небудь з них, залишаючись ніби над ними і зберігаючи «погляд з боку». Він враховує аргументи за і проти, синтезує свій підхід, постійно збагачуючи його новими елементами на основі сучасних знань, вибирає суцільно індивідуальне рішення в кожному конкретному випадку. Такий підхід називають у загальній психотерапії синтетичним і диференційованим [45].

В. L. Green [32]) запропонував класифікацію технік сімейної терапії:

1. Підтримуюча терапія – консультування.
2. Інтенсивна терапія:
  - а) класичний психоаналіз – індивідуально-орієнтований підхід;
  - б) колаборативна терапія – шлюбні партнери отримують допомогу різних терапевтів, котрі взаємодіють з метою збереження шлюбу;
  - в) конкурентна терапія – обоє партнерів окремо отримують допомогу від того самого терапевта;
  - г) спільна терапія – партнерам надається допомога обом одночасно тим самим терапевтом;
  - г) комбінована терапія – є сполучення індивідуальної, конкурентної, спільної і групової психотерапії.

У запропонованій нами програмі корекції взаємин у молодих подружніх парах ми розглядаємо такі принципові положення:

1. Психічна адаптація, а не подружня береться за основу. Як зазначають Г. С. Кочарян і О. С. Кочарян, «наш досвід свідчить про те, що подружня адаптація може досягатися за рахунок інтрапсихічної деструкції партнерів.

Більше того, у тих випадках, коли можливості терапевтичного впливу на особистість партнерів обмежені, варто прямо ставити завдання подружньої адаптації, інколи не враховуючи їхні внутрішньоособистісні проблеми» [37, 43]. Існують свідчення того, що поліпшення стану одного члена сім'ї може призвести до погіршення стану іншого члена сім'ї [65].

2. З методичної точки зору ми використовуємо у своїй програмі ряд підходів, тобто вона є терапевтично еkleктичною. Разом з тим, основа нашої роботи – клієнт-центрирована на терапія К. Роджерса і групи зустрічей.

2.5. Психокорекційна програма роботи з кризовими молодими подружжями

Мета програми: підвищити рівень міжособистісної комунікації, сприяти формуванню високого рівня подружньої адаптації.

Завдання програми:

Підвищити когнітивну репрезентацію проблем у подружній парі.

Сприяти проникненню партнерів у власні емоційні переживання, що репрезентують глибинний і особистісний смисл.

Підвищити рівень усвідомленості репрезентації подружніх проблем на рівні тіла.

Показання: сімейні конфлікти, дисгармонія сімейних взаємин, зниження рівня подружньої адаптації, відсутність ефективних комунікативних патернів подружньої взаємодії.

Форми реалізації програми:

1. Індивідуальна (клієнт-центриований підхід К. Роджерса),
2. Спільна (підхід В. Сатир).
3. Групова (технологія груп-зустрічей К. Роджерса, групи фокусингу).

1 сесія – спільна зустріч з обома партнерами, на якій відбувається встановлення сімейного діагнозу за трьома рівнями: описовим, генетичним і функціональним. Описовий рівень сімейного діагнозу складається з виявлення тих симптомів, які відбивають аномальні типи взаємодії: сварки, дизгамії, зради, емоційне відчуження, алкоголізація і т.п. [37; 50]. На генетичному рівні розглядається еволюція шлюбу, причому актуальні подружні конфлікти аналізуються у контексті розвитку сім'ї. Функціональний рівень діагнозу складається з виявлення провідного типу патологічної взаємодії партнерів (суперництво, ізоляція, псевдоспівробітництво, симбіоз і т. п.). Важливий також комунікативний аналіз, що, згідно з V. Satir [69], включає чотири аспекти:

1. Характер розподілу між партнерами похвал і осуджень.
2. Конгруентність (погодженість) вербальної і невербальної складових повідомлення.

3. Чіткість самопред'явлення – наскільки ясні і чіткі вербальні звертання, тон голосу, поза, експресія обличчя тощо.

4. Опис результатів рефлексивних обмінів (А звертається, В відповідає; А відповідає на реакцію В; В реагує на реакцію А і т. п.). Спостерігаючи за комунікацією між подружжям, терапевт аналізує рівень самоповаги і характер Я-образу кожного партнера.

Терапевт також спостерігає за способами, які кожен партнер використовує для власної низької самоповаги і побудови бажаного Я-образу. На думку V. Satir, людина, яка не може відкрито виявити свої бажання, здібності до особистісного росту і близькості з іншою людиною, звичайно переживає змішані почуття інфантильності, безсилля, некомпетентності і відсутності знаків сексуальності. У таких людей виникають труднощі з авторитетом, автономією і сексуальністю, що виявляється у характері комунікацій.

Модельний аналіз полягає у виявленні очікувань батьків стосовно своїх дітей у батьківській сім'ї. Функціонально-рольовий аналіз являє собою виявлення переважного типу подружньої взаємодії: батько-дочка, мати-син, брат-сестра і т.п.

2 сесія – сесія роджерсівської спільної терапії. «Слабкий» член родини говорить першим. Другий партнер при цьому мовчить. Його завдання полягає в тому, щоб почути свого партнера. Потім говорить другий партнер. Психотерапевт реалізує техніки рефлексії, емпатійної відповіді і метафори. Мета сесії – створити ситуацію взаємного слухання партнерів. На цьому етапі реалізується стратегія «вираження себе», коли один партнер у присутності іншого говорить про те, що він відчуває і думає, бачить і чує про себе і свого партнера.

Крім того, на цьому етапі аналізуються границі між партнерами (суб'єктивна концепція непримиренних розбіжностей трансформується у концепцію унікальності). Крім того, аналізуються стосунки влади. Можливі чотири типи стосунків влади: домінуючий чоловік і пасивна дружина, домінуюча дружина і пасивний чоловік; відкрита боротьба чи суперництво й ізоляція.

3 сесія – індивідуальна робота з «проблемним» членом родини. Робота проводиться в роджерсівському ключі. Партнер проробляє свій внутрішній досвід, знаходить внутрішні конфлікти і проблеми, а також їх зв'язок з тим конфліктом, що виник із партнером.

4 сесія – робота з автобіографією «проблемного» партнера проводиться в групі. Ми використовуємо варіант методики, запропонованої О. С. Кочаряном [42; 43]. Суть методики така. Дається домашнє завдання написати автобіографію, причому дотримання визначеної хронологічної послідовності не є обов'язковим. Важливо увійти в потік переживань, навіяних тематичними груповими сесіями і розглянути своє життя під кутом зору запропонованої теми. На груповій сесії член групи зачитує свою автобіографію. Усі члени групи слухають, не перебиваючи і не перепитуючи. Ця вимога є обов'язковою, тому що в протилежному випадку людина, яка працює зі своєю біографією, може бути «вибита» із процесу переживання. Читання автобіографії займає приблизно хвилин тридцять. Потім починається другий етап групової сесії: члени групи починають ділитися своїми думками, фантазіями й емоціями з приводу автобіографії одного з членів групи, який при цьому мовчить. У груповому матеріалі можуть бути і власні думки з приводу автобіографії, і випадки з власного життя тощо.

На третьому етапі групової сесії один із членів групи (він вибирається тією людиною, яка працює зі своєю автобіографією) зачитує вголос ту ж автобіографію (не свою).

Нарешті, на четвертому етапі групової сесії автор автобіографії говорить, що він почув, довідався, відчув і т. п.

5 сесія – використовуються фокусингові техніки [72] (шестикроковий фокусинг) з тими подружжями, які мають рефлексію і готовність до роботи в цьому квазимедитативному ключі.

У межах цієї техніки клієнт проникає в несвідомі проблеми. Самоопис послідовності кроків міститься в роботі О. С. Кочаряна [42].

6 сесія – групова техніка (група зустрічей). Допускається участь в одній групі обох партнерів. Найчастіше перша групова сесія буває тематичною. Тематика може бути такою: «Що в чоловікові мене дратує?», «Як чоловік може зрозуміти мене?», «Яким би я хотіла бачити свого чоловіка?», «Про якого чоловіка мріють жінки?» тощо. Теми, де головною фігурою є дружина, також пропонуються. Найчастіше використовується запропонована О. С. Кочаряном техніка акваріума. Для розвитку статево-рольових властивостей особистості і їхньої гармонізації ми фасилітуємо тематичні групи: «Мій досвід бути жінкою (чоловіком)», «Що в мені не приваблює чоловіків (жінок)?», «Хто такий ефектний чоловік (жінка)?» і т. п. Гендерна тематика груп проводиться як в одностатевих групах, так і у змішаних. У змішаній групі ми використовуємо методику «акваріума»: внутрішнє коло (одностатеве) обговорює тему групової дискусії, а зовнішнє коло (протилежне за статтю внутрішньому) тільки слухає і не має права вступати в дискусію. Проводяться три сесії: у першій – дискусію веде перше коло, у другій – кола міняються місцями, а в третій – йде спільне обговорення. Очевидно, що в ряді випадків для проведення цієї статеворольової психотехніки необхідно більш ніж три сесії. Кожна сесія обмежена за часом 1,5-2 години (залежно від стану клієнтів). Техніка фасилітації такої групи є традиційною для роджерсівських груп [69]. Варто сказати, що в таких групах поєднуються біографічні, тематичні і інтеракціоністські компоненти. Частка кожного залежить від ступеня довіри в групі, готовності групи до терапевтичного контакту і т. п. Після такого циклу групових сесій клієнти, займаються технікою автобіографії.

7 сесія – групова сесія, під час якої або продовжується тематична група за методикою «акваріума», або загальна група.

8 сесія – спільна терапія. Це сесія втрьох: чоловік, дружина і терапевт. Тут реалізується досвід вирішення проблем за модельним зразком – психотерапевт-клієнт.

Упровадження в практику консультування молоді сім'ї запропонованої нами психокорекційної програми дало змогу констатувати зміни, які відбулися:

1. В міру консультативної роботи з кризовими молодими сім'ями йшла актуалізація подружньої і психічної адаптації.

2. Здійснювалося формування продуктивних форм комунікації і механізмів сімейної інтеграції.

3. Партнери опановували оптимальні патерни взаємодії, що свідчить про ефективність розробленої програми.

4. Спостерігалось зниження частоти сімейних конфліктів, підвищення сімейної інтеграції, формування в партнерів долаючих форм реагування на кризову ситуацію в родині.

5. Статистична обробка матеріалів посттестування дозволила визначити довірчий інтервал перенесення даних експериментальної вибірки на всю генеральну сукупність. Таким чином, проведена на цьому етапі робота дала змогу узагальнити сучасні підходи до подружньої терапії, розробити й обґрунтувати психокорекційну роботу з дисфункційною сім'єю в кризовий період, розкрити вплив психологічного втручання у психотерапевтичний процес молоді сім'ї й оцінити її ефективність.

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ БАТЬКІВСЬКОЇ СІМ'Ї НА МОЛОДЕ ПОДРУЖЖЯ

3.1. Проблема впливу батьківської сім'ї на молоде подружжя в науковій літературі

Серед факторів, що безпосередньо впливають на формування особистості, найважливіше місце займає сім'я, яка є не лише джерелом соціалізації, але й несе відповідальність за подальше сімейне життя своїх дітей.

Підготовка молодого покоління до сімейного життя здійснюється на всіх етапах вікового розвитку і є невід'ємною складовою загальних проблем виховання. У процесі самого життя діти переймають від батьків немало знань про шлюб, сім'ю, ставлення до протилежної статі, засвоюють певні норми поведінки. Формування поглядів, переконань, якостей і звичок молодих людей, пов'язаних з готовністю їх до шлюбу і сімейного життя, перші уявлення про обов'язки кожного члена сім'ї мають пряме відношення до батьків. Власне у батьківському домі молода людина спостерігає за стосунками батька й матері. Взаємини, засновані на довірі, відповідальності один за одного, взаємоповазі, вмінні уникати конфліктів, мають сильний вплив на формування особистості.

Досліджуючи різні аспекти життєдіяльності сім'ї, визначні філософи, психологи та психотерапевти сучасності [1; 6; 11; 13; 20; 22; 23; 27; 37; 53; 68; 71; 76; 79 та інші] помітили важливу закономірність: неусвідомлювану тенденцію молодого подружжя повторювати модель взаємин своїх батьків у власній сім'ї. Психологічний механізм цього процесу полягає у тому, що людина відтворює не свою поведінку і не поведінку інших людей стосовно себе, а засвоює шляхом несвідомого наслідування поведінку людей стосовно один одного, і лише тих, які значущі для неї.

Актуальність впливу батьківської сім'ї на шлюб дітей підкреслювали З. Фрейд та А. Фрейд [68]. Вони вважали, що наслідування, ідентифікація, які використовують діти протягом усього розвитку, не можуть вивести їх далі, ніж до уподібнення батькам. Батьки дитини – її найголовніші вчителі; це саме ті люди, спілкування з якими для неї є найважливішим. Якщо у дитини немає батьків або є лише один з них, то пізніше їй доведеться змагатися з людьми, які мали можливість учитися у двох батьків [30].

Засвоєння і відтворення моделі статево-рольової поведінки батьків здійснюється завдяки такій властивості людської психіки, як наслідування, що активно проявляється у процесі емоційного контакту батьків з дітьми. Особистий приклад батьків є першим соціальним взірцем, який відіграє важливу роль у житті підростаючої особистості. Щоденно спілкуючись з батьками, вона відтворює і засвоює образ дій дорослих, їхні манери поведінки, звички, а потім і внутрішні якості, спосіб мислення, ставлення до виконання своїх обов'язків тощо. На думку С. В. Ковальова [68], велике значення має те, якими були батьки: коли раділи і засмучувались, коли їх хвалили і сварили, коли дозволяли та карали, якими були їх сімейні сварки, як вони проявляли батьківську ласку, ніжність, тепло.

J. Bradshow [16] стверджує, що саме батьки грають для дитини роль учителів, приділяючи їм час, увагу і спрямовуючи їхню діяльність. Діти

потребують особливого спрямування, бо вони виступають у ролі досить допитливих учнів, усього бажають, потребують знань, щоб використовувати їх у навчанні, у почуттях тощо. Діти відчувають необхідність застосовувати ці знання ефективно і творчо, для задоволення своїх основних потреб.

Як свідчать дослідження М. Сох, Р. Сох, Е. М. Hetherington, D. Reis [17] причини особистісних розладів дорослих беруть свій початок ще у ранньому дитинстві й істотно пов'язані з негативними дитячими переживаннями, такими, як конфліктні стосунки з близькими членами сім'ї чи іншими вихователями в роки, коли формувалась особистість дитини. Серед цих причин автори виділяють проблеми у взаєминах батьків з дитиною, недостатній батьківський догляд, відсутність інтересу до дитини, агресивність та кримінальні вчинки батьків.

У розробку досліджуваної нами проблеми певний внесок зробили А. Brawne (1986), D. Finkelhor (1986), J. Herman (1989), В. Kolk (1989), С. Perry (1989). Вони вивчали залежність між особистісними розладами, фізичним та сексуальним насиллям у дитинстві. Автори довели, що проблеми дорослих виникають, найімовірніше, не через поодинокі травмуючі події, а в результаті важких і неодноразових психотравм протягом тривалого періоду, який бере свій початок у дитинстві (цит. за [22]).

Дослідження зарубіжних учених Broun & MacDonald, Gones, Pecktal (цит. за [22]) також підтверджують залежність між негативними взаєминами у системі «батьки – діти» й агресивними реакціями зі сторони вже дорослих дітей. Якщо у дітей (незалежно від того, до якої вікової групи вони належать) були погані взаємини з одним чи обома батьками, якщо діти відчували себе непотрібними, нездатними ні на що, або ж якщо вони не відчували батьківської підтримки, то у майбутньому вони поводити себе агресивно стосовно інших людей, своїх батьків і рідних, а в подальшому і до шлюбного партнера. Steinmetz (цит. за [22]) зауважував, що жінки, на яких у дитинстві їх матері недостатньо звертали увагу і які не отримували від батьків необхідної підтримки, схильні зганяти гнів на своїх дітях.

Переконливо демонструють специфіку батьківського впливу вже в ранньому дитинстві, залежність між відповідальністю батьків і дисфункційністю дітей результати, отримані в ході експерименту Gones (цит. за [22]). Дослідник спостерігав у лабораторних умовах за спілкуванням дітей віком 15, 21 і 39 місяців зі своїми матерями та іншими дітьми. Серед багатьох різних параметрів вимірювався час, через який мати брала дитину на руки після того, як та заплакала; фіксувалась агресивна поведінка, спрямована на інших (наприклад, удари, поштовхи, бажання відібрати будь-який предмет). Діти, до яких матері не поспішали підходити, поводитися більш агресивно, ніж ті, чий матері швидко реагували на плач чи запрошення до контакту.

Згідно з теорією прихильності, маленькі діти розрізняються за мірою відчуття безпеки у своїх взаєминах з матір'ю. Так, Ainsworth, Perry & Boldizar, Stoufe (цит. за [22]) довели, що люди, які в минулому відчували емоційно-позитивне ставлення з боку матері, у дорослому житті схильні довіряти іншим людям, мають досить розвинуті соціальні навички. До людей, які у дитинстві мали емоційно нестійке чи байдуже ставлення з боку матері, у дорослому житті важко адаптуватись. Вони протидіяли контролю, виявляли фізичну та

вербальну агресію, імпульсивність, емоційні спалахи.

Вплив сім'ї на становлення якостей сім'янина здійснюється також через стосунки з братами й сестрами. Вивчаючи наслідки батьківського втручання у бійки дітей у сім'ї, Felson (цит. за [22]) довів, що діти проявляють більше фізичної чи вербальної агресії проти одного брата чи сестри, ніж проти всіх інших дітей, з якими вони спілкуються. Отже, конфліктні стосунки дитини з братом чи сестрою є основою для дисфункційної поведінки.

W. Toman [196] на базі своїх досліджень стверджує, що для стабільного подружжя вирішальне значення має те, якою мірою в ньому повторюється статус, котрий кожен із подружжя займав серед своїх братів і сестер. Розрізняють здатність до ідентифікації і комплементарності. Індивід легше всього ідентифікує себе з тим, хто є представником однотипної сімейної констеляції (наприклад, старший брат із однієї сім'ї може ідентифікувати себе зі старшим братом з іншої сім'ї). Взаємодія і співпраця найлегше досягається у спілкуванні з індивідом, який займає комплементуюче становище. Наприклад, старший брат, у якого була молодша сестра, може створити виключно стійкий союз із жінкою, що також мала старшого брата. При комплементарних сиблінгових позиціях партнери можуть створити стабільну модель на основі співпраці. Кожен із них у батьківській сім'ї вже знаходився у подібному становищі, і це полегшує їх кооперацію. Аналогічно до цього молодший брат, у якого була старша сестра, очікує, що дружина буде турбуватись про нього, оберігати його, доглядати за ним. Дружина, яка мала у батьківській сім'ї молодшого брата, буде і до чоловіка виявляти подібне ставлення, зберігаючи попередню поведінку; і їх союз буде стабільним та гармонійним. W. Toman вважає, що відбувається перенесення зв'язків, які існували у батьківській сім'ї між братами і сестрами, на свого шлюбного партнера. Такий зв'язок тим міцніший і триваліший, чим більше взаємини обох партнерів нагадують їх становище у сім'ях батьків. Це правило називають теорією дублікатів властивостей братів і сестер, яка характеризується становищем (сиблінгова позиція, стать) серед братів і сестер. З цієї точки зору, як уже зазначалося вище, подружні зв'язки можуть бути комплементарними, частково комплементарними і некомплементарними. В останньому випадку можуть виникати конфлікти на ґрунті лідерства у сім'ї.

Основна теза W. Toman [49] полягає у тому, що власне сиблінги навчають один одного тому, як будувати конструктивні взаємини з ровесниками. Вибір шлюбного партнера та перенесення батьківського стилю залежить від досвіду, отриманого сиблінгом у дитинстві. У жінки, що виросла разом з братами, більш спокійні і дружні взаємини із чоловіком, а також зі своїми синами, ніж у тієї жінки, у якої були лише сестри. Чоловік, який виріс в оточенні сестер, відчуває себе більш упевнено і спокійно у взаєминах з дружиною, а також як батько доньок, ніж той чоловік, дитинство якого пройшло в оточенні лише братів. «Домінування» також може бути наслідком сиблінгової позиції. У матері, яка росла у сім'ї старшою серед братів, можуть бути комфортні стосунки зі своїм молодшим сином і конфліктні – зі старшою донькою. Батько, що був старшим із братів, може змагатися за першість зі своїм старшим сином, непогано взаємодіючи з молодшими синами і відчувати незручність у взаєминах з донькою. Батьки, які у дитинстві були молодшими у

сім'ї, мають певні труднощі у вихованні своїх дітей. Такої думки дотримувався К. Бейкер [11]. Але сиблінгова позиція не є абсолютною для наслідування взаємин у шлюбі.

Профілі сиблінгової позиції складають положення теорії сімейних систем М. Bowen [16]. Автор стверджує, що показники сиблінгової позиції можуть збагатити уявлення про функціонування членів сім'ї протягом поколінь залежно від того, відповідають індивіди профілю чи відхиляються від нього. Знання сиблінгової позиції може бути корисним у контексті всебічної оцінки сім'ї.

С. Кратохвіл, Р. Скіннер [38], аналізуючи структурні особливості сімей, звертали увагу на статус подружжя у сиблінгу, тобто яким був досліджуваний згідно з порядком народження серед сестер і братів – старшим, середнім, молодшим чи єдиною дитиною. С. Кратохвіл вказує, що статус накладає певний відбиток на стиль міжособистісної взаємодії. Характерні патерни поведінки, притаманні тому чи іншому статусу, можуть проявляти себе таким чином: старші – відповідальні за себе та інших, самі приймають рішення і діють самостійно, але не здатні до співпраці, кооперації; вони схильні вимагати підкорення: шлюб СТ=СТ – потенційно конфліктний. Не усвідомлюючи причин конфлікту, подружжя може прийти до помилкового висновку, що розлучення є єдиним правильним рішенням; середні – найбільш гнучкі, легко адаптуються до поведінки партнера, шлюби СР=СР – стабільні; молодші – дружелюбні, виховані, але ухиляються від прийняття рішень і відповідальності; завжди чекають підтримки, таким чином провокуючи іншого на прийняття рішення, намагаючись бути залежними. Шлюб МЛ=МЛ – безініціативний та неенергійний. Партнери розлучаються досить рідко, бо для них необхідна присутність людини, на яку можна було б перекласти відповідальність; найважче адаптуються до спільного життя ті, хто був єдиною дитиною у сім'ї. Вони нерідко зберігають дитячу егоцентричність, легко ображаються. Такий стиль поведінки провокує проблеми у взаєминах з іншими. Шлюби ЄД=ЄД – відрізняються дезадаптивністю, розлучення не таке травматичне, як необхідність рахуватися з будь-якою іншою думкою. Т. І. Димнова [52; 53] у своїх дослідженнях помітила, що найчастіше розлучаються подружжя, де кожен партнер був єдиною дитиною у сім'ї. Серед її досліджуваних зі 100% таких шлюбів, 75% розлучились або ж подали заяву на розлучення.

В. М. Дружинін [51, 13-14] вважає, що згідно з теорією наслідування, молоде подружжя повинне відтворювати у своїй сім'ї ті методи виховання дітей, які застосовували батьки до їх братів та сестер, але не до них самих. Найбільші труднощі повинні виникати у батьків, котрі були єдиними дітьми. Вони не мали прикладу для наслідування, і, таким чином, переносили на власних дітей способи поведінки своїх батьків стосовно один до одного. Тобто такі батьки ставляться до дітей, як до дорослих, більше того, як до своїх партнерів. Так, мати однаково ставиться як до чоловіка, так і до сина, а чоловік аналогічно як до дружини, так і до доньки. Це підтверджує Л. Беньямін, стверджуючи, що людина ставиться до інших, а в основному до шлюбного партнера, так само, як батьки ставились до неї.

Дослідник Gully (цит. за [22]) довів, що існує залежність прояву агресії від несприятливих взаємин між братами і сестрами. Автор відмічає, що

наявність насилля у міжособистісних стосунках у сім'ї має найбільший вплив на соціалізацію індивіда, результатом якої стає засвоєння силових моделей поведінки. Діти наслідують від батьків не лише форму поведінки, підсвідомі реакції, різноманітні позитивні та негативні звички, а й суттєві риси моделі шлюбних взаємин. Батьки, чиє подружнє життя склалося вдало, дають дітям наочний та переконливий приклад того, як мусить будуватися сімейне щастя, тобто спільне життя чоловіка й дружини. Злагоджені дії батьків є важливою передумовою успішного формування особистості сім'янина. Найсприятливішим у цьому плані є цілеспрямоване виховання дітей, яке включає у себе певну вимогливість, позитивне ставлення з боку батьків, спільне проведення вільного часу, демократичність.

К. Вітек [26] зауважує, що важливу роль відіграє такий принцип виховання дітей, як послідовність. Діти, чиї батьки були завжди послідовними у вихованні, самі створили гармонійний шлюб. У тих випадках, коли у виховному процесі не було послідовності, шлюби були менш вдалими. На думку автора, тут важливі, передусім, два моменти: власний приклад батьків і ефективність їх виховного впливу на дітей. Дослідження К. Вітека приводять до висновків про те, що: характер стосунків молодого подружжя відповідає багато у чому характеру взаємин їх батьків; у випадках їх конфліктності діти нерідко сприймають їх як антимодель сім'ї, створюючи родину і подружні взаємини по-іншому; коли конфлікт батьків досягає крайньої межі і стає нестерпним для усіх, то інтересам дітей більше відповідає розлучення, ніж подальше спільне життя батьків.

Дані соціологічних досліджень [3;11;12;13;18;29;35;62;73;79] підтверджують значущість батьківського впливу на становлення молодого подружжя, а саме: розлучення батьків у три рази збільшує вірогідність майбутнього розлучення дітей, водночас вірогідність розлучення дітей, батьки яких не розлучались, становить один до двадцяти. Сім'ї з дисгармонійними взаєминами не можуть самостійно вирішувати протиріччя і конфлікти, що виникають у їхньому житті. В результаті довготривалого конфлікту у партнерів спостерігається зниження соціальної і психологічної адаптації, відсутність здатності до сумісної діяльності, особливо неузгодження в питаннях виховання дітей. Рівень психологічної напруги у сім'ї має тенденцію до зростання, призводить до емоційних порушень, невротичних реакцій у її членів, виникнення почуття постійної тривоги у дітей. Отже, дисгармонія сімейних взаємин створює несприятливу атмосферу для емоційного розвитку особистості і може стати джерелом виникнення патохарактерологічних якостей.

В плані нашого дослідження цікавими є праці А. І. Захарова [55]. За його даними, діти з конфліктних та неповних сімей характеризуються особистісною незрілістю, малою силою власного «Я», підвищеною емоційною чутливістю, пасивністю, невпевненістю. Виховання дитини у неповній чи конфліктній сім'ї ускладнює процес формування власної сім'ї. Згідно з матеріалами досліджень З. Ф. Ачильдієвої [9], З. А. Янкової [56], із 100% респондентів – 45% виховувались у повних сім'ях, де стосунки між батьками були хорошими, а серйозні конфлікти виникали рідко. В цій групі 67% чоловіків і 57% жінок мали стабільні сім'ї. 23% всіх опитаних виховувались у неповних сім'ях. 40% чоловіків і жінок, що вийшли з таких сімей, були незадоволені своїм шлюбом.

Подружжя, що виховувались у сім'ях, де мали місце серйозні конфлікти, розходження, у зв'язку з цим, мають своєрідну «фобію сім'ї», яка відображається у побоюванні створювати міцні сімейні взаємини. Такі люди намагаються бути незалежними від сім'ї.

Аналізуючи структурно-функційні особливості російських сімей, Т. І. Димнова [52; 53] помітила, що структурний дисбаланс у батьківській сім'ї позначається на структурі сімей їхніх дітей, на стабільності їхніх шлюбів, на міжособистісній взаємодії і адаптивних можливостях подружжя. Причому автор вказує, що у сучасній сім'ї проблеми інтерперсональної комунікації зосереджені у сфері розподілу влади: лідерстві, підлеглості, контролі та відповідальності.

У контексті нашого дослідження особливий інтерес має концепція І. Сірова (цит. за [79]) про дублювання дітьми особистісних якостей батьків. Автор обґрунтовує свою теорію результатами обстеження декількох тисяч подружніх пар. Подружжя виконувало тестові завдання, які дозволили визначити такі якості, як домінування – підлеглість, ворожість – лояльність з урахуванням самооцінки кожного й оцінки партнера, власних уявлень і ідеалів партнера, а також оцінки свого батька і матері. Аналіз результатів дослідження дав змогу авторові зробити такі висновки: дитина навчається у батьків, залежно від статі (чоловічої чи жіночої), тієї ж ролі, яка в подальшому зберігається; образ батьків протилежної статі здійснює істотний вплив на вибір шлюбного партнера; модель батьківської сім'ї в основному визначає модель сім'ї, яку створюють в подальшому їх діти.

Теоретичні положення І. Сірова підтримує В. Вуду (цит. за [79]), стверджуючи, що форми батьківських взаємин стають для індивідуума еталоном. Він чи вона навчаються своїй подружній ролі на основі ідентифікації себе з батьками тієї ж статі. Для хлопчика особливе значення має спілкування з батьком, і більше того – досвід спостереження за ставленням батька до матері. Так само донька засвоює особливості поведінки матері щодо батька. В цю схему включається, доповнюючи її, і роль батьків протилежної статі, бо їхній образ впливає на вибір майбутнього партнера. Причому вибір може відбуватися за різними критеріями – за подібністю або протилежністю. Автор констатує, що у подружньому житті двоє партнерів намагаються пристосувати свої взаємини до своїх внутрішніх схем. Нерідко під впливом закоханості індивідуум проявляє поступливість, часто відмовляючись від своєї програми заради партнера з бажання пристосуватися до нього, що викликає внутрішнє протиріччя. Але через деякий час у індивідуума спостерігається тенденція повернення до запрограмованої схеми. З партнером відбувається те ж саме. Таким чином створюється основа для конфлікту. Запрограмована система взаємин може гармонійно реалізуватися лише з партнером, який своєю внутрішньою програмою нагадує батьків протилежної статі. Наслідування особистісних якостей визначає подібність подружніх стосунків, які також унаслідуються, а значить, повторюють помилки і проблеми батьків.

Актуальним для нашого дослідження є описаний Е. Берном [13] феномен «батьківського програмування», який підсвідомо може переносити молоде подружжя у свої сімейні взаємини. У сім'ї дитина здійснює перші кроки усвідомлення навколишнього світу, вона набуває досвіду поколінь, який

зобов'язана передавати далі. Адже, як стверджує автор, ігри, в які грають люди, передаються із покоління в покоління. У дорослому житті вплив батьківських приписів на прийняття рішень зберігається. Ці рішення, як правило, призводять до повторення батьківського долі тоді, коли людина раціоналізує, переконуючи себе та інших у правоті свого рішення і в тому, що воно було єдино правильним. До раціоналізації доводиться звертатись тим, хто виховувався у неблагополучній сім'ї, мав «нелюблячих» батьків. Адже, щоб у свій час стати щасливим партнером і батьком, необхідно навчитися кохати, піклуватись, опікати іншого, чимось жертвуючи, не очікуючи термінової віддачі. А до цього здатен той, хто у дитинстві відчув таке ж ставлення до себе з боку батьків. Аналогічні думки висловлюють інші дослідники [17; 22; 38; 44; 47; 48; 61]. Вони стверджують, що коли дитина, підростаючи, не навчиться любити батьків, сестер, школу, коли її характерові притаманні егоїстичні риси, то дуже важко розраховувати на те, що вона буде здатною покохати обрану нею людину.

Діти, виховані без батька чи матері, або у сім'ї де батьки погано виконували свою роль, підкреслює Е. Берн, у дорослому віці відчують труднощі у прийнятті рішень, у прояві кохання. А ті, що залишились сиротами у ранньому дитинстві, відчують більші труднощі при вихованні своїх дітей, ніж ті, які росли у повній сім'ї до підліткового віку. Причиною цього є умови їх дитинства, що не дозволили досягти зрілості [12].

Ознаками зрілості є здатність йти назустріч іншим, співробітництво, уважність, обачність, гнучкість, емоційна стабільність, відповідальність у прийнятті рішень та здатність до їх реалізації. Ці якості дитина набуває в процесі адекватного спілкування з батьками та «значимими іншими» [79].

Коли зрілі молоді люди є емоційно стабільними, то адаптація до сімейного життя відбувається у них послідовно і в руслі конструктивного вирішення конфліктів. Їхнє життя є процесом, що постійно розвивається. Проводячи своє дослідження, Т. І. Димнова [52; 53] помітила, що духовно зрілі особи можуть пристосовуватись один до одного навіть при розбіжності соціального походження, виховання, при психологічній несумісності тощо. А тому для взаємин у такій сім'ї характерний синергізм у вирішенні спільних питань подружжя, взаємодопомога у зближенні. Важливою характеристикою зрілих взаємин являється усвідомлюване відчуття перспективи, необмеженість спільного розвитку, відсутність жорсткої фіксації на будь-чому [90].

Незрілість, що є наслідком незавершеності певної стадії, проявляється в індивіді егоцентризмом, конфліктністю, ізоляцією і самотністю, нездатністю до кооперації, схильністю до маніпулювання іншими, фобією шлюбу. При створенні сім'ї у незрілих людей адаптація практично не настає. Як стверджують А. Адлер [2], Е. Берн [12], К. Хорні [40; 141], така ситуація виникає підсвідомо, з метою завершення розвитку, заблокованого на якомусь етапі. При цьому партнер використовується як засіб здійснення цієї мети.

На думку Т. Харріса [72], план на майбутнє складається за сімейними інструкціями, причому сценарні обмеження успадковуються, переважно, від батьків протилежної статі. Сценарні накази, які мати дає своєму синові, вона сама отримала від свого батька, і це значить, що джерелом сценарної програми чоловіка може бути його дідусь по материнській лінії. Накази, які батько дає

доньці, він отримав від своєї матері, і це значить, що джерелом жіночого сценарію найчастіше є бабуся по лінії батька. Батьки тієї ж статі, що й дитина, є для неї прикладом поведінки. Хлопчики намагаються ототожнювати себе з особами чоловічої статі, наслідуючи їх поведінку, приймаючи їх позитивні та негативні установки, і на основі цього роблять висновки про те, яким повинен бути чоловік у сім'ї.

На думку Е. Netherington [17], у юнаків спостерігаються деякі відхилення у статево-рольовій поведінці у тих випадках, коли їх батьки залишили сім'ю до досягнення ними віку 5 років.

Аналогічно й дівчата, наслідуючи жіночі моделі, переймають поведінку й установки матері. Жінка, батько якої відповідним чином схвалював її жіночність і мати якої вважала себе «нормальною» жінкою, буде, як стверджує М. Джеймс [46], почувати себе жінкою-переможницею. На думку Е. Netherington, жінки, батько яких помер раніше, ніж вони досягли юнацького віку, пов'язують образ майбутнього чоловіка з образом батька частіше ніж ті, які виховувались у повних сім'ях. Очевидно, вони зберігають ідеалізовані образи своїх батьків [17].

М. Мід [49] вважає, що особистість батька має дуже важливе значення для розвитку дитини з початку її народження. Батько стимулює процес відділення дитини від матері, а значить, прискорює процес соціалізації. Відсутність батька у сім'ї або невиконання ним своїх обов'язків призводить до розвитку у дитини психопатології.

В. Я. Титаренко [24] також вивчала проблему виховання у неповній сім'ї та її вплив на формування особистості дитини, особливо дочки. Вона стверджувала, що процес формування сексуальності вимагає наявності як жіночого, так і чоловічого прикладу. Одночасне сприйняття обох гендерних ролей передбачає їх порівняння й усвідомлення не лише протилежності кожної з них, але й необхідності поєднання, існування однієї заради іншої і завдяки іншій. Доведено, що у жінок із неповних сімей у майбутньому сімейному житті виникає більше проблем у розумінні своїх чоловіків та синів, прогнозуванні їх вчинків та бажань, ніж у тих, котрі виховувались у повних сім'ях.

Т. І. Димнова [12; 53], узагальнивши результати свого дослідження (800 сімей студентів педагогічного вузу), виявила, що небажані, «випадкові», позашлюбні діти, діти зі змішаних, конфліктних, неповних і інших аномальних сімей, а також діти, виховані у дитячих будинках, багато в чому програвали порівняно з дітьми із благополучних сімей. Це стосувалося фізичного і психічного здоров'я, інтелектуальних та інших можливостей. Молоді люди, котрі виростили поза сім'єю або в неблагополучній сім'ї, характеризувалися недовірою до людей, підозрілістю, і, як наслідок – відчуженням.

Вплив батьківської сім'ї на успішність сімейних взаємин дорослих дітей розглядався також у дослідженнях засновника позитивної сімейної терапії Н. Пезешкіана [98; 99]. Автор довів, що сім'я впливає на вибір кар'єри та партнера. Від одного покоління до іншого переходять стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях, цінності та структура взаємин, що передаються від батьків до дітей, засвоюються дітьми і знову передаються наступному поколінню.

На думку З. Цельмер [76, 112-126], критерії вибору майбутнього

супутника життя формуються ще у дитинстві. Автор зазначає, що дві найголовніші для дитини істоти – батько і мати – є для неї прикладом чоловіка і жінки. Власне з ними протягом багатьох років дитина була міцно емоційно поєднана. І незалежно від того, приховували чи ні батьки суть своїх справжніх взаємин, вони будуть безпомилково дешифровані та засвоєні дитиною, ставши прикладом для наслідування, коли вона стане дорослою.

О. Вейнінгер [25], визначаючи роль батьківської сім'ї для молодого подружжя, відмічав, що кожен чоловік знайомиться переважно з жінками, які дуже подібні між собою. Часто і жінки вважають, що всі чоловіки однакові. Це свідчить про те, яких власне чоловіків знали ці жінки.

В. Сатір [37] вбачає неблагополуччя сімей у негативному особистісному досвіді кожного члена сім'ї. Автор стверджує, що шлюбний вибір визначається подібністю людей, тобто проблемність подружжя виявляється взаємною, і можна передбачати її сенсибілізацію. Це підтверджує і висновок Р. Скіннера (цит. за [79]), який в процесі психотерапевтичної практики прийшов до висновку, що люди сходяться за подібністю походження, подібністю сімей, в яких вони виростили. У ситуаціях спілкування, особливо в період шлюбного вибору, людина надає перевагу тим, сім'ї яких функціонували подібно до її власної сім'ї, з подібним дитинством або ж з набором сімейних проблем. Люди зближуються на основі подібності емоційного досвіду, набутого у родині. Вони знаходять один одного і вважають, що підходять один одному на підсвідомому рівні.

В дослідженнях В. М. Дружиніна [28] зазначається, що основною причиною порушення сімейних взаємин є прояв у одного або обох партнерів потреб, які у дитинстві не задовольнялися батьками. Доросла людина вибирає партнера, з яким їй легше відтворити ситуацію, не вирішену в дитинстві, повернутися до своїх потреб і конфліктів. Так виникає «невротична» сім'я, де чоловік і жінка відтворюють ситуації «не програні», «не вирішені» у дитинстві, і вирішити їх вони неспроможні.

С. Кратохвіл [38], аналізуючи проблему сімейно-сексуальних дисгармоній, помітив, що гармонія союзу між чоловіком і дружиною визначається подібністю моделей сімей, з яких вийшло подружжя. У протилежному випадку виникає боротьба за владу, незрозуміння один одного, і, як результат, – розлучення.

Доведено, що молоді люди, які жили в неблагополучних сім'ях, досить часто поступалися власними інтересами для того, щоб згладити напружену ситуацію у взаєминах і ставали залежними від сім'ї чи партнера та набували співзалежної поведінки. Розглядаючи співзалежність, J. Bradshaw [16] зазначає, що цей стан є результатом адаптації до дисфункції, підкріплення реакції на стрес, котрий з часом стає швидше способом життя, ніж способом виживання. Характерним для цього стану є те, що коли джерело стресу зупиняє свій вплив, співзалежна людина продовжує діяти в навколишньому світі так, ніби загроза тиску все ще існує.

З. Цельмер [76, 14-16] теж помітила, що досить часто молоді люди виносять із батьківського дому почуття недостатньої любові до себе, комплекси різних власних дефектів, як у зовнішньому вигляді, так і в характері. Вони переконані, що гірші за інших, що у них немає перспектив у житті і що вони не

заслуговують любові. Знаходячись у такому психічному стані і маючи низьку самооцінку, ці люди, зустрівши іншу людину, котра проявила до них інтерес, відповідають глибокою вдячністю і помилково приймають таке почуття за кохання. Оскільки вони переживають це вперше, то впевнені, що нарешті зустріли ту людину, яка зможе роздивитися їх приховані позитивні якості, і що саме зараз вони зможуть задовольнити свої найважливіші психологічні потреби. Сама думка про втрату партнера сприймається ними як катастрофа. Автор стверджує, що, одружуючись, такі люди з самого початку знаходяться у сильній психологічній залежності від партнера, бо власне партнер є єдиним підтвердженням їх значимості. Такі люди люблять егоїстично, ніколи не бувають задоволені проявами почуттів до себе, вони постійно проявляють безпідставні ревнощі, а значить – відчувають напругу. При розлученні вони дійсно страждають, бо з втратою партнера втрачають набуте почуття власної значимості. Постійне схвалення їм потрібне настільки, що вони не в силах це приховувати. Саме тому такі люди схильні до союзу з першим, хто проявив до них справжній інтерес, і надалі тримаються шлюбного партнера незалежно від того, що він собою являє і як до них ставиться.

J. Bradshaw [16] позначає це явище як слабкість або дисфункцію, що є результатом зосередженості уваги на потребах та поведінці інших людей. Співзалежні настільки концентрують свою увагу та захоплюються думками про інших людей, що нехтують своїм «Я» і тим, хто вони є насправді. Таке захоплення в кінцевому результаті призводить до залежності (емоційної, соціальної, іноді фізичної) і переходить у патологічний стан, впливаючи як на саму особистість, так і на її взаємини з іншими людьми.

На думку J. Bradshaw [16], співзалежні мають великі проблеми у відносинах з іншими. У це коло проблем входять такі, як особистісна близькість, довіра, відвертість у прояві характеру. Залежна особистість мало знає або взагалі не знає про здорові взаємини, почуття, спілкування, про прийняття конструктивних рішень, вона намагається створити вигляд благополуччя і не досягає у цьому позитивних результатів. За ствердженням Н. Пезешкіана [59], маючи дані про сім'ї попередніх поколінь, наявність у них співзалежності, можна орієнтовно припустити, якою буде новостворена сім'я.

Отже, аналіз наукових праць з проблеми впливу батьківської сім'ї на шлюб дітей свідчить, що вона є досить актуальною та складною і відіграє важливу роль у міжособистісних стосунках та інтеграції молодого подружжя.

Саме у батьківському домі молода людина спостерігає за взаєминами між батьком і матір'ю, накопичує майбутній сімейний досвід, а потім будує свою взаємодію з партнером за таким же зразком.

Характер стосунків та психологічна атмосфера між членами сім'ї, активна участь обох батьків у вихованні дітей та подібність їх поглядів на виховання, організацію побутової діяльності і відпочинок сім'ї, вміння аналізувати і розуміти поведінку партнерів та власні вчинки і дії, наявність навичок вирішення конфліктних ситуацій, – усе це впливає на виховання у дітей якостей сім'янина і формує психологічну готовність особистості до сімейного життя.

Створення сім'ї, входження у нову соціальну ситуацію, якою є сім'я, передбачає підсвідому поведінку молодят згідно з патернами поведінки й

емоційних установок, які сформувалися під впливом суб'єктивної ситуації розвитку сімейних взаємин у батьківській сім'ї.

Становлення молодого сім'ї відбувається при взаємодії і взаємоадаптації двох сімейних субкультур, до яких належали чоловік і дружина. Спираючись на попередній досвід, ціннісні орієнтації, приклади поведінки у батьківській сім'ї, кожен із подружжя має власні уявлення про необхідну і бажану для себе рольову поведінку (чоловіка і батька – з одного боку, дружини та матері – з другого) і, крім того, має стійкі рольові очікування з приводу виконання тієї чи іншої ролі. Всі ці уявлення передаються від батьків до дітей, а потім засвоюються останніми і знову передаються власним дітям.

Отже, можна передбачити, що створення сімейного сценарію відбувається таким чином:

- діти з самого початку отримують як приклад моделі взаємин подружжя у батьківській сім'ї;
- у подальшому житті вони програють ці взаємини із сиблінгами;
- на основі оцінки подібності моделей сім'ї вони вибирають партнера і відтворюють структуру рольових взаємин батьківської родини у своїй власній сім'ї.

Таким чином, описані вище підходи свідчать про неоднозначне розуміння дослідниками проблеми впливу батьківської сім'ї на молоде подружжя.

Аналіз наукової літератури показав на важливу роль батьківської сім'ї у становленні особистості сім'янина. Між тим за полем розгляду науковців залишилось питання впливу окремих складових сімейної структури батьківської сім'ї на благополуччя молодого сім'ї.

Не доведено, які фактори детермінують відтворення подружжям структурних ознак батьківської сім'ї, або формування відмінної від батьків моделі сім'ї.

Тому нас цікавили:

- структурно-функційні характеристики сім'ї, такі як лідерство, сімейні цінності, установки на шлюб та сім'ю, функційно-рольова комплементарність, сімейний сценарій, індивідуальні і сімейні межі, міжособистісна взаємодія, стратегія поведінки в конфлікті, емоційна сфера подружніх взаємин, характерологічні особливості подружжя, задоволеність шлюбом, сімейна адаптація;

- соціально-демографічні характеристики молодого подружжя: вік і стать досліджуваних, їх рівень освіти, матеріальні і житлові умови;

- характеристики дошлюбного періоду: тривалість дошлюбного знайомства, мотивування створення сім'ї, готовність до сімейного життя, які певною мірою сприяють розвитку функційності або дисфункційності шлюбу.

Отже, можна передбачити, що якість функціонування молодого сім'ї залежить від структурно-функційних характеристик батьківської сім'ї. Визначальним у становленні молодого подружжя є тип батьківської сім'ї.

Динаміка розвитку молодого сім'ї визначається рівнем функційності партнерства та типом батьківської сім'ї, а факторами, детермінуючими створення молодим подружжям моделі сім'ї, відмінної від батьківської, є

характерологічні якості, просімейна мотивація, диференціація сімейних та індивідуальних меж, сімейний сценарій подружжя.

Отже, сім'я є гнучкою соціальною системою, яка швидко змінюється і адаптується до процесів, що відбуваються у соціумі, але поряд з цим функціонує і розвивається за своїми законами, нормами і правилами.

Українська сім'я зазнає значних змін у зв'язку із трансформацією шлюбно-сімейних процесів під впливом економічних і соціальних змін у суспільстві.

Як соціальна система сім'я у своїй структурі має три підсистеми (подружжя, батьківська, сиблінгова), які детермінують взаємодію, благополуччя та успішність функціонування у сім'ї. Серед найважливіших структурно-функційних характеристик сім'ї, що визначають стабільність шлюбу, є узгодженість сімейних цінностей; установок на шлюб та сім'ю; функційно-рольова комплементарність; задоволеність шлюбом; міжособистісна взаємодія; тип поведінки в конфлікті; сімейна адаптація; характерологічні якості; емоційна сфера; сімейний сценарій; індивідуальні та сімейні межі партнерів.

Структура сім'ї на різних стадіях її життєдіяльності є різною. Критичні періоди в житті сім'ї можуть призводити як до укріплення так і до послаблення сімейних зв'язків. Функціонування та динаміка сімейних процесів визначаються як внутрішніми, так і зовнішніми факторами.

Молода сім'я як цілісна, органічна і динамічна система, моделює процеси, які відбуваються у суспільстві у власну життєдіяльність. Саме тому, складні економічні процеси України не можуть не відобразитись на її життєдіяльності.

Демократизація сімейних ролей у молодій українській сім'ї поєднується із зберіганням елементів традиційних взаємин, що є причиною внутрішніх протиріч сучасного шлюбу. Особливо загострюються та інтенсивно проявляються ці протиріччя у період проходження внутрісімейної адаптації подружжям, становлення психологічного клімату, інтеграції, формування рольової структури молодого сім'ї.

Серед найважливіших факторів, що визначають успішність молодого шлюбу, значну роль виконує батьківська сім'я, оскільки стабільність подружнього життя, в більшості випадків, програмується задовго до одруження і у великій мірі залежить від сформованого у молодого людини «образу сім'ї», «сімейного сценарію», структури та типу батьківської сім'ї.

Висвітлення в науковій літературі теоретичних положень та результатів емпіричних досліджень дають підставу стверджувати про неоднозначний підхід до цієї проблеми. Не знайшли достатнього теоретичного та експериментального обґрунтування такі аспекти проблеми як: вплив структурних особливостей та соціально-психологічних характеристик батьківської сім'ї, що визначають функціональний або дисфункційний розвиток молодого подружжя; фактори, які зумовлюють моделювання особистістю сімейного сценарію батьків або створення власного сімейного сценарію.

Необхідність цілеспрямованого вивчення зазначених питань, як на емпіричному, так і теоретичному рівнях, їх актуальність в сучасних умовах кризи сім'ї спонукали до проведення емпіричного дослідження.

Вивчення структурно-функційних характеристик молодого подружжя та

їх взаємозв'язку із батьківською сім'єю в контексті системного підходу дасть можливість оцінити особливості функціонування та динаміку розвитку молоді сім'ї, як системи.

3.2. Взаємини у батьківській сім'ї як чинник готовності молоді до подружнього життя

Психологічна готовність до шлюбу й сімейного життя – багатоаспектна проблема, яка включає питання формування психологічної статі особистості, її розвиток, оволодіння стереотипами чоловічої та жіночої поведінки.

Благополуччя сім'ї залежить від специфіки засвоєних ролей чоловіка й дружини, батька та матері. Знання й уявлення про себе як людину певної статі зі специфічними для чоловіка та жінки потребами, ціннісними орієнтаціями, мотивами, інтересами й формами поведінки, а також уявленнями про сімейне життя служать психологічним фоном шлюбу та впливають на міжособистісні відносини подружжя.

На позицію молоді в ставленні до шлюбу й сімейного життя впливають:

- особливості структури сімейного життя в батьківському домі, розподіл сімейних ролей, їх виконання;
- якості особистості подружжя (характер, ціннісні орієнтації, смаки, звички, особливості потребно-мотиваційної сфери тощо);
- уявлення про ідеал дружини чи чоловіка (очікування, пов'язані зі шлюбом, вимоги до сімейного життя);
- просімейна мотивація.

Важливими є ще два моменти – власний приклад батьків і якість їх виховного впливу на дітей. Найбільш значима роль у процесі формування майбутнього сім'янина належить батьківській сім'ї. За результатами досліджень Е. К. Васильєвої, В. А. Сисенка, В. Сатир, А. Г. Харчева, Л. В. Чуйко, які проводилися з респондентами різних соціальних категорій, батьківська сім'я займає перше місце серед елементів соціального мікросередовища (дошкільні заклади, школа, засоби масової інформації й ін.). Її структура та соціально-психологічні характеристики впливають на формування уявлень молоді про подружнє життя. Дослідження показали, що позитивну орієнтацію молоді на шлюб і сім'ю забезпечує повна родина зі сприятливим психологічним кліматом. У неповних сім'ях формування орієнтацій на шлюб та родину ускладнюється внаслідок деформації рольової соціалізації (відсутність одного з батьків як об'єкта ідентифікації). Дані соціологічних досліджень свідчать: розлучення батьків утричі збільшує вірогідність розлучення дітей, у той час як розлучення дітей, які росли в повних сім'ях, складає один із двадцяти. Для повноцінного розвитку й формування особистості чоловіка та жінки необхідний материнський і батьківський вплив із перших місяців життя дитини [7; 9; 61; 63].

Діти сприймають від батьків форму поведінки, підсвідомі реакції, різноманітні позитивні чи негативні звички, значимі якості моделі подружніх відносин. На основі концепції дублювання батьківських якостей індивідуум навчається чоловічої й жіночої ролей, має тенденцію несвідомо

використовувати в сім'ї модель відносин батьків незалежно від того, подобаються вони йому чи ні. Терман, порівнюючи стосунки благополучних і конфліктних подружніх пар, установив, що на врівноваженість подружніх зв'язків великий вплив мають сприятлива модель шлюбу батьків; гарні відносини батька до матері; щасливе дитинство. Урівноважені члени сім'ї були спокійними і в дитинстві, їх рідко карали, частіше пестили, із ними більш відкрито обговорювали сексуальні проблеми.

Згідно з концепцією дублювання якостей братів і сестер установлено, що індивідуум намагається в нових соціальних зв'язках реалізувати свої відносини з братами й сестрами. Більш стійкі та вдалі шлюби спостерігаються в тих випадках, коли стосунки між партнерами будуються саме за цим принципом, ураховуючи статеву приналежність. Подружні відносини можуть бути або повністю (чоловік мав молодшу сестру чи дружина – старшого брата), або частково комплементарними (обоє мали старших братів чи сестер), або ж некомплементарними. При некомплементарному шлюбі відзначається зв'язок із порядком дитини в батьківській сім'ї (коли два партнери були старшими серед дітей) або ж зі статтю (один із партнерів чи обоє мали лише братів чи сестер). Особливе місце займають діти, котрі не мали ні брата, ні сестри; для них у сім'ї була лише одна модель – батьківський шлюб [63].

Сіпов узагальнив свої дослідження про вплив батьківської моделі на модель шлюбу молодого сім'ї таким чином:

- дитина навчається в батька тієї ж статі чоловічої (чи жіночої) ролі, яка в подальшому зберігається;

- образ батька протилежної статі має значний вплив на вибір майбутнього партнера. Якщо роль батька протилежної статі в сім'ї позитивна, то вибір подібного партнера веде до подружньої гармонії. Якщо ж батько протилежної статі грає негативну роль і дитина її не приймає, то партнер із подібними характеристиками є джерелом негативних реакцій;

- модель батьківської сім'ї визначає в головних рисах модель сім'ї, яку, унаслідок цього, створюють їхні діти. Установлено, що в шлюбі партнерів, котрі представляють явно протилежні моделі, постійно відбувається боротьба за владу. Вірогідність гармонійного союзу тим вища, чим ближчі моделі сімей, із яких вийшли подружні пари.

Вплив власного прикладу батьків на майбутнє сімейне життя молодого подружжя часто виступав предметом наукового дослідження [58; 77].

Результати досліджень засвідчують, що близько 80,7 % опитаних чоловіків хотіли б, щоб їхня дружина за своїми якостями була схожа на матір. 80,1 % жінок також висловили бажання бути подібними на свою матір. У неблагополучних сім'ях кількість респондентів, котрі оцінили якості своєї матері як ідеальні, зменшилося до 29 %. Кожен третій чоловік із благополучної сім'ї хотів би бути подібним на свого батька й кожна п'ята жінка – щоб її чоловік за своїми особистісними якостями був схожий на її батька. 98 % жінок і 85 % чоловіків із неблагополучних сімей оцінили якості своїх батьків, як такі, що не відповідають їхньому ідеалу сім'янина. Тобто, у неблагополучних сім'ях взаємини батьків й особистісні якості сім'янина не є прикладом подружнього життя, а лише негативно впливають на дітей. Тому більшість таких молодих людей намагаються побудувати своє майбутнє сімейне життя по-іншому й

виховати в собі якості сім'янина, протилежні рисам їхніх батьків. Але, як засвідчили дослідження К. Вітека, А. Г. Харчева, Г. Л. Смирнова, у реальному сімейному житті вони їх дублюють [16; 73].

Проведене дослідження також показало, що більшість тих, хто оцінює свій шлюб як «ідеальний» (83 %), так само оцінює і шлюб своїх батьків. Ті, у кого виявилися труднощі в сімейному житті, вважали шлюб своїх батьків «відносно хорошим» у 69 % випадків.

Таку саму закономірність виявлено і в конфліктних ситуаціях. Чим більше було конфліктів у батьківських сім'ях, тим частіше вони виникали в сім'ях дітей.

Із числа респондентів, відносини між батьками яких були задовільними, 49 % зіткнулися з конфліктами у своєму сімейному житті. Тобто неблагополучний психологічний клімат сім'ї негативно впливає на стабільність шлюбу дітей. З. А. Янкова, О. К. Лосева у своїх дослідженнях відзначали, що в багатьох випадках мотиви сварок батьків і дорослих дітей у власній сім'ї, збігаються. Взаємини між батьками, стереотипи поведінки в сім'ї, засвоєні в дитинстві та юності, у зрілому віці значно впливають на характер відносин між подружжям, на задоволеність і стійкість шлюбу [35].

Отже, характер відносин подружжя багато в чому відповідає особливостям взаємин їхніх батьків. У тих випадках, коли конфлікти між батьками переходили певну межу, виливаючись у різні прояви взаємної неприязні, але справа не доходила до розлучення, діти нерідко сприймали такі стосунки як антимодель нормальної сім'ї й, вступаючи в шлюб, свої подружні взаємини будували по-іншому. Якщо конфлікт батьків досягає крайньої межі та стає нестерпним для обох сторін, то інтересам дітей більше відповідає розлучення, ніж подальше спільне життя батьків.

Гармонія сімейного життя батьків має й інші наслідки для майбутнього сімейного життя дітей. Установлено, що молоді пари, які позитивно оцінили шлюб своїх батьків, проявляють у взаєминах у своїй сім'ї більше толерантності, злагоди та розуміння. 42 % опитаних із таких родин проявляли повне взаєморозуміння в питаннях ведення домашнього господарства, у той час як ті, чий батьки розлучилися, такі риси проявляли лише у 28 % випадків. Отож, шлюбним партнерам, сімейне життя яких склалося благополучно, батьки дали наочний приклад того, як повинне будуватися спільне життя чоловіка й дружини. Вони доповнюють один одного та тим самим забезпечують успішне виховання. Спільні дії батьків – важливе передбачення успішного формування особистості.

3.3. Партнерська взаємодія в залежності від типу батьківської сім'ї

Експериментальне дослідження впливу батьківської сім'ї на молоде подружжя проводилось на базі психологічної консультації з питань шлюбу і сім'ї при міських рагсах м. Луцька та м. Ковеля, у Центрі розвитку і підтримки сім'ї при обласному центрі соціальних служб для молоді м Луцька.

Дослідження охоплювало 110 подружніх пар (220 осіб), з яких було сформовано дві групи обстежуваних, виходячи із мети та завдань дослідження:

1 група – 55 подружніх пар (110 осіб, відібраних випадково) зі стажем спільного проживання до 5 років, які характеризувалися стабільними, сприятливими взаєминами;

2 група – 55 подружніх пар (110 осіб) зі стажем сімейного життя до 5 років, які зверталися до психологічної консультації у зв'язку із дисфункційними взаєминами.

Досліджувані являли собою групи, які були однорідними за віковими, статевими, освітніми та соціальними параметрами.

Подружжя 1 та 2 груп знаходилися в першому шлюбі.

Вік партнерів був від 18 до 30 років, причому більша частина (55,0%) – молоді люди віком від 18 до 22 років, 35,0% досліджуваних – від 22 до 25 років, 10,0% – особи від 25 до 30 років.

Вікова характеристика молодого подружжя 1 та 2 груп представлена у таблиці 3.1.

Таблиця 3.1

Розподіл обстежуваних за віком, %

Вік обстежуваних	Кількість обстежуваних
Від 18 до 22 років	55,0
Від 22 до 25 років	35,0
Від 25 до 30 років	10,0

Різниця у віці між партнерами варіювала від одного до восьми років. Вікову різницю до трьох років мали 58,2% обстежуваних, до п'яти років – 31,8%, до восьми років – 10,0% досліджуваних. Подружжів із ідентичним віком у нашій вибірці не виявлено (див. рис 3.1):

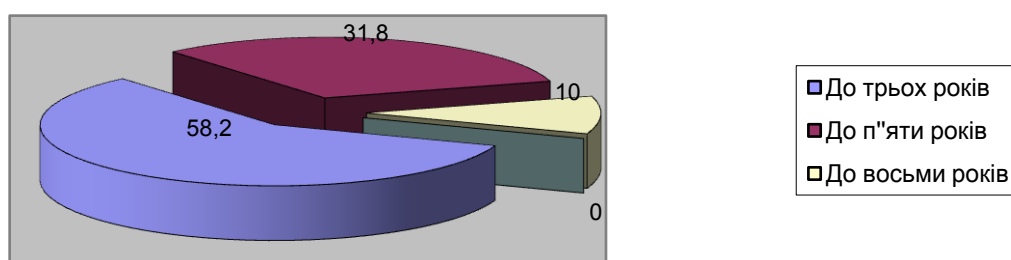

Рис. 3.1. Вікові відмінності між подружжям, %

Проаналізувавши освітній рівень досліджуваних, встановлено, що більшість молодих людей (58,2%) мали вищу або незакінчену вищу освіту, 32,7% обстежуваних мали середню спеціальну освіту і найменша кількість (9,1%) – середню освіту.

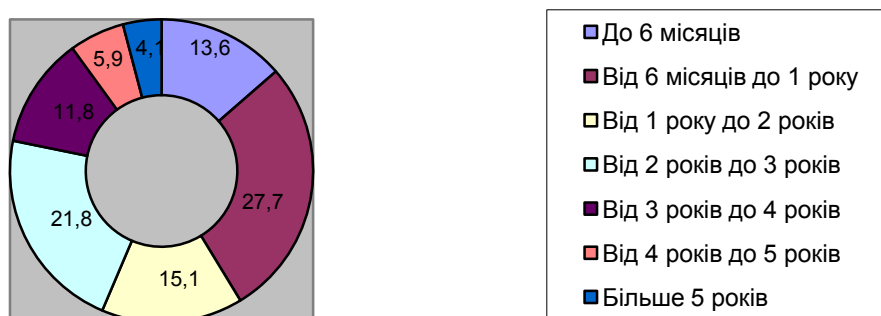
Виявлено гендерні відмінності у рівнях освіти обстежуваних 1 та 2 груп. Так, освітній рівень жінок досліджуваних 2 групи у більшості випадків був вищим (64,5%) освітнього рівня чоловіків(35,5%). У подружжя 1 групи освітній рівень жінок у переважній більшості відповідав рівню освіти чоловіків.

Вивчаючи соціальний стан молодих подружжів, встановлено, що 65,0%

із них працювали або навчалися. 35,0% досліджуваних на час обстеження були безробітними або мали непостійну роботу.

Тривалість дошлюбного знайомства є вагомим фактором, що впливає на адаптацію партнерів до сімейного життя. Саме тому, ми аналізували цей показник молодого подружжя. У більшості випадків (27,7%) подружні пари зустрічалися від 6-ти до 12-ти місяців; від двох до трьох років – 21,8% досліджуваних; у 15,1% обстежуваних період дошлюбного знайомства склав від року до двох років; у 13,6% – до 6 місяців; від 3-х до 4-х років – у 11,8% молодого подружжя, від 4-х до 5-ти років – у 5,9%; більше 5-ти років – у 4,1% молодих людей.

Тривалість дошлюбного знайомства обстежуваних 1 та 2 груп графічно представлено на рисунку 3.2.

Рис. 3.2. Тривалість дошлюбного знайомства обстежуваних, %

Аналіз відповідей обстежуваних показав, що більшість з них розпочали статеве життя з 17-18 років – 40,0%; з 19-20 років – 25,0%; з 16 років – 21,8%; пізніше 20 років – 13,2% досліджуваних.

Вивчаючи вік одруження молодих партнерів, встановлено, що більшість із них (69,1%) брали шлюб у віці 21 рік. При цьому спостерігалася тенденція до збільшення віку взяття шлюбу. Так, серед партнерів, що перебували у шлюбі від 2 до 5 років, середній вік одруження становив 20 років, а у тих, що щойно створили шлюб і перебували у шлюбі до 2-х років – 23 роки.

Подружній стаж досліджуваних 1 та 2 груп був ідентичним і становив: до одного року – 23,6% обстежуваних, від одного до трьох років – 40,9%, від трьох до п'яти – 35,5% подружніх пар.

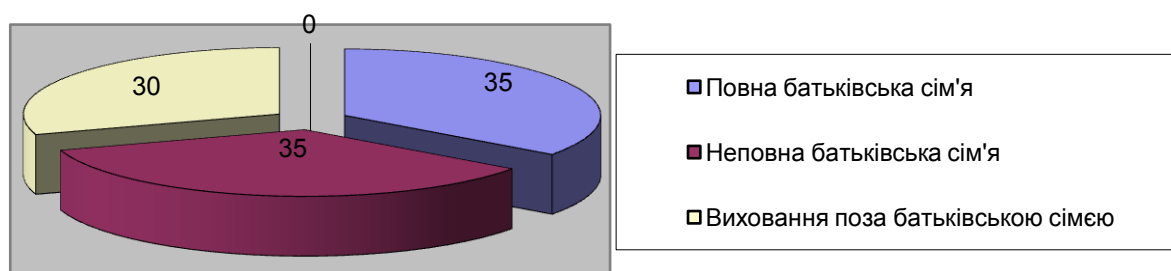
Більшість опитаних 1 та 2 груп (62,7%) мали окреме житло. Із них 11,8% проживали в гуртожитку, 23,6% наймали житло, 27,3% сімей жили у власній квартирі. 37,3% обстежуваних проживали разом з родичами: 12,7% – з батьками чоловіка, 18,2% – з батьками дружини, 6,4% – з іншими родичами.

Для вивчення впливу батьківської сім'ї на молоде подружжя аналізувалися характеристики батьківської сім'ї, такі як: склад батьківської сім'ї, кількість дітей у сім'ї, умови проживання, освітній рівень та соціальний статус батьків, міжособистісні взаємини, розподіл ролей у батьківській сім'ї тощо.

Аналіз складу батьківських сімей подружжя показав, що більшість із них (35,0%) виховувались у повних сім'ях; 35,0% – у неповних; 30,0% досліджуваних виховувались без батьків (іншими родичами або у дитячих

будинках).

Дані представлені на рис. 3.3.

Рис. 3.3. Характеристика батьківських сімей за складом, %

Враховуючи те, що у дослідженні нас цікавила сиблінгова позиція партнерів, ми вивчали такий показник батьківської сім'ї, як кількість дітей.

У нашій вибірці більшість опитаних (32,3%) виховувались у сім'ях із двома дітьми, 21,8% були єдиною дитиною у батьків, 15,9% виховувались в багатодітних сім'ях. Наведені дані по 1 та 2 групах обстежуваних подані у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Порівняльна характеристика батьківських сімей за кількістю дітей, %

Кількість дітей у батьківській сім'ї	1 група	2 група
Одна дитина	18,2	25,5
Двоє дітей	37,3	27,3
Троє і більше дітей	22,7	17,2
Виховані поза сім'єю	21,8	30,0

Характер подружніх взаємин у батьківській сім'ї значною мірою визначає модель майбутнього шлюбу дітей, формує певний тип сімейної взаємодії, тому важливим було проаналізувати якість шлюбу батьків крізь призму сприйняття молодого подружжя. У ході дослідження було виявлено, що більшість обстежуваних (55,9%) оцінили шлюб батьків як благополучний, 44,1% – як неблагополучний.

Більшість батьківських сімей мали добрі житлові умови і проживали в окремих квартирах чи будинках (58,2%), менша кількість батьків проживали з власними батьками (21,8%), деякі з них наймали житло (11,8%). Незначна частина батьків проживали з іншими родичами або у гуртожитках (11,8%).

Проведений аналіз соціально-демографічних характеристик вибіркової сукупності, таких як вік, стать, освітній рівень, професійний статус партнерів, тривалість дошлюбного знайомства та подружній стаж, структурні характеристики та характер міжособистісних взаємин у батьківських сім'ях тощо, дав нам змогу враховувати ці показники при проведенні дослідження і здійсненні порівняльного аналізу.

Обстеження молодого подружжя проводилося з урахуванням багатомірності забезпечення та парного характеру функціонування сім'ї.

З метою вивчення особливостей, які зумовлюють вплив батьківської сім'ї на молоде подружжя, ми застосовували системний підхід, який передбачав оцінку подружніх взаємин на етапі створення та функціонування молодої сім'ї в динаміці; вивчення батьківської підсистеми за такими ж показниками; порівняльний аналіз соціально-психологічних характеристик молодого подружжя та батьківських сімей обох партнерів; визначення факторів, які зумовлюють формування сімейної взаємодії молодого подружжя.

Методики діагностики були спрямовані на вивчення структурно-функційних характеристик молодого подружжя та батьківської сім'ї, відповідно до поставлених задач. Визначення структурно-функційних характеристик подружжя здійснювалося за дванадцятьма параметрами оцінки якості шлюбу, виділеними нами в ході теоретичного аналізу: лідерство, сімейні цінності, установки на шлюб та сім'ю, функційно-рольова поведінка, сімейний сценарій, індивідуальні і сімейні межі, міжособистісна взаємодія, стратегія поведінки в конфлікті, емоційна сфера подружніх взаємин, характерологічні особливості подружжя, задоволеність шлюбом, сімейна адаптація. Методики діагностики були спрямовані на оцінку вираженості названих параметрів.

Ціннісні орієнтації подружжя вивчалися за допомогою методики «Порівняння цінностей», запропонованої Н. Н. Floyd [69]. Вона побудована на сприйнятті й інтерпретації цінностей та соціальних ролей, які є важливими для людини. Методика дає можливість виявити подібності і розбіжності в цінностях подружжя, проаналізувати цінності, які були важливими в батьківській сім'ї, і які, на думку обстежуваних, були найбільш важливі окремо для батька і окремо для матері. Для цього досліджувані повинні були прорангувати два списки запропонованих цінностей. Перший список – власні цінності; другий – цінності партнера. Після заповнення списків виявлялися протиріччя між цінностями шлюбних партнерів. Відмінності у списках визначалися за допомогою бесіди, інтерв'ю, які проводились після опитування. Таким же чином аналізувалися цінності батьків обох партнерів, а на завершальному етапі ми порівнювали цінності обстежуваних та їх батьків. Описану методику подано в додатку А.

Установки на шлюб та сім'ю вивчалися нами за допомогою методики «Вимір установок у сімейній парі» [4]. Методика містить 40 суджень. Судження групуються за десятьма установочними шкалами: 1 – ставлення до людей; 2 – альтернатива між почуттям обов'язку та задоволенням; 3 – ставлення до дітей; 4 – автономність подружжя або залежність один від одного; 5 – ставлення до розлучення; 6 – ставлення до кохання романтичного типу; 7 – значення сексуальної сфери в сімейному житті; 8 – ставлення до «заборони» сексу; 9 – орієнтація на традиційні уявлення про сім'ю; 10 – ставлення до грошей.

Досліджувані оцінювали ступінь своєї згоди із запропонованими судженнями згідно з чотирибальною шкалою, щоб відповіді найбільш повно відображали особисту точку зору молодого подружжя. Повний варіант цієї методики подано у додатку Б.

Вивчаючи бажану та дійсну рольову організацію сімейного життя молодого подружжя та їх батьків, лідерство у шлюбних взаєминах, ми використовували опитувальник «Розподіл ролей у сім'ї» [4]. Опитувальник містить 21 запитання та чотири варіанти відповідей. Обробка результатів

зводилася до підрахунку, якою мірою та чи інша роль реалізується чоловіком та дружиною. Чим вищий бал, тим більшою мірою певна роль реалізується дружиною, чим нижчий – реалізується чоловіком. Якщо величина близька до середнього значення, то ця роль рівною мірою виконується обома партнерами.

З метою вивчення сімейного сценарію, сценарної поведінки шлюбних партнерів, образу шлюбного партнера нами була застосована проєктивна методика «Написання казки» [74]. Ця методика полягає у написанні обстежуваними тексту казки, за допомогою якої ми мали можливість проаналізувати виражені в символічній формі найбільш актуальні життєві ситуації людини, а також типові способи вирішення проблем, характерологічні особливості шлюбних партнерів, ставлення до батьків та взаємини між батьками, установки щодо шлюбу та шлюбного партнера. У нашому варіанті написання казки ми застосовували фіксовані персонажі: Король, Королева, Іван, Оленка (або інші імена, які обстежуваний міг вибирати сам), Чарівник, Фея (які могли бути або добрими, або злими). Король і Королева представляли собою проєкцію батьків обстежуваних. Іван та Оленка – самого обстежуваного та шлюбного партнера. Чарівник та Фея відтворювали зовнішні та внутрішні проблеми особистості. Аналіз казки допоміг виявити не лише модель шлюбу, тип сценарної поведінки і життєву позицію молодого подружжя, але й можливі проблеми майбутньої сім'ї. Інтерпретація казки полягає в аналізі основної її теми, лінії головного героя, актуальних його почуттів, образів і символів, оригінальності сюжету. Ця методика використовувалась нами не лише для вирішення діагностичних, але й корекційних цілей (додаток В).

Задоволеність шлюбом досліджувалася за допомогою тесту-опитувальника «Задоволеність шлюбом» [4]. Опитувальник представляє собою одномірну шкалу, що складається із 24 тверджень, які стосуються різних сфер сімейного життя: сприйняття себе і партнера, уявлення, установки і т. д. До уваги брався сумарний бал усіх відповідей. Високий показник свідчить про задоволеність шлюбом, узгодженість подружжя щодо важливих питань сімейного життя.

Вивчення міжособистісних взаємин обстежуваних та їх батьків, лідерства у сім'ї, проводилося за допомогою методики діагностики міжособистісних взаємин Г. Лірі, модифікованої Ю. А. Решетняк, Г. С. Васильченко [18]. Метод базується на тому, що особистість проявляється в стилі міжособистісної поведінки. Тест Лірі дозволив засобами оцінки обстежуваними своєї поведінки і поведінки батьків діагностувати найбільш поширені тенденції міжособистісної взаємодії: домінантність, впевненість у собі, вимогливість, скептицизм, поступливість, довірливість, добросердечність, чуйність, а також виявити міру вираженості адаптивності конкретного стилю у обстежуваних та їх батьків. Порівняння результатів подружжя дало можливість оцінити ступінь узгодженості очікувань з реальним «Я» партнера. Розходження між ідеалом і реальністю може вказувати на наявність напруги у відносинах.

Аналіз результатів проводився згідно з кількістю балів в оціночному листі: чим більше балів, тим значиміша відповідна психологічна тенденція. На початку аналізувався збіг показників «Я – реальне» і «Яким я хотів би бути». Значне розходження цих показників відображає, як правило, наявність внутрішніх конфліктів, невротичних розладів, низької самооцінки.

Інтерпретація отриманих результатів проводилася з урахуванням взаємозв'язків тенденцій. В дослідженні нас цікавила наявність конфліктогенних і дезадаптивних особливостей поведінки подружжя, тому опитувальник використовувався нами лише відповідно до поставленого завдання: виявити стиль міжособистісної поведінки обстежуваних і їх батьків з метою співставлення модальності поведінки, що вкаже на найбільш конфліктні чи дезадаптивні сфери міжособистісної взаємодії.

Показники обстежуваних за тестом Т. Лірі порівнювались і доповнювались даними опитувальника подружньої адаптації (D. N. Sprenkle, V. K. Fisher), модифікованого О. С. Кочаряном [75]. Ця методика включає 17 тверджень і чотири варіанти відповідей на них. Основна мета – виявлення особливостей взаємин у шлюбі: єдність сім'ї та власне сімейна адаптація (див. додаток Д).

Для виявлення типових форм поведінки партнерів та їх батьків у конфліктних ситуаціях використовувався тест К. Томаса [80], який дозволяє визначити орієнтацію особистості на певну поведінку в ситуації конфлікту: 1 – суперництво (протиборство, змагання), яке супроводжується відкритою боротьбою за свої інтереси; 2 – співробітництво, яке спрямоване на пошук рішення для задоволення інтересів усіх сторін; 3 – компроміс, що означає урегулювання суперечностей через взаємні поступки; 4 – уникання – намагання вийти із конфліктної ситуації, не розв'язавши її, не поступаючись, але й не наполягаючи на своєму; 5 – пристосування – тенденція згладити протиріччя, поступаючись своїми інтересами. Опитувальник містить 30 пар суджень. Із двох запропонованих варіантів вибирається одне судження, яке найбільше підходить обстежуваному. Збіг відповіді із ключем оцінюється в один бал. Кількість балів, набраних молодим подружжям по кожній шкалі, свідчить про наявність у нього тенденції до проявів відповідних форм поведінки у конфліктних ситуаціях.

З метою визначення психологічного клімату сім'ї, емоційної близькості партнерів була використана методика «АСТ» та «Типовий сімейний стан», що містили оціночні шкали, за якими індивід характеризує своє самопочуття в сім'ї [17]. Особливо зверталась увага на ту шкалу, показник якої при відповіді отримав крайню оцінку. Методика обумовила послідовне глибоке дослідження загальної незадоволеності, нервово-психологічної напруги, сімейної тривоги від добре усвідомлюваних і не до кінця усвідомлених станів. Вона дозволила також отримати дані про обставини, що визначали цей стан. Оцінивши типовий сімейний стан у своїй сім'ї, кожному обстежуваному пропонувалося оцінити ситуацію в батьківській сім'ї (додаток Е).

Результати, отримані нами за допомогою зазначених методик, доповнювались «Сімейною соціограмою», яка була розроблена нами на основі «Екокарти» (С. Atteneave, А. Hartman) [14], «Сімейної карти» (С. Кратохвіл) [38], «Сімейної соціограми» (Р. Шерман) [43]. Запровадження цієї методики дало змогу оцінити взаємозв'язок молодої та батьківської сім'ї з іншими сім'ями, соціальними організаціями, характер сімейної інтеграції, сімейні традиції, сімейні та індивідуальні межі, визначити типологію шлюбу. Опис методики поданий у додатку Ж.

У ході дослідження нами вивчались характерологічні якості молодого подружжя та їх батьків. З цією метою був використаний факторний особистісний опитувальник Р. Кеттела (складений А. А. Руковишніковим та М. В. Соколовою) [46]. Опитувальник являє собою систему із 16 шкал, що вимірюють різні полярні якості особистості. Методика включає в себе 187 питань. Для кожного питання пропонується три варіанти відповідей, із яких необхідно вибрати одну. Опитувальник дозволяє детально описати особистісну структуру, викрити взаємозв'язок окремих характеристик особистості, виявити приховані особистісні проблеми, віднайти компенсаторні механізми підтримки психічного здоров'я. Збіг відповіді досліджуваного із ключем відповідей «а» і «в» оцінюється в два бали, за відповідь «б» – один бал. Отримані бали переводяться у шкальні оцінки (шкала стенів) за нормативними таблицями, що відповідають статі і віку обстежуваного. Інтерпретація результатів заключається у співвідношенні даних за окремими факторами і в отриманні на цій основі цілісного уявлення про структуру і динаміку обстежуваного.

Аналіз соціально-демографічних характеристик обстежуваних: рівень освіти, характеристика структури сім'ї, професійна діяльність, соціальні зв'язки, сімейні та індивідуальні межі, мотивування одруження, сімейні норми і традиції тощо здійснювався за допомогою розробленої нами анкети, що базувалася на Вісбаденському опитувальнику Н. Пезешкіана [78] (додаток 3).

Структурно-функційні характеристики батьківської сім'ї вивчалися за ідентичними параметрами оцінки якості шлюбу та методиками дослідження через призму відповідей молодого подружжя.

Обробка емпіричних даних здійснювалася за допомогою параметричних – t-критерій Стьюдента – та непараметричних методів аналізу відмінностей та методу кореляційного аналізу (коефіцієнт кореляції Пірсона).

Значний відсоток розлучень у наш час припадає на молоді сім'ї. Саме на ранніх стадіях розвитку сім'я є особливо чутливою до будь-яких негараздів у взаєминах. Маючи невеликий стаж спільного життя, молодим людям досить важко визначити баланс між власними потребами і потребами партнера. Причиною такої ситуації стають розбіжності в ціннісних орієнтаціях молодих подружжів, психологічна несумісність, неадекватний вибір шлюбного партнера, неготовність до сімейного життя, що призводять до прояву негативних емоцій, зростання сімейної напруги, дисфункційного розвитку шлюбних взаємин і, як наслідок – розлучення. Крім того, ускладнюють адаптаційний процес ті проблемні зони подружжя, виникнення яких ми пов'язуємо, насамперед, із батьківською сім'єю, яка певним чином впливає на майбутнє сімейне життя.

У плані нашого дослідження було важливим проаналізувати процес формування і функціонування молодого сім'ї, вивчити структурно-функційні характеристики молодого шлюбу, виявити внутрісімейні проблеми, що визначають гармонійні чи дисгармонійні тенденції розвитку. Тому нас цікавили такі характеристики молодого подружжя, як:

- психологічні характеристики шлюбу: лідерство, сімейні цінності та потреби, установки на шлюб та сім'ю, функційно-рольова поведінка, сімейний сценарій, індивідуальні і сімейні межі, міжособистісна взаємодія, стратегія

поведінки в конфлікті, емоційна сфера подружніх взаємин, характерологічні особливості партнерів, задоволеність шлюбом, сімейна адаптація;

- соціально-демографічні характеристики: стать і вік досліджуваних, їх рівень освіти, матеріальні і житлові умови;

- характеристики дошлюбного періоду: тривалість дошлюбного знайомства, мотивування вступу у шлюб, готовність до шлюбу.

Аналіз структурно-функційних характеристик молодих подружжів ми почали із вивчення лідерства у сім'ї, так як вважаємо, що на перших етапах сімейної адаптації ця характеристика є досить значимою. Було виявлено, що, більшість обстежуваних 1 групи надавали перевагу егалітарному устрою сім'ї (70,9%). Традиційного уявлення щодо розподілу влади у сім'ї дотримувались 21,8%, причому у переважній більшості це були чоловіки, жінки виявляли демократичні позиції стосовно ролі жінки у сім'ї.

Тенденції прояву лідерства залежать від сімейних цінностей і установок та їх узгодженості у партнерів. У більшості опитаних сформована позитивна орієнтація на сім'ю як важливу цінність. Для 74,5% досліджуваних цінності сім'я і діти займали перше і друге місця серед інших цінностей, молоді люди були орієнтовані на щасливу, стабільну сім'ю. Серед запропонованих для рангування цінностей важливими для подружжів були робота, професійне визнання (65,5%), взаємоповага, кохання (56,4%), матеріальне забезпечення, гроші (45,5%), секс (30,0%), батьки (29,1%), здоров'я, фізичне вдосконалення (24,5%) тощо. Як бачимо, названі цінності тісно пов'язані із життєдіяльністю сім'ї, її функціями. Робота як цінність, займала третє місце, а це означає, що наявність роботи в наш час цілком визначає матеріальну сторону сімейного життя і є досить важливою для молоді сім'ї. Четверте місце серед цінностей подружжя відводило коханню та взаємоповазі. Матеріальне забезпечення, гроші займали п'яте місце в ієрархії цінностей. Найнижчий ранг у досліджуваних 1 групи займали такі цінності, як освіта, навчання (63,6%), друзі (70,9%).

Середні показники рангування сімейних цінностей обстежуваних подані у таблиці 3.3.

Таблиця 3.3

Середні показники рангування сімейних цінностей молодих подружжів (1 група, %)

Середній ранг	Сімейні цінності	Всього	Чоловіки	Жінки
1,2	Сім'я	74,5	34,5	40,0
2,2	Діти	70,0	32,0	38,0
3,3	Робота, професійне визнання	65,5	54,5	10,0
4,1	Взаємоповага, кохання	56,4	35,8	20,6
5,2	Матеріальне забезпечення, гроші	45,5	35,5	11,0
5,8	Секс	30,0	20,0	10,0
7,3	Батьки	29,1	10,9	18,2
8,3	Здоров'я, фізичне виховання	26,6	14,5	12,1

8,8	Свобода, незалежність	25,5	14,5	11,0
9,9	Відпочинок, дозвілля	20,0	14,5	5,5
11,2	Освіта, навчання	63,6	34,5	29,1
11,8	Друзі	70,9	45,5	25,4

Привертає увагу той факт, що така цінність, як діти разом із цінністю сім'я займала провідне місце. Отже, для молодих подружжів діти є необхідною умовою гармонійного функціонування сім'ї.

Виявлено гендерні відмінності у рангуванні цінностей. У жінок сім'я займала перше місце, а у чоловіків вона поступалася роботі, професійному визнанню, взаємоповазі, коханню і займала однакове рангове місце із матеріальною сферою. Незначні розбіжності у ціннісних орієнтаціях у подружжя 1 групи, не створювали проблем у шлюбі, якщо така ситуація задовольняла кожного з них. Встановлено, що при рангуванні цінностей, лише одна з них – здоров'я, фізичне вдосконалення – не мала гендерної диференціації, бо і чоловіки, і жінки надали цій цінності п'яте місце. Значні розходження виявлені між такими цінностями, як робота та професійне визнання, що є особливо значущими для чоловіків (хсер=3,6), та відпочинок і розваги, які більше значущі для жінок (хсер=5,5). Встановлено динаміку сімейних цінностей зі збільшенням шлюбного стажу. Наведені в таблиці 3.2 дані демонструють, що з часом набувають тенденції до зниження такі цінності партнерів, як секс та взаємини з батьками, друзі. Зростає оцінка таких цінностей, як сім'я, виховання дітей, відпочинок, дозвілля. Важливість окремих сфер сімейного життя має тенденцію до зростання в період між першим та третім роками шлюбу: зростає вимога до матеріального забезпечення сім'ї, актуалізується фактор взаємоповаги та підтримки один одного. Загалом слід відмітити, що зі збільшенням шлюбного стажу у досліджуваних 1 групи цінність сім'ї зростає.

Таблиця 3.4

**Сімейні цінності обстежуваних залежно від подружнього стажу
(1 група, %)**

Сімейні цінності	Подружній стаж		
	До 1 року	Від 1 до 3 років	Більше 3 років
Сім'я	80,0	85,5	91,6
Діти	81,8	83,6	85,5
Робота, професійне визнання	78,3	68,3	69,1
Взаємоповага, кохання	90,0	94,1	89,1
Матеріальне забезпечення, гроші	60,8	73,3	49,1
Друзі	73,3	66,6	56,6
Батьки	73,3	58,3	43,3
Здоров'я, фізичне виховання	38,3	30,8	25,8
Секс	61,8	53,6	40,9

Відпочинок, дозвілля	52,7	59,1	65,5
Свобода, незалежність	82,7	78,2	69,1
Освіта, навчання	17,3	23,6	27,3

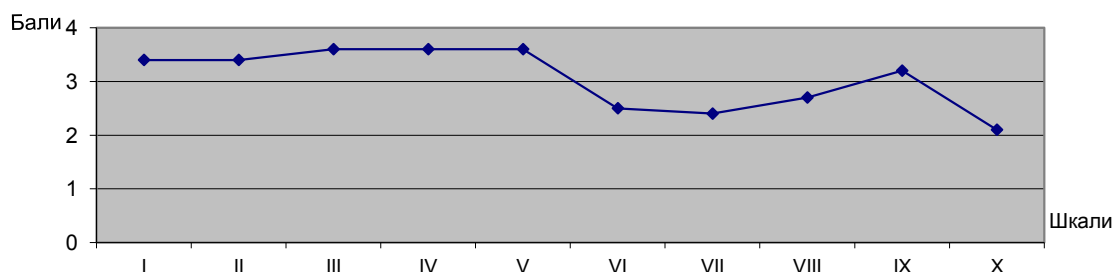
Одержані результати показали, що у значної кількості обстежуваних збігалися цінності, які були найважливішими і займали місця з першого до п'ятого (62,2%). У 26,8% дещо відрізнялися рангові місця, але ця різниця проявлялася в межах перших п'яти рангів. І лише у 11,0% подружніх пар ці розходження мали суттєві відмінності. Як бачимо, незначна частина досліджуваних 1 групи має розходження щодо сімейних цінностей.

Реалізація певної моделі поведінки значною мірою залежить від установок партнерів на шлюб та сім'ю. Наявність розходжень у поглядах і установках подружжя порушує функціонування сім'ї, впливає на психологічний клімат, утворює зони конфліктів, що в подальшому дестабілізує шлюб.

Розглянемо узгодженість сімейних установок молодих подружжів 1 групи та їх змістову характеристику. Результати дослідження свідчать, що за більшістю установочних шкал обстежувані виявили досить високі показники. Встановлено, що у 67,3% опитаних 1 групи виявлено високі бали щодо позитивного ставлення до людей (I шкала), і лише 9,1% із песимізмом та недовірою ставились до соціального оточення, вибираючи твердження «Багато людей залишаються байдужими до неприємностей оточуючих», «Більшість людей зайняті лише собою, і їх мало цікавить, що відбувається навколо». Значна частина досліджуваних 1 групи (63,6%) орієнтовані на почуття обов'язку, незалежно від того, приносить їм це задоволення чи ні (II шкала). 33,6% однаково орієнтовані на виконання обов'язку та задоволення. І лише 2,7% вважають, що все, що вони роблять, мусить приносити їм задоволення: «Щоб людина не робила, головне, щоб вона отримувала від цього задоволення», «Я думаю, що, за змогою, необхідно уникати робити те, що тобі неприємно». Аналіз відповідей щодо установки «Ставлення до дітей» (III шкала) довів, що значення дитини у сім'ї знаходиться на високому рівні (76,4%). Такі молоді люди вважають, що «Сім'я без дітей – неповноцінна сім'я». І лише 3,6% обстежуваних не надавали особливого значення ролі дитини у сім'ї. Аналіз репродуктивних установок (за анкетними даними) показав, що подружжя переважно орієнтовані лише на одну дитину в сім'ї, пояснюючи це погіршенням побутових умов життя, зниженням рівня забезпеченості, невпевненістю у завтрашньому дні. Так, 43,6% молодих партнерів орієнтовані на одну дитину в сім'ї, 38,2% – планує мати двох дітей і лише 15,5% опитаних хотіли б мати троє і більше дітей.

Вивчаючи установки молодих подружжів на спільну діяльність (IV шкала), ми виявили, що для більшості з них сумісна діяльність є важливою у всіх сферах сімейного життя (61,8%). 12,7% опитаних орієнтовані на те, що подружжя мусить працювати окремо і мати свою ділянку роботи у сімейній сфері: «І дружина, і чоловік повинні мати деяку суму грошей, яку кожен може витратити так, як вважає за потрібне». Щодо ставлення партнерів до розлучення як способу вирішення сімейних проблем (V шкала), то більшість

обстежуваних (75,5%) вважають, що потрібно прикладати максимум зусиль, аби сім'я збереглася, і негативно оцінюють факт розлучення. 10,9% партнерів до розлучення ставляться лояльно. Аналізуючи ставлення опитаних до романтичного кохання (VI шкала), ми виявили, що 43,6% з них мали середні показники за цією шкалою. 25,5% вважали, що поняття романтичне кохання і сім'я – несумісні. Розглядаючи значимість сексуальної сфери у подружньому житті (VII шкала), ми встановили, що для більшості діагностованих сексуальна гармонія у шлюбі має велике значення (71,8%), решта вважали, що сексуальна сфера займає певне місце в житті сім'ї, але не провідне (28,2%). Жоден обстежуваний не зазначив, що секс у житті подружжя не має ніякого значення. Вивчаючи міру відкритості в обговорюванні питань сексуального життя та сексуальних тем (VIII шкала), доведено, що більшість із опитуваних мали незначні труднощі у спілкуванні з партнером (56,4%); 25,4% молодих людей вільно обговорювали ці питання між собою; 18,2% – не обговорювали сексуальних тем та проблем у сім'ї (ця тема була для них закритою). Аналіз уявлень молодих партнерів щодо патріархального чи егалітарного устрою сім'ї (IX шкала) показав, що основна частина досліджуваних (70,9%) притримувалися демократичних позицій стосовно ролі жінки у сім'ї, 29,1% – традиційного уявлення. Результати за X шкалою – «Ставлення до грошей» – показали, що більшість молодих людей мали середні показники щодо бережливого ставлення до грошей (56,4%); 34,5% вважали, що гроші необхідно витратити тоді, коли це необхідно і лише 9,1% досліджуваних економно витрачали кошти. Середні бали, які демонструють позиції молодих подружжів щодо сімейного життя, показані на рис. 3.4.

Рис.3.4. Середні показники установок на сімейне життя (1 група, бали)

Примітка: Шкали. I. Ставлення до людей. II. Альтернатива між почуттям обов'язку та задоволенням. III. Ставлення до дітей. IV. Орієнтація на спільну або роздільну діяльність, автономність або залежність. V. Ставлення до розлучення. VI. Ставлення до кохання романтичного типу. VII. Значення сексуальної сфери в житті сім'ї. VIII. Ставлення до «заборонності» сексу. IX. Ставлення до егалітарного чи патріархального устрою сім'ї. X. Ставлення до грошей.

Рисунок 3.4 демонструє високі показники у значній кількості партнерів (75,5%) за шкалами: I – ставлення до людей; II – альтернатива між почуттям обов'язку і задоволення; III – ставлення до дітей; IV – орієнтація на спільну діяльність; V – ставлення до розлучення; IX – ставлення до сімейного устрою. 74,5% молодих подружжів характеризувалися узгодженістю установок у різних

сферах сімейного життя.

Якісний аналіз установок обстежуваних 1 групи показав: молоді партнери мають позитивне ставлення до людей, надають перевагу почуттю обов'язку над задоволенням, в усіх сферах сімейного життя орієнтовані на спільну діяльність, негативно ставляться до розлучення, характеризуються егалітарним ставленням до сімейного устрою. 96,4% обстежуваних вважають, що діти є змістом життя і відіграють дуже важливу роль у стабілізації сім'ї. Як чоловіки, так і жінки вважають бездітну сім'ю неповноцінною. 25,5% подружжів виявили неузгодженість у деяких сферах сімейного життя. Шлюбні партнери по-різному ставляться до кохання (шкала VI). Серед них 11,8 % орієнтовані на романтичне кохання, в той час як їх партнери надають перевагу раціональному розрахунку у виборі чоловіка або дружини. Для 17,3% досліджуваних сексуальна сфера має дуже велике значення (шкала VII), тоді як їх партнери не надають сексуальним взаєминам такої ролі. 22,7% молодих людей виявили різні погляди щодо витрати коштів (шкала X): одні партнери ставляться до грошей бережливо та економно, плануючи сімейні витрати, інші їх не планують і витрачають досить легко. Показники узгодженості установок опитуваних подані у таблиці 3.5.

Таблиця 3.5

Узгодженість установок молодих подружжів (1 група, %)

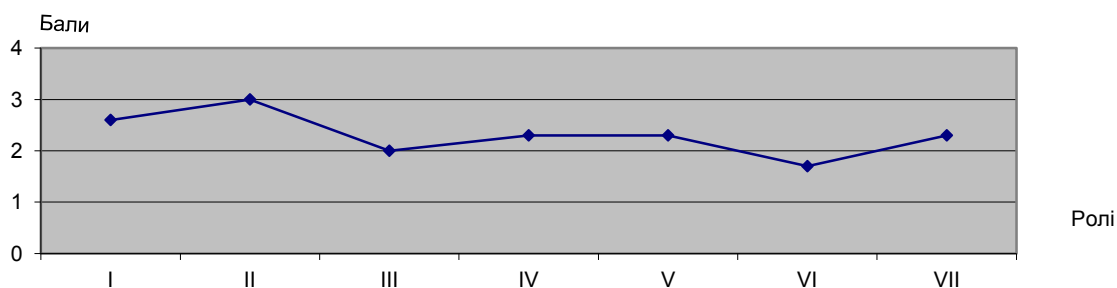
Узгодженість установок	Номер шкали									
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
Збігаються	74,5	69,1	90,9	72,7	67,3	50,9	56,4	54,5	52,7	78,2
Не збігаються	25,5	30,9	9,1	27,3	32,7	49,1	43,6	45,5	47,3	21,8

Примітка: Шкали. I. Ставлення до людей. II. Альтернатива між почуттям обов'язку та задоволенням. III. Ставлення до дітей. IV. Орієнтація на спільну або роздільну діяльність, автономність або залежність. V. Ставлення до розлучення. VI. Ставлення до кохання романтичного типу. VII. Значення сексуальної сфери в житті сім'ї. VIII. Ставлення до «заборонності» сексу. IX. Ставлення до егалітарного чи патріархального устрою сім'ї. X. Ставлення до грошей.

Виявлено гендерні відмінності в установках партнерів, які визначалися неузгодженістю. В установках чоловіків домінували раціональність у виборі партнера, важливість сексуальних взаємин, орієнтація на традиційний устрій сім'ї. В поглядах жінок переважали романтичність у коханні, егалітарне ставлення до сімейного устрою, пасивність у прояві сексуальності.

Серед факторів, що впливають на стабільність молодої сім'ї, важливою є комплементарність рольової поведінки партнерів, яка вивчалася нами за допомогою методики «Розподіл ролей у сім'ї». Аналіз результатів тестування показав, що більшість молодих подружжів (85,4%) виявили комплементарність щодо виконання сімейних ролей, 14,6% обстежуваних відрізнялися неузгодженістю рольової поведінки. Рольова комплементарність спостерігалася за такими шкалами: I – виховання дітей; III – матеріальне забезпечення; IV – організатор дозвілля; V – господар-господиня; VI – сексуальний партнер; VII – сімейна субкультура.

Некомплементарність сімейних ролей виявлена за шкалою II – емоційний клімат. Середні показники розподілу ролей у обстежуваних подані на рис. 3.5.

Рис. 3.5. Середні показники розподілу сімейних ролей (1 група, бали)

Примітка: I. Виховання дітей. II. Емоційний клімат. III. Матеріальне забезпечення. IV. Організація дозвілля. V. «Господар-господиня». VI. Сексуальний партнер. VII. Організація сімейної субкультури.

Отже, молоді подружжя зі стабільними, сприятливими взаєминами характеризувалося комплементарністю рольової поведінки партнерів у різних сферах сімейного життя. Лише незначна частина обстежуваних 1 групи мала деякі неузгодження окремих ролей (14,6%).

З метою визначення ролей, яким подружжя надає перевагу, їм було запропоновано прорангувати сімейні ролі. Найвищий ранг у більшості партнерів (76,4%) займало виконання такої ролі, як матеріальне забезпечення сім'ї. Важливе місце серед ієрархії ролей належало виконанню таких із них, як сексуальні взаємини, господар-господиня.

Виявлено гендерні відмінності в ієрархії сімейних ролей. Так, більшість жінок (67,3%) надавали перевагу налагодженню сімейного клімату, вихованню дітей, організації розваг, чоловіки (72,7%) – матеріальному забезпеченню сім'ї, сексуальним взаєминам. Показники рангування сімейних ролей за гендерними відмінностями наведені в таблиці 3.6.

Таблиця 3.6

Гендерні відмінності рангування сімейних ролей (1 група, рангове місце)

№ з/п	Сімейні ролі	Чоловіки	Жінки
1	Виховання дітей	4,4	1,3
2	Емоційний клімат	5,1	2,6
3	Матеріальне забезпечення	1,3	6,3
4	Організація дозвілля	6,2	4,3
5	Роль «господар», «господиня»	3,5	3,2
6	Сексуальний партнер	2,2	5,5
7	Організація сімейної субкультури	7,5	7,4

Як бачимо, жінки переважно виконують традиційні ролі дружини: догляд за дітьми, створення сприятливої атмосфери в сім'ї, вирішення господарських справ. Однак, за даними попередньої методики, у сімейному

житті реалізацію цих ролей вони покладають рівною мірою на себе і на свого партнера. Чоловіки, в основному, спрямовані на матеріальне забезпечення і не приділяють достатньої уваги емоційному клімату та дозвіллю. Але таке розходження ролей не є значущим для обстежуваних 1 групи і не загрожує успішному функціонуванню сім'ї.

Виконання сімейних ролей визначається потребами та бажаннями подружжя, які можуть бути здоровими і реалістичними або ж невротичними і конфліктними. Функційне партнерство передбачає гнучкий розподіл ролей, який обговорюється подружжям. Саме гнучкість розподілу ролей забезпечує конструктивність вирішення проблем, пов'язаних із прагненням жінки до егалітаризації стосунків і необхідністю виконання традиційних ролей.

Рольова комплементарність визначається подібністю життєвого і сімейного сценарію партнерів, для дослідження якого ми використовували проєктивну методику «Написання казки». Інтерпретація проводилась за схемою, поданою у додатку В.

Казка, написана подружжям, дала можливість виявити моделі шлюбу, які вони проєктують на власне сімейне життя. У своєму дослідженні ми дотримувались характеристик моделей шлюбу, що описані Т. В. Буленко [13]: «Ідеалізація партнера» – неадекватне оцінювання партнера, перебільшення його якостей; «Моделювання стилів партнерської взаємодії батьківської сім'ї» – тенденція до проєкції взаємин, ролей, традицій, установок на власну сім'ю; «Моделювання стилів виховання у батьківській сім'ї» – намагання використовувати батьківські методи виховання власних дітей, при негативному досвіді – застосування протилежних методів; модель «Раціональний розрахунок при виборі шлюбного партнера» – надання переваги певним характеристикам особистості партнера; «Позитивна мотивація на сімейне життя» – бажанням мати благополучну сім'ю, дім; модель «Гармонійні взаємини з партнером» свідчить про зрілість подружжя, відповідальність та ефективність взаємодії; «Відповідальність за долю шлюбу» виявляється в активному виконанні основних функцій і ролей, вирішенні проблем; «Конструктивне вирішення конфліктних ситуацій» – намагання знаходити різні шляхи вирішення конфліктів; модель «Егалітарної сім'ї» – рівноправне ставлення до розподілу ролей та лідерства між подружжям, повага до інтересів іншого; «Готовність до шлюбу» – позитивна мотивація та адекватні установки на сімейне життя, задоволеність партнером, відповідальність за майбутнє сім'ї. Результати за кожною моделлю сім'ї подано у таблиці 3.7.

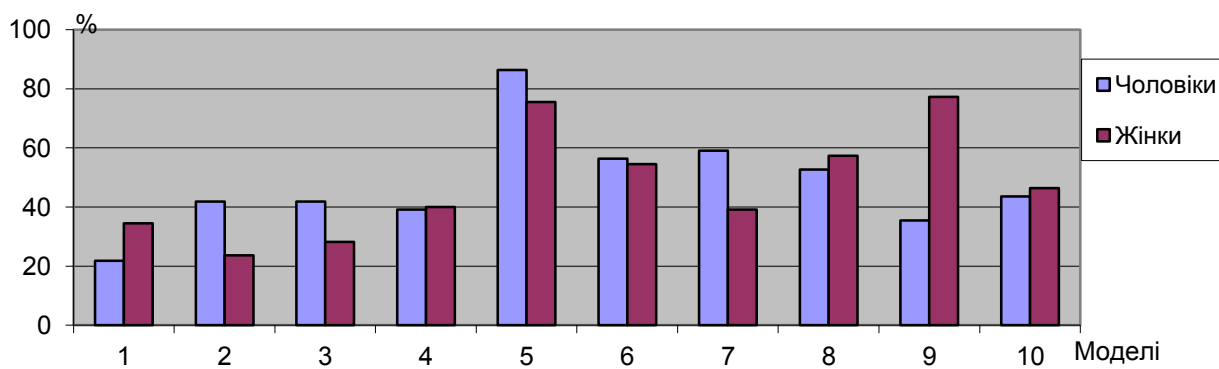
Таблиця 3.7

**Розподіл обстежуваних залежно від виявлених моделей шлюбу
(1 група, %)**

№ з/п	Моделі шлюбу	Всього
1.	Ідеалізація партнера	56,3
2.	Моделювання стилів партнерської взаємодії батьківської сім'ї	55,4
3.	Моделювання стилів виховання батьківської сім'ї	70,0
4.	Раціональний розрахунок при виборі шлюбного партнера	20,0

5.	Позитивна мотивація на сімейне життя	72,7
6.	Гармонійні взаємини з партнером	87,3
7.	Відповідальність за долю шлюбу	98,2
8.	Конструктивне вирішення конфліктних ситуацій	76,4
9.	Модель егалітарної сім'ї	71,9
10.	Готовність до шлюбу	87,3

Дослідженням виявлено гендерні відмінності моделей шлюбу. Так, у шлюбних моделях жінок домінували: 1 – ідеалізація партнера; 8 – конструктивне вирішення конфліктних ситуацій; 9 – модель егалітарної сім'ї; 10 – готовність до шлюбу. У чоловіків переважали: 2 – моделювання стилів сімейної взаємодії батьківської сім'ї; 3 – моделювання стилів виховання у батьківській сім'ї; 7 – відповідальність за долю шлюбу. Гендерні відмінності моделей сім'ї подано на рис. 3.6.

Рис. 3.6 Гендерні відмінності моделей сім'ї (1 група, %)

Примітка. 1. Ідеалізація партнера. 2. Моделювання стилів партнерської взаємодії батьківської сім'ї. 3. Моделювання стилів виховання у батьківській сім'ї. 4. Раціональний розрахунок при виборі шлюбного партнера. 5. Позитивна мотивація на сімейне життя. 6. Гармонійні взаємини з партнером. 7. Відповідальність за долю шлюбу. 8. Конструктивне вирішення конфліктних ситуацій. 9. Модель егалітарної сім'ї. 10. Готовність до шлюбу.

Такі моделі шлюбу, як раціональний розрахунок у виборі партнера, готовність до сімейного життя, гармонійні взаємини з партнером спостерігались у молодих подружжів як чоловічої, так і жіночої статі. Сімейні сценарії молодих подружжів 1 групи були узгодженими у 67,3% подружжя. Лише 11,8% досліджуваних виявили неузгодженість та полярність сімейних сценаріїв. У 20,9% шлюбних партнерів визначені узгодженість уявлень про характер сімейної взаємодії і неузгодженість таких складових сімейного сценарію, як стратегія вибору шлюбного партнера, модель сімейного життя.

Застосування у дослідженні проективної методики «Написання казки» дало змогу виявити проблемні зони молодих подружжів. Доведено, що більшість конфліктів у обстежуваних 1 групи виникали у зв'язку із первинною адаптацією (подружжя із сімейним стажем до 3-х років) та початком вторинної адаптації (5-й рік спільного життя). Їх проблеми, в основному, були пов'язані із побутовою та матеріальною сторонами сімейного життя.

Для дослідження автономії індивіда, виявлення рівня диференціації від батьківської сім'ї та шлюбного партнера, сімейної інтеграції, що сприяють досягненню індивідом стабільності, психологічної ідентичності, сімейної адаптації, ми використовували розроблені нами «Сімейну соціограму» та «Модифіковану карту сім'ї» (див. додатки Ж, З).

Отримані дані дали змогу виявити, що більшість обстежуваних 1 групи (70,9%) мали розвинуті сімейні та індивідуальні межі, тобто проявляли диференціацію «Я» від партнера та батьків. Вони виділяли та чітко визначали власні принципи, позиції; не намагалися переконувати партнера у своїй правоті; проводили чітке розмежування між собою та своїм шлюбним партнером і справлялися зі своєю тривогою, підтримуючи близький контакт; залишалися відкритими, не приховуючи свого «Я» та своїх думок; обговорювали з партнером свої бажання та наміри, неузгодження; зберігали почуття самостійності при зближенні із партнером та самодостатності при віддаленні від нього; відкрито, не захищаючись, брали відповідальність за свої помилки; використовували почуття для чіткого та ефективного самовираження. У 29,1% опитаних спостерігалася певна залежність від партнера та батьків: вони не відчували власної самостійності, бажали тісних контактів та емоційної близькості з партнером та батьківською сім'єю. Але така поведінка одного не заважала іншому відчувати свою диференційованість.

Проявлялися гендерні відмінності індивідуальних і сімейних меж подружжя: чоловіки, у більшості випадків, толерантно сприймали розбіжності щодо поглядів на сімейне життя, не приймали на себе відповідальності за створення проблемних ситуацій, розглядали партнера або значимих близьких, як джерело своїх проблем. Жінки ж, переважно, при виникненні проблем у шлюбних взаєминах чи розбіжностей у поглядах проявляли більше імпульсивності та залежності, висовували вимоги до партнера щодо внутрісімейної поведінки. Але в той же час для жінок було легше встановлювати щирі взаємини з партнером чи значимими іншими.

Для дослідження особливостей міжособистісної взаємодії партнерів ми використовували тест Т. Лірі. Аналізуючи дані за тестом, що вивчав «Я-реальне» та уявлення про «Я-ідеальне» обстежуваних, міжособистісні стосунки між партнерами та переважаючі тенденції у ставленні до партнера, взаємне сприйняття партнерами один одного, ми дотримувались думки Т. Лірі, що «особистість проявляється в поведінці та актуалізується в процесі взаємодії з оточуючими людьми». Водночас, під час взаємодії із близькими людьми (у цій ситуації зі шлюбним партнером) відображаються ті грані стосунків, які молоді подружжя вважають актуальними для конкретної ситуації, виявляють самооцінку та рівень невдоволення собою, очікування стосовно партнера, на основі чого можна оцінити ступінь розходження очікувань із реальним образом партнера. А розходження між ідеалом та реальністю може створювати напругу у взаєминах і стати джерелом дестабілізації шлюбу та сім'ї. Причини напруги та конфліктності часто зумовлені незадоволенням собою та партнером.

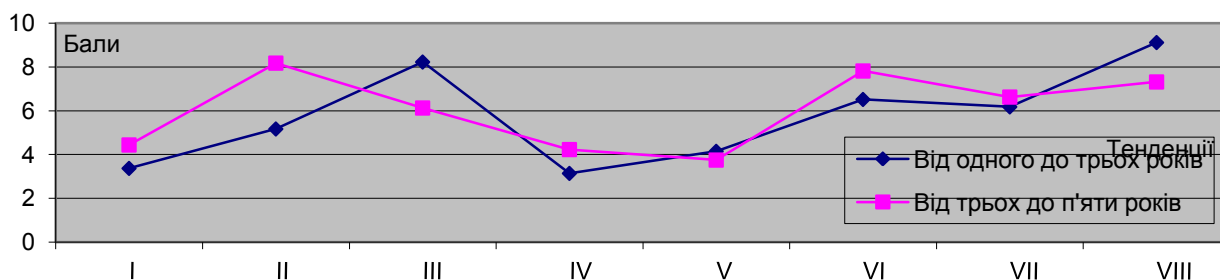
Порівняння «Я-ідеального» та «Я-реального» партнерів 1 групи показало, що їх реальний образ включав у себе переважно такі якості, як впевненість у собі (II тенденція – 6,21 бала), вимогливість (III тенденція – 6,13 бала), доброзичливість (VII тенденція – 6,91 бала), досить часто

підкреслювалась наявність лідерських якостей (I тенденція – 5,53 бала). Наявність цих тенденцій свідчить про переважання домінуючого та доброзичливого стилів міжособистісної взаємодії. Молоді люди сприймали своїх партнерів як упевнених у собі, добрих порадників, наставників та організаторів. Помірні показники IV, V, VI, VIII тенденцій свідчать про те, що обстежувані оцінювали своїх шлюбних партнерів як гармонійних особистостей. У своєму уявленні «ідеального чоловіка», «ідеальної дружини» партнери хотіли б бути більш домінантними (I тенденція – 7,15 бала), непримиримими, вимогливими (III тенденція – 7,21 бала), більш демократичними, добросердечними (VII тенденція – 8,15 бала), чуйними (VIII тенденція – 6,37 бала), а також менш підозріливими та образливими (IV тенденція – 3,17 бала). Щодо ідеального образу своїх партнерів, то він містив найвищі показники із VII тенденції (8,32 бала) – демократичність, добросердечність. Обстежувані хотіли б, щоб їх партнери були доброзичливими (VI тенденція, середній показник – 6,12 бала). Якщо брати до уваги середні арифметичні показники, то близько 3,23 бала мали такі тенденції, як настирливість, домінантність (I тенденція).

Отже, для опитуваних 1 групи характерним є збіг їхнього реального образу із ідеальним, що свідчить про задоволеність собою та відсутність труднощів у соціальній взаємодії та комунікації. Виявлено подібність уявлень досліджуваних 1 групи щодо реального та ідеального образів партнерів. Тобто більшість молодих людей 1 групи були задоволені особистістю партнера і це було причиною відсутності міжособистісних конфліктів, когнітивного дисонансу, високих показників сімейної напруги, тривоги, незадоволеності шлюбом та деструктивного розвитку взаємин.

Доведено, що такі тенденції, як домінантність, впевненість у собі, довірливість проявлялися у молодих людей, що спільно проживали від трьох до п'яти років, і досягала найбільшої гостроти на четвертому-п'ятому році сімейного життя.

На рис. 3.7 показано прояв психологічних тенденцій міжособистісної взаємодії молодих подружжів 1 групи залежно від сімейного стажу. Як видно, протягом перших п'яти років спільного життя відбувається трансформація тенденцій у ставленні до партнера. Спостерігаються такі закономірності, як незначне збільшення домінантної тенденції, впевненості у собі, скептицизму, довірливості протягом четвертого і п'ятого років. Щодо такої психологічної тенденції, як добросердечність, то значних змін тут не помічено. Зі збільшенням шлюбного стажу зменшуються такі тенденції ставлення щодо партнера, як вимогливість, поступливість, чуйність.

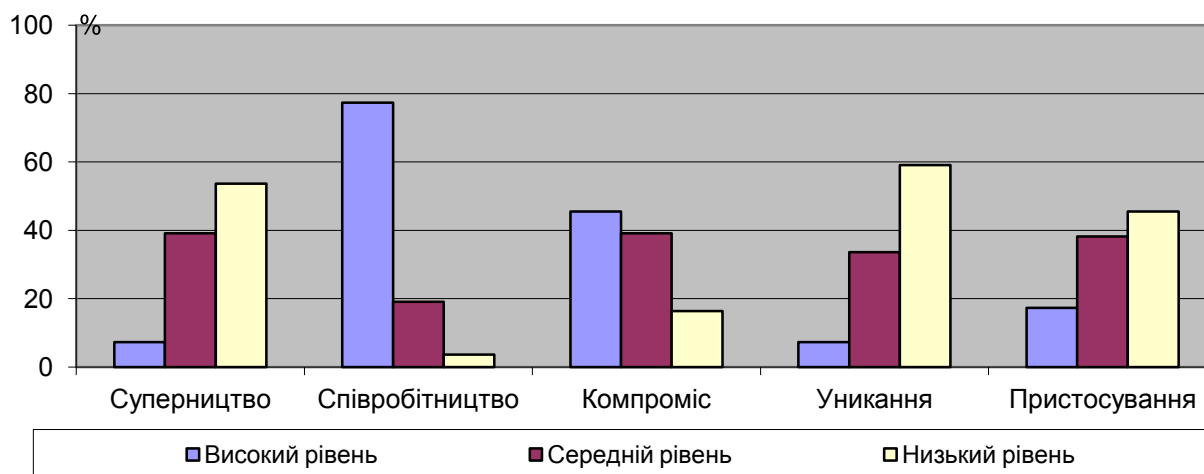
Рис. 3.7. Середні показники психологічних тенденцій міжособистісної взаємодії партнерів з різним подружнім стажем (1 група, бали)

Примітка: I. Домінантність. II. Впевненість у собі. III. Вимогливість. IV. Скептицизм. V. Поступливість. VI. Довірливість. VII. Добросердечність. VIII. Чуйність.

За даними нашого дослідження, поведінка чоловіків та жінок 1 групи характеризується як адаптивна, хоча жінки частіше чоловіків проявляли домінантність, вимогливість. Це дозволяє стверджувати про наявність домінантності жінки у функціональному молодому партнерстві.

Благополуччя шлюбу значною мірою залежать від уміння партнерів конструктивно вирішувати конфліктні ситуації. Тест Томаса визначає декілька стратегій поведінки особистості у конфліктній ситуації (див. 2.2).

Обробка даних тестування показала, що більша частина обстежуваних 1 групи (77,3%) виявила високі показники за шкалою «Співробітництво» ($x_{\text{сеп}}=10,2$), 45,5% – за шкалою «Компроміс» ($x_{\text{сеп}}=8,2$). Виявлено середні показники за шкалою «Пристосування» ($x_{\text{сеп}}=5,9$) та низькі показники за шкалами «Суперництво» ($x_{\text{сеп}}=2,2$) і «Уникання» ($x_{\text{сеп}}=3,2$). Показники поведінки обстежуваних в ситуації конфлікту подано на рис. 3.8.

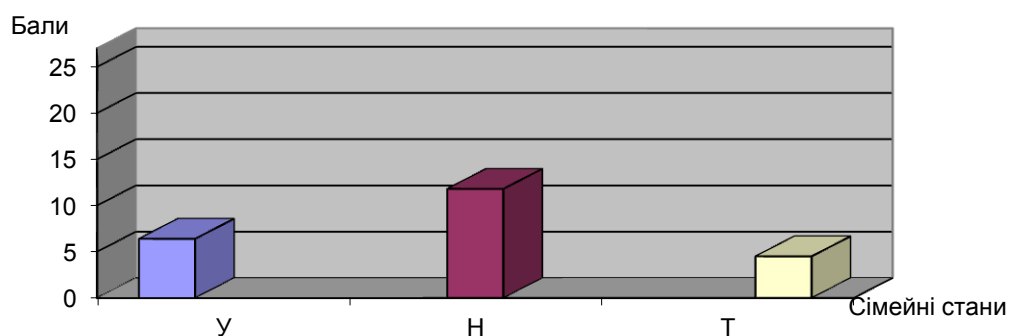
Рис. 3.8. Показники стратегій поведінки партнерів у конфліктних ситуаціях (1 група, %)

Як бачимо, більшість подружжя характеризуються конструктивними формами поведінки, які допомагають у вирішенні складних сімейних ситуацій. Вивчення переважаючої поведінкової реакції партнерів у конфліктній ситуації показало, що для тих, хто перебуває у шлюбі від початку створення до одного

року, найбільш значущою виявилась шкала «Співробітництво». Обстежуючи переважаючий тип поведінки чоловіків та жінок при вирішенні конфліктних ситуацій, доведено, що жінки надають перевагу співробітництву (60,0%), а чоловіки – компромісу (52,7%).

Отже, у стабільних сім'ях конфлікти відбувалися на загальному фоні позитивних взаємин партнерів, взаємної задоволеності і емоційної прихильності. Конфлікти виконували конструктивну функцію, тому що вони допомагали виробити спільні позиції партнерів і сприяли успішній адаптації подружжя до шлюбу. І хоча у 1 групі 8,2% партнерів виявили високий рівень за шкалою «Суперництво», спостерігалася неузгодженість щодо виконання ролей, що призводило до виникнення конфліктів у рольовій сфері, але за рахунок високого рівня мотивації та задоволеності шлюбом, позитивних міжособистісних взаємин, ці конфлікти не руйнували шлюб.

Аналізуючи емоційні характеристики подружніх стосунків партнерів 1 групи, ми передусім вивчали сімейно-зумовлений стан партнерів. Виявлено, що у більшості обстежуваних спостерігався середній рівень сімейної напруги ($x_{\text{сер}}=11,8$ балів), низькі рівні загальної незадоволеності шлюбом ($x_{\text{сер}}=6,4$ бали) та сімейної тривоги ($x_{\text{сер}}=4,5$ балів). Було встановлено, що найбільші бали виявлено за шкалою Н (нервово-психічна напруга), але вони не перевищували середнього рівня ($x_{\text{сер}}=11,8$ бала, коли високому рівню відповідає 27 балів). Низький рівень спостерігався за шкалою У (загальна незадоволеність, $x_{\text{сер}}=6,4$ бали при високій вираженості цього емоційного стану – 26 балів). Низькі показники спостерігалися за шкалою Т (сімейна тривога, $x_{\text{сер}}=4,5$ бала, при високій вираженості цього стану 26 балів). Графічно емоційні сімейні стани у подружжів 1 групи зображені на рис. 3.9.

Рис. 3.9. Середні показники типових сімейних станів (1 група, бали)

Примітка. У – загальна незадоволеність шлюбом; Н – сімейна напруга; Т – сімейна тривога

Виявлено гендерні відмінності щодо наявності цих станів: середні показники нервово-психічної напруги вищі у жінок і становлять $x_{\text{сер}}=12,7$ бала, у чоловіків $x_{\text{сер}}=10,9$ бала. Встановлено, що чоловікам більшою мірою притаманний стан загальної незадоволеності ($x_{\text{сер}}=7,3$). У жінок $x_{\text{сер}}=5,5$, що свідчить про високий рівень задоволеності шлюбом. Проаналізувавши показники загальної тривоги у подружжя 1 вибірки, ми також встановили гендерну диференціацію: у жінок тривога більш виражена ($x_{\text{сер}}=5,3$), а в чоловіків меншою мірою ($x_{\text{сер}}=3,6$).

Аналізуючи показники напруги ми виділили такі тенденції:

– загальна незадоволеність (шкала У) практично не виявлена у цій групі;

– нервово-психічна напруга (шкала Н): середній рівень виявлено у 45,5% обстежуваних, але вона була зумовлена дією зовнішніх факторів і мало стосувалася самих сімейних взаємин. Низький рівень напруги спостерігався у 54,5% обстежуваних. Високого рівня напруги не виявлено;

– сімейна тривога (шкала Т) виявлена за усіма шкалами у незначній мірі (середній бал за кожною шкалою не перевищував 4,5, де високий рівень відповідає 26 балам) і спостерігався у 80,9% партнерів. Сімейна напруга у жінок вища, ніж у чоловіків .

Характеристика типового сімейного стану обстежуваних подано у таблиці 3.8.

Таблиця 3.8

Показники типового сімейного стану (1 група, %)

Рівні	Сімейні стани		
	У	Н	Т
Низький (до 13 балів)	65,5	54,5	80,9
Середній (до 20 балів)	34,5	45,5	19,1
Високий (20 і більше балів)	–	–	–

Примітка. У – загальна незадоволеність шлюбом; Н – сімейна напруга; Т – сімейна тривога

Досліджуючи емоційні характеристики взаємин у благополучних сім'ях, нами з'ясувались особливості сімейної тривоги, яка включала в себе вину, тривогу і напругу. Помічено, що у більшості обстежуваних спостерігались низькі показники вини, тривоги, та напруги.

Середні показники емоційних станів наведено на рис. 3.10.

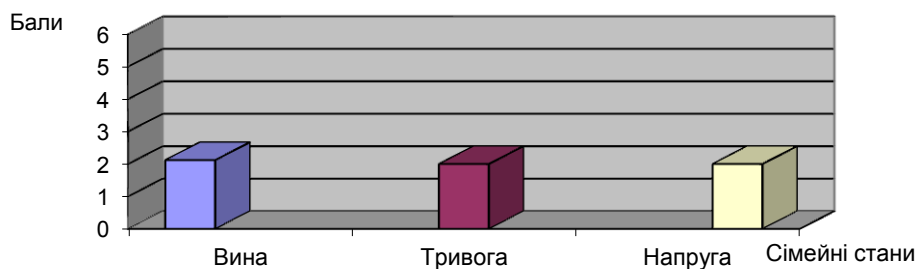

Рис. 3.10. Характеристика емоційних станів обстежуваних (1 група, бали)

Визначено гендерні відмінності щодо наявності цих станів – почуття вини спостерігалось переважно у чоловіків, і це стосувалося тверджень: «Знаю, що члени моєї сім'ї часто бувають незадоволені мною», «Деяким членам сім'ї буває незручно через мене перед друзями і знайомими». Тривога та напруга більшою мірою виявлена у жінок (низький та середній рівні), і це знайшло своє відображення у твердженнях «Я багато не встигаю зробити», «Йдеш додому і думаєш, що будеш робити одне, але, як правило, випадає робити зовсім інше», «Часто почуваю себе безпомічною», «Вдома у мене постійне відчуття, що

потрібно ще багато зробити».

Аналіз показників сімейної тривоги за окремими шкалами у благополучного подружжя дозволив виділити такі тенденції:

- почуття вини практично не спостерігається у цій групі (низький рівень виявлено у 89,1% обстежуваних, середній рівень – у 10,9%, високого рівня тривоги не виявлено);

– сімейна тривога проявлялася невеликою мірою і спостерігалася у 91,8% обстежуваних. Середній рівень тривоги був характерним 8,2% досліджуваних, високий рівень тривоги не спостерігався;

- напруга виявлена незначною мірою у 89,1% подружжя, середній рівень – у 10,9%, високого рівня напруги виявлено не було. Відсутність у подружжів 1 групи почуття вини є одним із показників їх зрілості .

Розподіл обстежуваних за показниками сімейної тривоги подано у таблиці 3.9.

Таблиця 3.9

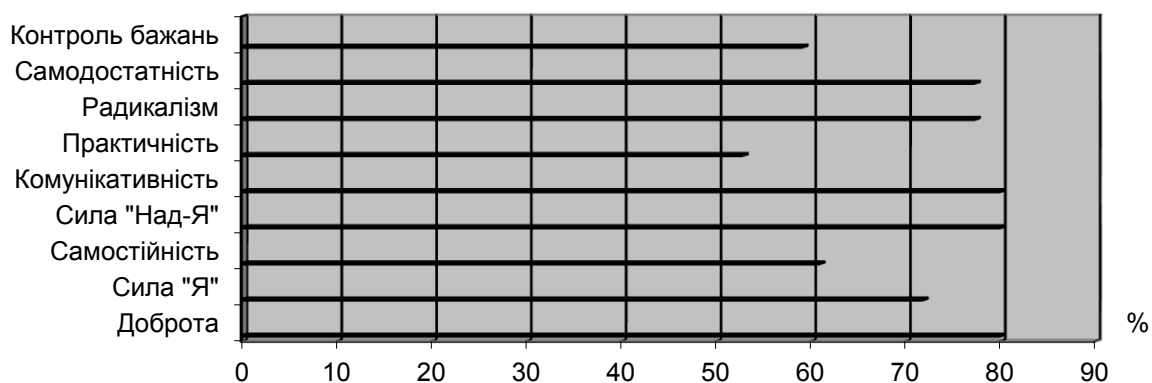
Прояв сімейної тривоги (1 група, %)

Рівні	Сімейні стани		
	Вина	Тривога	Напруга
Низький (до 2,5 балів)	89,1	91,8	89,1
Середній (до 4 балів)	10,9	8,2	10,9
Високий (5 і більше балів)	–	–	–

Отже, емоційні взаємини благополучного подружжя за даними методик «Сімейно зумовлений стан» та «Аналіз сімейної тривоги» відрізняються такими позитивними характеристиками, як загальна задоволеність шлюбом, відсутність нервово-психічної напруги, сімейної тривоги та вини. Виявлено залежність показників емоційних взаємин (напруги, тривоги та вини) від стажу шлюбу. Так, «піки» напруженості припадають на перший – другий та четвертий – п'ятий роки сімейного життя.

Успішність шлюбу та функційність його розвитку залежать від багатьох факторів, до яких відносяться і характерологічні особливості подружжя. Проаналізувавши особистісні профілі досліджуваних 1 групи, за допомогою методики 16 PF Р. Кеттелла, ми виявили наявність у них таких характерологічних рис, як афектотимія – А+ (доброта, сердечність), сила “Я” – С+ (емоційна стійкість), сургенсія – F+ (безпечність, самостійність), сила “Над-Я” – G+ (відповідальність, зрілість), пармія – Н+ (комунікативність, сміливість, ніжність), праксернія – М- (практичність), радикалізм – Q1 (гнучкість), самодостатність – Q2 (самодостатність), контроль бажань – Q3 (високий самоконтроль), які є основною умовою успішності сімейно-шлюбних взаємин.

Прояв особистісних якостей благополучного подружжя подано на рис. 3.11.

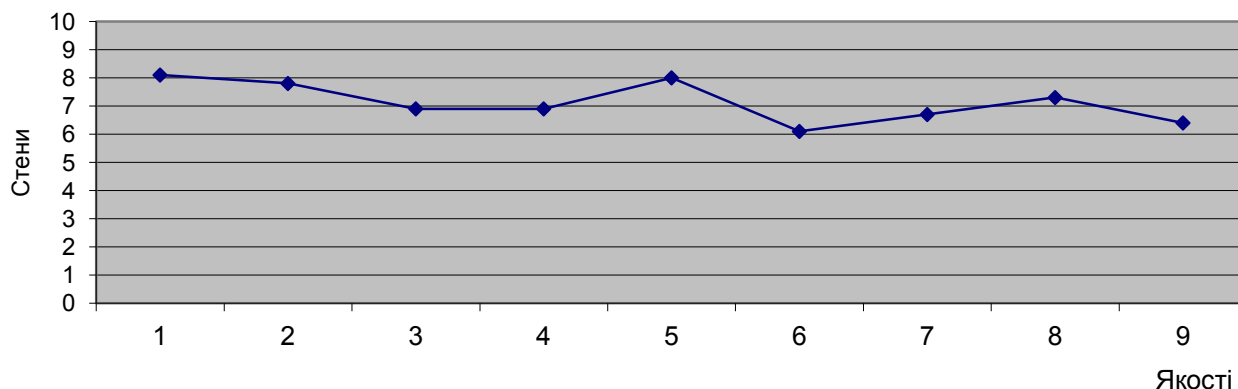
Рис. 3.11. Характерологічні якості подружжя, (1 група, %)

Обстежувані (80,0%) характеризувалися середніми та високими показниками (хсер=8,1 стенив) афектотимії (фактор А+: доброта, легкість у спілкуванні, емоційність, щирість, довірливість, гнучкість, адаптивність, безтурботність, імпульсивність, експресивність), вони легко адаптувалися до партнера, не вимагали від нього акомодатції до власних сімейних уявлень, при міжособистісній взаємодії. Молоді люди з високими (хсер=7,8) та середніми (хсер=5,5) оцінками за фактором С+ (сила "Я": врівноваженість, реалістичність, стриманість, постійність інтересів, настирливість, емоційна зрілість, адаптивність, здатність досягати власної мети, сміливість й адекватне сприйняття труднощів). Такі партнери виражають енергію інтегрованим, а не імпульсивним каналом (71,8%). Обстежуваним 1 групи у 60,9% випадків була притаманна безпечність, енергійність, самостійність (F+) і у 80,0% сила "Над-Я" (фактор G+: відповідальність, обов'язковість, моральність, зрілість, дисциплінованість, настирливість, вимогливість до порядку). Вони володіють розвинутим почуттям відповідальності, добросовісні, глибоко порядні. Для них притаманною є точність та охайність у справах, любов до порядку, вони намагаються не порушувати правил, володіють самоконтролем. Фактор G корелює з фактором С ($r=0,64$; $p<0,01$), особливо якщо це стосується регуляції поведінки. Різниця полягає у тому, що фактор G характеризував намагання подружжя дотримуватись визначених та встановлених правил і моральних вимог, які майже не характерні для флегматичної поведінки подружжів із високими показниками за фактором С. Високий рівень пармії (фактор Н+: комуникативність, безтурботність, емпатія, дружелюбність, емоційність) у 80,0% випадків свідчить про наявність у партнерів сміливості, рішучості, вміння не розгублюватися при зіткненні з невдачами і швидко забувати про образи, не робити небажаних висновків. Крім того, такі обстежувані комуникативні, легко вступають у контакти, соціально сміливі, швидко приймають рішення, які не обов'язково завжди є правильними. Фактор Н корелює з фактором А ($r=0,35$; $p<0,01$). Різниця А+ від Н+ полягає в тому, що при високих оцінках Н+ більше виявляється сміливість. Праксернія (фактор М-: зайнятість вирішенням практичних питань, приземлені інтереси, спокій, жорсткий контроль, добросовісність) притаманна 52,8% обстежуваним. Вони відрізняються зрілістю, врівноваженістю, зайняті вирішенням щоденних справ,

особистих проблем, вміють розбиратися в життєво важливих ситуаціях, тверезо оцінюють обставини та людей. Але у непередбачуваних обставинах досліджуваним із високими оцінками за фактором М- часто не вистачає уяви та винахідливості. Радикалізм (фактор Q1: гнучкість) спостерігається у 77,3% обстежуваних 1 групи ($x_{\text{сер}}=6,7$). Вони мають різноманітні інтелектуальні інтереси, намагаються бути інформованими у різних сферах, не довіряють авторитетам, ніякі принципи не є для них абсолютними, відрізняються гнучкістю поведінки, спокійно сприймають погляди та ідеї інших, терпимі до протиріч, довіряють логіці, а не почуттям. Така якість особистості, як самодостатність (Q2+: самодостатність) виявлена у 77,3% обстежуваних, вони незалежні, самостійні, не потребують “відчуття ліктя”, підтримки оточуючих. У 59,1% випадків визначено високі ($x_{\text{сер}}=6,9$) та середні ($x_{\text{сер}}=5,5$) показники за шкалою “контроль бажань” (фактор Q3: самоконтроль поведінки). Наявність таких показників свідчить про організованість, вміння контролювати свої емоції та поведінку, вміння планувати своє життя.

При дослідженні особистісних якостей фактори, за якими партнери мали незначимі оцінки нами не описувались.

Середні показники (стени) особистісного профілю молодого подружжя 1 групи подано на рис. 3.12.

Рис. 3.12. Середні показники особистісного профілю обстежуваних (1 група, стени)

Примітка: 1. Доброта. 2. Сила «Я». 3. Самостійність. 4. Сила «Над-Я». 5. Комунікативність. 6. Практичність. 7. Радикалізм. 8. Самодостатність. 9. Контроль бажань

Отже, більшість благополучного подружжя мали вищий середнього та середній рівень розвитку емоційно-регулятивного компоненту та високі показники щодо позитивних характерологічних якостей: доброта, сила “Я”, самостійність, сила “Над-Я”, комунікативність, практичність, радикалізм, самодостатність, контроль бажань. На нашу думку, саме ці якості сприяли вирішенню проблемних ситуацій, які виникали у подружжів і стимулювали функційний розвиток сім’ї. Значимих гендерних відмінностей щодо особистісних якостей подружжів 1 групи не виявлено.

Характер сімейних взаємин визначається задоволеністю шлюбом обох партнерів. Аналіз даних дозволив виділити три групи обстежуваних: I група – з високим рівнем задоволеності шлюбними взаєминами, II група – з показником задоволеності вище середнього, III група – середні показники задоволеності.

Високі показники задоволеності шлюбом виявили 31,8% партнерів (від 39 до 48 балів). Такі молоді люди високо оцінювали свій шлюб, були задоволені стосунками із партнером, характером розподілу ролей у сім'ї, психологічним кліматом сім'ї.

Достатнім рівнем задоволеності характеризувалися 38,2% обстежуваних і мали показники вище середнього (33-38 балів). Такі сім'ї можна віднести до категорії благополучних, де партнери іноді вибирали невизначену відповідь («невпевнений», «важко відповісти», «щось середнє») щодо окремих сфер життєдіяльності сім'ї, але це ніяк не впливало на їх сімейний психологічний клімат.

Середній рівень задоволеності шлюбом (29-32 бали) виявили 30,0% обстежуваних.

Низький рівень задоволеності шлюбом (категорії: “перехідні” – 27-28 балів, “швидше неблагополучні” – 23-26 балів, “неблагополучні” – 17-22 бали, “абсолютно неблагополучні” – 0-16 балів) у обстежуваних 1 групи виявлено не було. Значимих гендерних відмінностей в рівнях задоволеності шлюбом не виявлено.

Задоволеність шлюбом значною мірою залежить від здатності партнерів адаптовуватись до шлюбу та сім'ї. Поняття “сімейна адаптація” включає в себе дві складові – сімейну згуртованість (наявність емоційної атракції партнерів, диференціації від партнера, зрілої взаємозалежності, взаємної підтримки, вірності, психологічної захищеності, партнерської надійності, сімейної ідентичності, фізичної взаємодопомоги) та подружню адаптацію (партнерська гнучкість, демократичність лідерства, наполегливість поведінки як опозиція агресивності й пасивності, успішне подолання розбіжностей, гнучкість при зміні сімейних правил, рольова гнучкість, асиміляція щодо позитивного та негативного зворотного зв'язку).

За відповідями обстежуваних було виділено три рівні сімейної адаптації партнерів 1 групи:

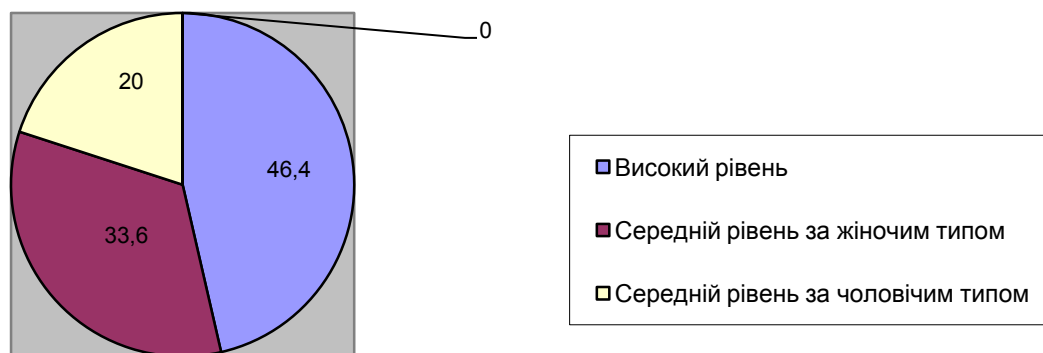
1 – високий рівень сімейної адаптації. У таких сім'ях чоловіки і жінки проявляли рольову та поведінкову гнучкість, взаємну фізичну та психологічну підтримку, вірність, домінували позитивні взаємини й установки на демократичне лідерство. Власне це сприяло успішному вирішенню некомплементарності у різних сферах функціонування сім'ї. Партнери, які проявляли цей рівень сімейної адаптації, набрали високі бали у твердженнях: «Ми з дружиною (чоловіком) достатньо самостійні люди, турбуємось один про одного», «Ми з дружиною (чоловіком) можемо покластися один на одного», «У нас у сім'ї є почуття спільності», «У нас у сім'ї позитивні взаємини переважають над неприємними епізодами» тощо;

2 – середній рівень (за жіночим типом адаптації). У таких сім'ях жінка проявляла більше емоційної атракції, партнерської гнучкості та підтримки, вірності і надійності, частіше надавала фізичну та психологічну допомогу партнеру, виявляла здатність до асиміляції позитивного і негативного зворотного зв'язку. Тобто у партнерстві жінка більшою мірою виступала гарантом благополучних взаємин;

3 – середній рівень (за чоловічим типом). У такому партнерстві саме чоловіки були більш зрілими та гнучкими, менш агресивними та

імпульсивними, проявляли диференціацію індивідуальних та сімейних меж.

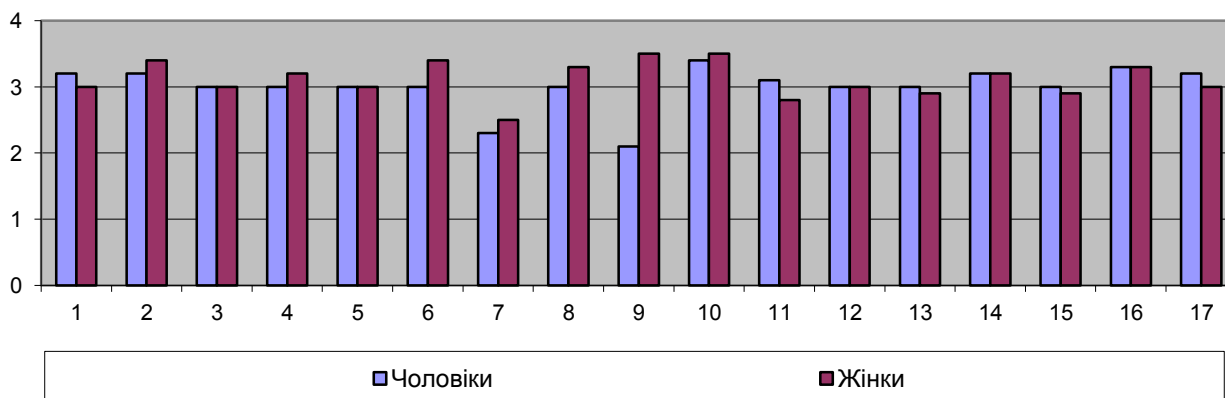
Показники сімейної адаптації молодих подружжів 1 групи подано на рис. 3.13.

Рис. 3.13. Показники сімейної адаптації (1 група, %)

Визначено гендерні відмінності щодо проявів сімейної адаптації: чоловіки високо оцінювали твердження ($x_{\text{сеп}}=3,4$ бала): 1 – «Моя дружина досить приємна мені», 11 – «Моя дружина достатньо гнучка людина, здатна змінювати свої погляди і поведінку в різних умовах», 13 – «Моя дружина може відстоювати свою точку зору, не будучи при цьому агресивною», 15 – «При необхідності у нас в родині легко змінюються звичні правила сімейних відносин» і 17 – «Ми завжди уважні до позитивної і негативної сторін взаємин, намагаємося їх враховувати для поліпшення відносин». Жінки високо оцінювали твердження ($x_{\text{сеп}}=3,2$ бала): 2 – «Мій чоловік відповідальна за сім'ю людина, самостійно вирішує частину сімейних проблем», 4 – «Ми з чоловіком завжди турбуємось один про одного», 6 – «Наші відносини в родині дають мені відчуття безпеки», 7 – «Я можу покластися на чоловіка – він завжди виконує зобов'язання і дотримується правил сімейного спілкування», 8 – «У нас у сім'ї є почуття спільності», 9 – «Ми завжди з чоловіком можемо розраховувати на фізичну підтримку один одного», 10 – «У нас в родині позитивні взаємини переважають над неприємними епізодами». За такими твердженнями, як 3, 5, 12, 14, 16 чоловіки і жінки набрали однакову кількість балів (див. рис. 3.14).

Бали

Рис. 3.14. Гендерні відмінності показників сімейної адаптації (1 група, бали)

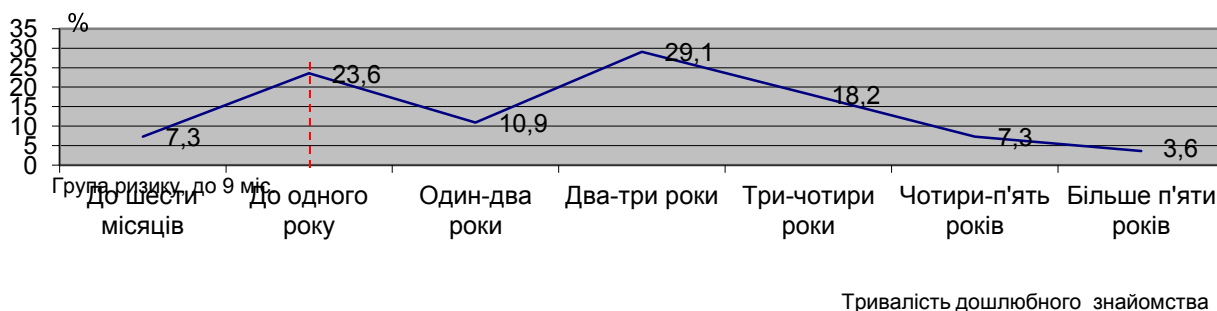
Примітка: Характеристики сімейної згуртованості та подружньої адаптації (1-17) див у додатку Д

Отже, аналіз сімейної адаптації благополучного подружжя характеризується високим та середнім рівнем, причому гендерні відмінності спостерігалися за параметрами згуртованості та власне сімейної адаптації. Щодо параметрів згуртованості чоловіки проявляли більшу емоційну атракцію, взаємини зрілої залежності, психологічну безпеку, автономність. Жінкам були притаманні підтримка, вірність, здатність брати відповідальність за захист та благополуччя сім'ї, сімейної ідентичності, надання фізичної та психологічної допомоги. Такий параметр згуртованості сім'ї, як партнерська надійність спостерігалася у чоловіків та жінок однаковою мірою. Власне сімейну адаптацію чоловіки проявляли у демократичному лідерстві, наполегливості поведінки, як опозиції агресивності і пасивності, рольовій гнучкості. Жінки, у свою чергу, виявляли партнерську гнучкість, здатність до асиміляції позитивного та негативного зворотного зв'язку. Такі параметри сімейної адаптації, як подолання некомплементарності у різних сферах функціонування сім'ї та здатність до змін сімейних норм і правил, рівною мірою виявляли як чоловіки, так і жінки.

Окрім структурно-функційних характеристик молодого подружжя важливим було проаналізувати їх соціально-психологічні та соціально-демографічні показники (які описані нами у п. 2.1).

Розглянемо соціально-психологічні та соціально-демографічні характеристики благополучного подружжя. Як ми вже відзначали, тривалість дошлюбного знайомства має вплив на сімейне життя, бо дозволяє партнерам ближче пізнати один одного, усвідомити правильність зробленого вибору.

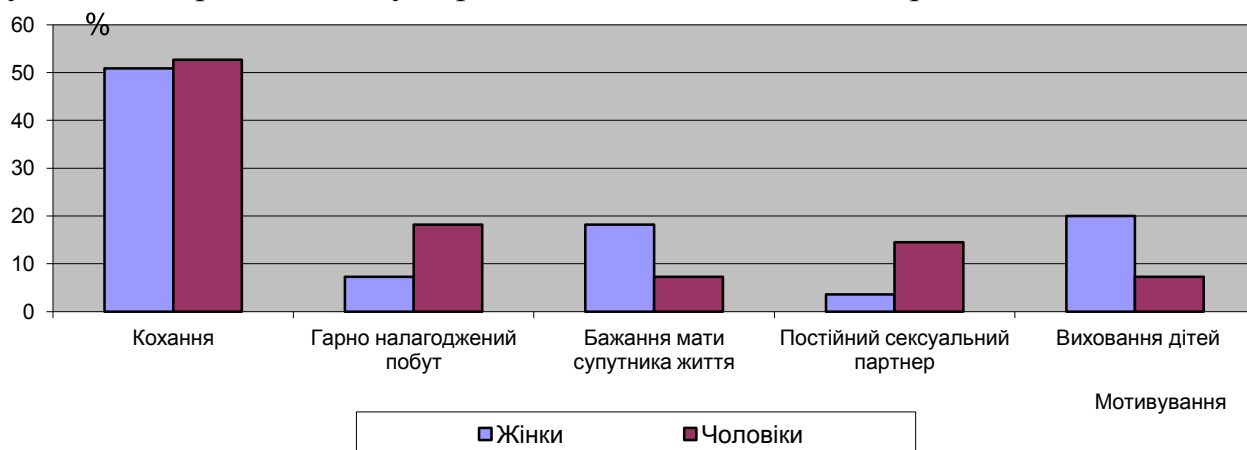
Охарактеризуємо тривалість дошлюбного знайомства подружжів 1 групи. У більшості обстежуваних термін дошлюбного знайомства був від двох до трьох років, що свідчить про те, що вони мали можливість краще пізнати один одного, що зменшувало напругу адаптаційного періоду на початковій стадії сімейного життя. Найменша кількість обстежуваних (3,6%) мали стаж дошлюбного знайомства більше п'яти років. Середній вік взяття шлюбу для жінок становив 20 років, для чоловіків – 22 роки. Дані дослідження подано на рис. 3.15.

Рис. 3.15. Тривалість дошлюбного знайомства подружжя (1 група, %)

Серед мотивувань створення сім'ї молоді люди 1 групи у переважній більшості називали кохання (50,9% – жінки, 52,7% – чоловіки). Для 20% жінок

основним мотивуванням взяття шлюбу було бажання мати і виховувати дітей, 18,2% – бажання мати супутника життя, 7,3% – потреба мати гарно налагоджений побут, 3,6% – потреба в постійному сексуальному партнерові. Для чоловіків основним мотивуванням створення шлюбу, після кохання, були: потреба мати гарно налагоджений побут – 18,2%, потреба в постійному сексуальному партнерові – 14,5%, бажання мати супутника життя – 7,3%, виховання дітей – 7,3%. Гендерні відмінності дозволили підкреслити основні мотивування створення шлюбу окремо для чоловіків та жінок рис. 3.16).

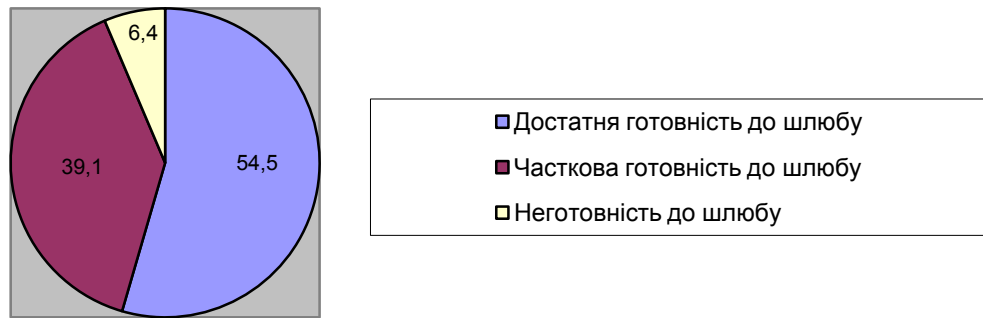

Рис. 3.16. Мотивування створення сім'ї (1 група, %)

Для вивчення етичного мотивування шлюбу молодому подружжю було запропоновано вибрати одне із трьох тверджень: 1. Кохання як основа шлюбу є головним і визначальним. 2. Шлюб можна створити і без кохання. 3. Роль кохання у шлюбі перебільшена. При аналізі відповідей було встановлено, що більшість жінок надавали перевагу першому варіанту – 89,0%, другий варіант вибрали 1,7%, третій – 9,3% жінок. Кількість чоловіків, які надали перевагу першому варіанту, становила 87,3%, другий варіант вибрали 1,2%, третій – 11,3% чоловіків. Вивчаючи залежність мотивування одруження від рівня освіти партнерів встановлено, що даний показник не є визначальним.

Хоча обстежувані 1 групи мали різні мотивування створення сім'ї, але майже всі (99,9%) переконані, що їхній шлюб успішний тому, що вони мали подібні інтереси щодо проектування сімейного життя.

Оцінюючи готовність до шлюбу, більшість досліджуваних (54,5%) вважали, що на момент одруження вони були готовими до сімейного життя. 39,1% вважали себе недостатньо підготовленими. 6,4% опитуваних відповіли, що вони не були готовими до створення сім'ї. Гендерних відмінностей за показниками готовності до шлюбу не виявлено. Розподіл подружжя за показниками самооцінки готовності до сімейного життя відображено на рис. 3.17.

Рис. 3.17. Самооцінка готовності подружжя до сімейного життя (1 група, %)

Більш детальний аналіз сімейних взаємин подружжів показав, що у 56,4% з самого початку сімейного життя спостерігалася узгодженість у різних сферах взаємодії, яка сприяла стабільності і створювала у сім'ї атмосферу, сприятливу для повноцінного життя та виховання дітей. Зі збільшенням сімейного стажу у партнерів 1 групи зростала впевненість у правильності шлюбного вибору. Серед подружжів зі стажем більше трьох років 70,0% були впевнені у правильності вибору шлюбного партнера і 69,1% були задоволені своїми стосунками, хоча хотіли б, щоб партнер краще розумів їх.

Як бачимо, до групи стабільних ввійшли сім'ї, суб'єктивно задоволені своїм шлюбом, і ті, які оцінювали свої взаємини як сприятливі. Вони відмічали повну впевненість у стабільності своїх сімейних взаємин і не передбачали розлучення.

Отже, за даними проведеного нами дослідження, структурно-функційні характеристики благополучного подружжя мають такі особливості:

- симетричність або комплементарність сімейних взаємин, егалітарний розподіл влади, узгодженість лідерства;
  - подібність сімейних цінностей, комплементарність та гнучкість рольової поведінки подружжя;
  - сімейні сценарії подружжя характеризуються подібністю. Наявні відмінності у сімейних нормах не приводять до протиріч, а узгоджуються за рахунок створення інтегрованих позицій;
  - характер міжособистісних стосунків проявляється у намаганні конструктивного вирішення проблемних ситуацій, прийнятті розбіжностей у поглядах партнера, взаєморозумінні, підтримці, тенденції до співробітництва і компромісу;
  - емоційну сферу подружніх взаємин відрізняє низький рівень сімейної напруги, тривоги, вини при високому рівні емпатії, сприятливому психологічному кліматі, задоволеності шлюбом та високих показниках адаптованості до сімейного життя;
  - комплементарність особистісних профілів подружжя, що поліпшує психологічну сумісність у шлюбі;
  - гнучкість і рухливість індивідуальних та сімейних меж;
  - сімейна ситуація у більшості випадків оцінюється як функційна.
- Наявність деяких дисфункцій, на нашу думку, зумовлена кризою подружнього

життя, яка пов'язана із подружнім стажем та подружньою адаптацією, а також відмінністю батьківських сімей, у яких виховувались партнери.

Виявлено гендерні відмінності у структурно-функційних характеристиках молодих подружжів: цінностях, установках на шлюб та сім'ю, функційно-рольовій поведінці, сімейних сценаріях, сімейних та індивідуальних межах, міжособистісній взаємодії, типах поведінки в ситуації конфлікту, вираженості емоційних станів, сімейній адаптації, мотивації взяття шлюбу. Жінки у переважній більшості орієнтовані на егалітарність розподілу сімейних обов'язків, демократичність у взаєминах, почуття обов'язку та відповідальності за долю сім'ї, проявляли гнучкість поведінки у ситуації конфлікту, самостійність та диференційованість від батьків. Чоловіки надавали перевагу патріархальній сім'ї, традиційному розподілу сімейних обов'язків, задоволенню власних потреб, моделюванню батьківської сімейної взаємодії.

До факторів, які, на нашу думку, визначали благополучний розвиток подружжя 1 групи, ми віднесли: узгодженість лідерства; подібність ціннісних орієнтацій, життєвих позицій, сімейних установок та норм; комплементарність рольових домагань і очікувань шлюбних партнерів, характерологічних якостей подружжя; високий рівень адаптованості і підготовленості до сімейного життя; висока просімейна мотивація; адекватний вибір шлюбного партнера.

В плані нашого дослідження важливим було дослідити структурно-функційні особливості проблемного молодого подружжя та визначити, які фактори визначають дисфункційний розвиток сім'ї.

Значна частина шлюбів, що склали $\frac{1}{2}$ нашої вибірки, переживали проблеми. Незважаючи на те, що шлюб зберігався, у внутрішній взаємодії спостерігались стійкі конфліктні ситуації, що виникали в наслідок невміння будувати взаємостосунки з партнером, розбіжностей у поглядах на ряд важливих сімейних проблем, невідповідності до подружнього життя тощо.

Для дослідження проблемних сімей, що звертались за консультацією у зв'язку із сімейними труднощами, ми використали ідентичні методики, як і в процедурі дослідження 1 групи.

За результатами емпіричного дослідження структурно-функційних характеристик проблемного молодих подружжів, було виявлено, що більшість обстежуваних проявляли тенденцію до авторитарного розподілу влади (67,3%), традиційного розподілу ролей (чіткий гендерний розподіл чоловічих та жіночих обов'язків).

Досліджуючи сімейні цінності та особливості їх співпадання ми виявили, що для більшості обстежуваних 2 групи, так само, як і для 1 групи, цінності «сім'я» і «діти» займали перші позиції (71,8%). Важливе значення також мали такі цінності, як робота, професійне визнання (67,2%), матеріальне забезпечення, гроші (58,2%), свобода, незалежність (47,3%), секс (40,0%), друзі (38,2%), взаємодопомога, кохання (29,1%). Найнижчий ранг найчастіше займали такі цінності, як освіта, навчання (середній ранг 11,9 – 74,5%), батьки (середній ранг 11,1), здоров'я, фізичне виховання (середній ранг 10,2 – 65,4%), відпочинок, дозвілля (середній ранг 9,1 – 60,0%).

Середні показники рангування сімейних цінностей обстежуваних 2 групи подано у табл. 3.10.

Так, у жінок із сімей з проблемними взаєминами цінність «сім'я»

займала перше місце, а в чоловіків вона поступалася лише професійному визнанню та матеріальній сфері. Крім роботи, професійного визнання, чоловіки 2 групи великого значення надавали свободі, незалежності, сексу, друзям, що досить часто не влаштовувало жінок і сприяло розвитку проблемних взаємин. Постійна зайнятість на роботі, пов'язана з тривалим перебуванням поза сім'єю, захоплення, хобі, які займали багато вільного часу, вимагали розуміння з боку партнера, але у наших обстежуваних викликали лише протидію, протест. Виявлено, що у партнерстві, де один із подружжя надавав перевагу позасімейним цінностям, значно менше виражена взаємна довіра, і це провокувало розвиток конфліктних взаємин.

Таблиця 3.10

Середні показники рангування сімейних цінностей молодих подружжів (2 група, %)

Середній ранг	Сімейні цінності	Всього	Чоловіки	Жінки
1,4	Сім'я	72,7	34,5	38,2
2,3	Діти	70,9	32,7	38,2
3,2	Робота, професійне визнання	67,2	45,4	21,8
4,4	Матеріальне забезпечення, гроші	58,2	38,2	20,0
5,3	Свобода, незалежність	47,3	29,1	18,2
6,1	Секс	40,0	20,0	20,0
6,9	Друзі	38,2	29,1	9,1
8,3	Взаємоповага, кохання	29,1	10,9	18,2
9,1	Відпочинок, дозвілля	25,5	16,4	9,1
10,2	Здоров'я, фізичне виховання	60,0	25,5	34,5
11,1	Батьки	65,4	45,4	20,0
11,9	Освіта, навчання	74,5	45,4	29,1

Найбільші розбіжності спостерігалися між такими цінностями подружжя 2 групи, як робота та професійне визнання, матеріальне забезпечення, гроші, друзі, взаємоповага, кохання. Майже однаково важливими для партнерів обох статей були такі цінності, як відпочинок, дозвілля, здоров'я. У подружжя 2 групи досить часто не збігалися цінності, які були найважливішими і займали з першої по п'яту рангові позиції (65,5%). У 20,0% партнерів основні ціннісні орієнтації (перші п'ять рангових місць) відрізнялися незначною мірою. У 14,5% основні цінності майже збігалися, що свідчить про наявність інших детермінацій, які провокують проблеми у розвитку сімейних взаємин.

Здійснене нами порівняння системи сімейних цінностей залежно від стажу шлюбу дозволило виявити їх трансформацію від початку шлюбу до 4-5 років спільного життя. Ці показники представлено в табл. 3.11.

**Сімейні цінності партнерів залежно від стажу сімейного життя
(2 група, %)**

Сімейні цінності	Стаж сімейного життя		
	До одного року	Від 1 до 3 років	Більше 3 років
Сім'я	70,9	63,6	41,8
Діти	72,7	76,4	87,3
Робота, професійне визнання	60	72,7	74,5
Взаємоповага, кохання	90,9	74,5	58,1
Матеріальне забезпечення, гроші	60	72,7	70,9
Друзі	38,2	52,7	63,6
Батьки	36,4	41,8	38,2
Здоров'я, фізичне виховання	67,3	67,3	69,1
Секс	83,6	63,6	36,4
Відпочинок, дозвілля	52,7	58,2	65,5
Свобода, незалежність	32,7	47,3	61,8
Освіта, навчання	61,8	41,8	34,5

Дані таблиці 3.11 свідчать, що для обстежуваних 2 групи з часом набувають тенденції до зниження такі цінності, як сім'я, взаємоповага, кохання, секс, освіта, навчання. На нашу думку, це викликане несприятливими взаєминами, конфліктами. Зростає значимість такої цінності, як діти. Саме це відображає перебудову сімейних відносин у зв'язку з народженням дитини, що досить часто підкріплювалося відповідями обстежуваних. Крім того, набувають більшого значення такі цінності, як робота, професійне визнання, матеріальне забезпечення, гроші, друзі, відпочинок, дозвілля, свобода, незалежність.

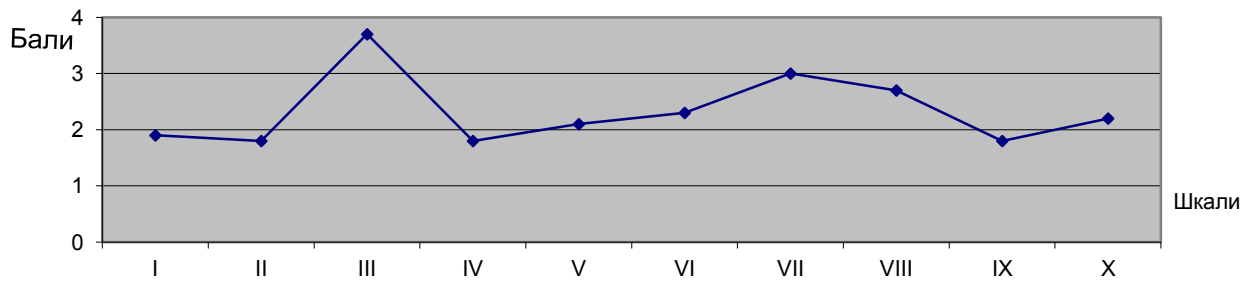
Відомо, що сімейні цінності впливають на благополуччя шлюбу і визначають певні установки на шлюб та сім'ю. Розглянемо, які ж установки та погляди на сім'ю були притаманні партнерам 2 групи. Більшість опитаних (58,2%) характеризувались негативним ставленням до людей (І шкала, $\bar{x}$ сер=1,9), і лише 20,0% мали позитивне ставлення до людей, вибираючи твердження типу «Я вважаю, що навіть незнайомі люди охоче допомагають один одному, не кажучи вже про близьких та друзів» ($\bar{x}$ сер=3,4). Достатня кількість молодих людей 2 групи не орієнтовані на почуття обов'язку, а зосереджені на задоволенні власних потреб (II шкала, $\bar{x}$ сер=1,8). 57,3% з них вважають «Що б людина не думала, основне, аби вона отримувала від цього задоволення», «Я думаю, що необхідно уникати робити те, що тобі неприємно». 31,8% – орієнтовані на виконання обов'язку та на задоволення. І лише 10,9% молодих людей вважають, що передусім необхідно виконувати обов'язки перед іншими, незалежно від того, приносять вони задоволення чи ні («Я впевнений(на), що існують певні моральні принципи, якими слід керуватися в будь-яких обставинах», «Щоб бути щасливим, потрібно перш за все виконувати

свої зобов'язання перед іншими людьми»). Аналіз середніх показників обстежуваних III шкали «Ставлення до дітей» показав, що для більшості з них значення ролі дитини у сім'ї надто велике (82,7%), $x_{сер}=3,7$. Такі партнери вважають, що «Єдине, що надає зміст людському життю – це діти», «Сім'я без дітей – неповноцінна сім'я». І лише для 6,4% досліджуваних ролі дитини у сім'ї не надається особливого значення. Вивчаючи установки подружжя щодо їх орієнтації на спільну діяльність (IV шкала), нами помічено, що 59,1% досліджуваних орієнтовані на окрему ділянку роботи у сімейній сфері діяльності («І дружина, і чоловік повинні мати деяку суму грошей, яку кожен може витратити так, як вважає за потрібне»), $x_{сер}=1,8$. 16,4% надають перевагу спільній діяльності у всіх сферах сім'ї. Щодо ставлення партнерів до розлучення як способу вирішення сімейних проблем (V шкала), то більшість (52,7%) вважають, що «є крайні випадки, при яких подружжю слід розлучитися, хоча потрібно прикласти максимум зусиль, щоб сім'я не розпалася». Решта опитаних розділилися майже порівну щодо лояльного та негативного ставлення до розлучення (25,5% та 21,8%), $x_{сер}=2,1$. Аналізуючи ставлення обстежуваних до романтичного кохання (VI шкала), виявлено, що у 56,4% випадків партнери ставились посередньо до романтичного кохання в сім'ї ($x_{сер}=2,3$). 34,5% молодих людей мають традиційні уявлення щодо кохання. Розглядаючи значущість сексуальної сфери у подружньому житті партнерів (VII шкала), ми встановили, що сексуальна гармонія в шлюбі має велике значення для 50,9%, решта обстежуваних вважають, що сексуальна сфера займає певне місце в житті сім'ї, але не основне (49,1%; $x_{сер}=3,1$). Жоден з досліджуваних не вважав, що секс у житті подружжя не має ніякого значення. Досліджуючи дані, чи можуть молоді партнери вільно обговорювати своє сексуальне життя та сексуальні теми (VIII шкала), нами доведено, що більшість із них (61,8%) мають незначні труднощі у спілкуванні з партнером, обговорюючи цю тему ($x_{сер}=2,7$). 25,5% – не обговорюють сексуальних тем та проблем у сім'ї (ця тема є для них забороненою), $x_{сер}=3,6$. Вивчення уявлень партнерів щодо патріархального чи егалітарного устрою сім'ї (IX шкала) показало, що 67,3% дотримуються традиційних уявлень про роль жінки в сім'ї ($x_{сер}=1,6$). 18,2% надають перевагу егалітарним взаєминам ($x_{сер}=3,8$). X шкала – ставлення до грошей – показала, що більшість молодих людей виявляють середній рівень бережливого ставлення до грошей (43,6%), $x_{сер}=2,2$. 18,2% – бережливо ставилися до грошей ($x_{сер}=3,6$).

Обробка даних свідчить, що за більшістю шкал молоді подружжя виявили низькі показники. Високі показники отримані з установок «Ставлення до дітей» (III шкала, $x_{сер}=3,7$) та «Оцінка значення сексуальної сфери у сімейному житті» (VII шкала, $x_{сер}=3,0$).

Середні бали установок обстежуваних 2 групи стосовно ставлення до сімейного життя зображено на рис. 3.18.

Рис. 3.18. Середні показники установок (2 група, бали)

Примітка: I. Ставлення до людей. II. Альтернатива між почуттям обов'язку та задоволенням. III. Ставлення до дітей. IV. Орієнтація на спільну або роздільну діяльність, автономність або залежність. V. Ставлення до розлучення. VI. Ставлення до кохання романтичного типу. VII. Значення сексуальної сфери в житті сім'ї. VIII. Ставлення до «заборонності» сексу. IX. Ставлення до егалітарного чи патріархального устрою сім'ї. X. Ставлення до грошей.

Проведення якісного аналізу результатів обстеження показало, що розбіжності у поглядах і установках кожного із партнерів провокують цілий ряд негативних моментів. Несумісність установок подружжя впливає на психологічний клімат сім'ї, утворюючи зони конфліктів, що, у свою чергу, призводить до порушення інтеграції та емоційної сфери подружжя, зростання внутрісімейної напруги.

Найвищий відсоток неузгодженості виявлений за такими шкалами: II – альтернатива між почуттям обов'язку та задоволенням; IV – орієнтація на сумісну або роздільну діяльність, автономність або залежність; VI – ставлення до кохання романтичного типу; VII – значення сексуальної сфери у подружньому житті; VIII – ставлення до заборонності сексу, X – ставлення до грошей.

Установки “Ставлення до людей”, “Ставлення до розлучення” теж мали відносно високий рівень неузгодженості між партнерами і провокували конфліктні ситуації в сім'ях.

Показники узгодженості установок партнерів 2 групи подано у табл. 3.12.

Таблиця 3.12

Узгодженість установок партнерів (2 група, %)

Узгодженість установок	Номер шкали									
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
Збігаються	47,3	32,7	81,8	36,4	47,3	29,1	25,5	32,7	23,6	30,9
Не збігаються	52,7	67,3	18,2	63,6	52,7	70,9	74,5	67,3	76,4	69,1

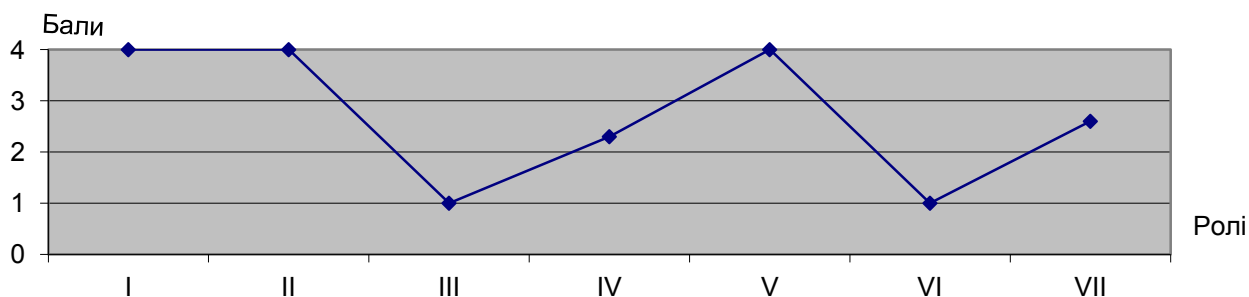
Примітка: I. Ставлення до людей. II. Альтернатива між почуттям обов'язку та задоволенням. III. Ставлення до дітей. IV. Орієнтація на спільну або роздільну діяльність, автономність або залежність. V. Ставлення до розлучення. VI. Ставлення до кохання романтичного типу. VII. Значення сексуальної сфери в житті сім'ї. VIII. Ставлення до «заборонності» сексу. IX. Ставлення до егалітарного чи патріархального устрою сім'ї. X. Ставлення до грошей.

Виявлено гендерні відмінності в таких установках, як альтернатива між почуттям обов'язку та задоволенням, орієнтація на спільну чи роздільну діяльність, ставлення до кохання романтичного типу, значення сексуальної сфери у житті сім'ї, ставлення до заборонності сексу, ставлення до патріархального чи егалітарного устрою сім'ї, ставлення до грошей. Спостерігається узгодженість установок щодо ставлення до дітей та деякою мірою узгодженість таких установок, як ставлення до людей, ставлення до розлучення. Як бачимо, спостерігається неузгодженість за більшістю установок досліджуваних.

Отже, обстежувані 2 групи виявили такі показники сімейних установок та їх узгодженість-неузгодженість, які досить часто були причиною конфліктних ситуацій у сім'ях і провокували дисфункційний розвиток взаємин.

Розглянемо особливості розподілу ролей у сім'ї та уявлення про їх виконання кожним із подружжя, що також є одним із факторів, який визначає стабільність молодої сім'ї. Рольова ситуація обстежуваних 2 групи, відповідно до наших даних, виглядала таким чином: у 56,4% випадків подружні пари мали розходження в уявленнях про виконання ролей у сім'ї. У 43,6% виявлене незначне розходження розподілу сімейних ролей.

Середні показники розподілу ролей партнерів 2 групи подано на рис. 3.19.

Рис. 3.19. Середні показники розподілу ролей (2 група, бали)

Примітка: I. Виховання дітей. II. Емоційний клімат. III. Матеріальне забезпечення. IV. Організація дозвілля. V. Роль “господар”, “господиня”. VI. Сексуальний партнер. VII. Організація сімейної субкультури.

Графічні показники свідчать, що обстежувані 2 групи характеризуються досить чітко вираженою відмінністю щодо рольової поведінки чоловіків та жінок у сім'ї (чим вищий бал, тим більше ця роль реалізується дружиною, чим нижчий бал – чоловіком). Лише у незначній частині партнерів 2 групи спостерігався невисокий відсоток узгодженості у виконанні окремих ролей.

У ході рангування сімейних ролей щодо їх важливості виявлено, що жінки надавали перевагу таким ролям, як емоційний клімат (II шкала), господар – господиня (V шкала). Чоловіки у більшості випадків хотіли б виконувати роль матеріального забезпечувача сім'ї (III шкала), організатора дозвілля (IV шкала), сексуального партнера (VI шкала). Вихованню дітей як чоловіки, так і жінки надавали однакового значення (I ранг). Низькі ранги чоловіки, так і жінки, отримали стосовно ролі організатора сімейної субкультури (VII шкала).

Дані рангування сімейних ролей за гендерними відмінностями наведено у табл. 3.13.

Таблиця 3.13

Гендерна диференціація середніх показників рангування сімейних ролей (2 група, рангове місце)

Сімейні ролі		Чоловіки	Жінки
	Виховання дітей	1,5	1,1
	Емоційний клімат	5,3	2,3
	Матеріальне забезпечення	2,2	4,2
	<i>Організація дозвілля</i>	4,4	5,1
	Роль “господар”, “господиня”	6,3	3,2
	Сексуальний партнер	3,5	6,1
	Організація сімейної субкультури	7,4	7,1

Отже, у дослідженні встановлено, що більша частина досліджуваних 2 групи мала розходження у розподілі сімейних ролей. Жінки переважно виконували традиційні ролі дружини. Чоловіки так само орієнтовані на виконання традиційних “чоловічих” ролей, де, після виховання дітей, на другому місці знаходилось матеріальне забезпечення сім’ї. Більшість чоловіків 2 групи вважали, що їх основне завдання забезпечити сім’ю матеріально, а до виконання інших ролей відносились пасивно. Крім того бажання виконувати одні ролі у сім’ї і їх реальне виконання мали розходження, що у таких сім’ях провокувало сімейну незадоволеність та напругу. Жорсткість розподілу ролей сприяла загостренню проблемної ситуації при прагненні жінки до рівноправного розподілу ролей, егалітаризації взаємин і необхідності виконувати традиційні ролі.

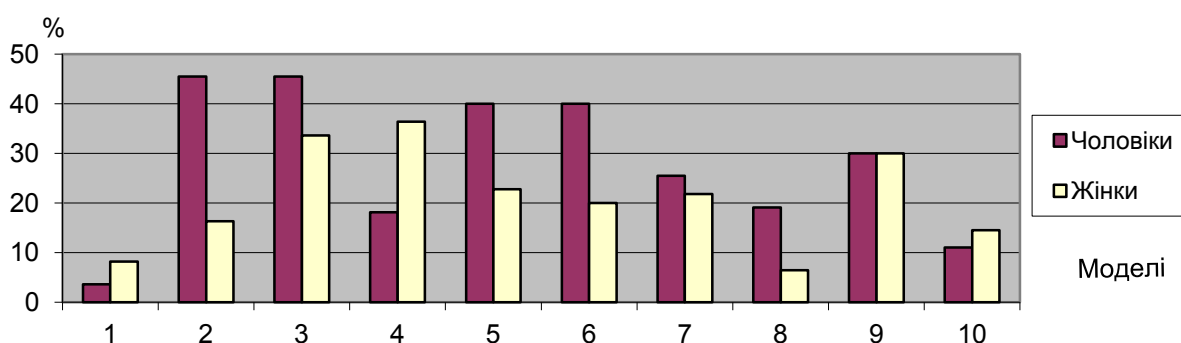
Процес формування установок та ролей у молодій сім’ї визначається сценарною поведінкою партнерів та їх психологічною позицією у ставленні до себе й інших, моделлю сім’ї та баченням взаємин у шлюбі. Узгодженість та розподіл ролей і установок визначається подібністю життєвого та сімейного сценаріїв подружжя. Дослідження сімейного сценарію за допомогою проективної методики «Написання казки» дозволило виділити типи сценарної поведінки партнерів та визначити певні моделі шлюбу. Кількісний та якісний аналіз результатів цієї методики дає нам змогу стверджувати про існування труднощів у взаєминах обстежуваних як з партнером, так із оточуючими; звинувачення партнера при виникненні життєвих проблем; деструктивне вирішення конфліктних ситуацій; формування взаємин на корпоративній основі. Показники, представлені по кожній моделі сім’ї, подано у табл. 3.14.

**Розподіл партнерів залежно від виявлених моделей шлюбу
(2 група, %)**

з/п	Моделі шлюбу	Всього
1.	Ідеалізація партнера	11,8
2.	Залежність від батьківської сім'ї	61,8
3.	Моделювання стилів виховання у батьківській сім'ї	79,1
4.	Перевірка шлюбних взаємин через випробування	54,5
5.	Інфантильність поведінки в сім'ї	62,8
6.	Пасивність у вирішенні конфліктних ситуацій	60
7.	Значущість матеріального фактора в сім'ї	47,3
8.	Ідентифікація партнера з батьками (протилежної статі)	25,5
9.	Корпоративний шлюб	60
10.	Готовність до шлюбу	25,5

У моделях шлюбу партнерів 2 групи також спостерігалась гендерна відмінність: у жінок домінували ідеалізація партнера, використання різних випробувань для перевірки партнера та міцності шлюбу, активність у вирішенні конфліктних ситуацій, готовність до шлюбу. В моделях шлюбу чоловіків переважали залежність від батьківської сім'ї, моделювання стилів виховання у батьківській сім'ї, уникання вирішення конфліктних ситуацій, пасивне, безвідповідальне ставлення до проблем сім'ї, інфантильність у вирішенні труднощів, значущість матеріального фактора. Не виявлено гендерних відмінностей в такій моделі шлюбу, як корпоративний шлюб.

Гендерні відмінності моделей сім'ї показано на рис. 3.20.

Рис. 3.20. Гендерні відмінності моделей сім'ї (2 група, %)

Примітка: 1. Ідеалізація партнера. 2. Залежність від батьківської сім'ї. 3. Моделювання стилів виховання батьківської сім'ї. 4. Перевірка шлюбних взаємин через випробування. 5. Інфантильність поведінки в сім'ї. 6. Пасивність у вирішенні конфліктних ситуацій. 7. Значимість матеріального фактора в сім'ї. 8. Ідентифікація партнера з батьком протилежної статі. 9. Корпоративний шлюб. 10. Готовність до шлюбу.

Порівняння сімейних сценаріїв молодого подружжя 2 групи виявило їх неузгодженість у 55,4% випадків, 37,3% – часткову узгодженість; у 7,3% обстежуваних простежувалась його узгодженість.

Застосування проективної методики «Написання казки» довело, що дисфункції у взаєминах партнерів 2 групи пов'язані із невмінням вирішувати конфліктні ситуації, інфантильністю поведінки, наслідуванням батьківських установок та стереотипів сімейної взаємодії.

Дані «Сімейної соціограми» та «Модифікованої карти» допомогли виявити, що 56,4% опитаних мали жорсткі сімейні та індивідуальні межі, 43,6% – ригідність, розмитість індивідуальних та сімейних меж. Молоді люди емоційно залежні, не проявляють диференціації сімейних та індивідуальних меж, важко сприймають розбіжності між собою та партнером, часто погрозами або провокаціями примушують партнера брати відповідальність за проблеми, які виникають (у більшості випадків так чинили чоловіки), допускають прояви фізіологічних симптомів – сльози тощо (це притаманно жінкам), розгублюються перед власною безпомічністю, висовують вимоги, яким повинен або не повинен бути партнер, чи як відчувати, діяти, думати для того, щоб бути щасливим (у більшості випадків жінки). Так само, як і в 1 групі чоловіки, у більшості випадків, не бажали брати відповідальність за непорозуміння у взаєминах на себе, не сприймали розбіжностей щодо поглядів на сімейне життя. Жінки ж, як правило, при виникненні проблем у шлюбних взаєминах були більше імпульсивними та залежними.

Аналіз інтерперсональної взаємодії проблемного подружжя показав, наявність високих показників за IV тенденцією (скептицизм), I і III тенденціями (домінантність та вимогливість). Тобто, партнери сприймали один одного як надмірно підозрілих, недовірливих, образливих, впертих, недружелюбних. Отримано низький показник за VIII тенденцією (чуйність), що свідчив про таку оцінку партнерів, як нездатних допомагати та співчувати оточуючим. Ідеальний образ партнерів включав у себе найвищі показники за VIII тенденцією (чуйність, $x_{сер}=7,8$), I тенденцією (домінантність, $x_{сер}=7,6$), VII тенденцією (добросердечність, $x_{сер}=7,2$). Середні показники виявлено за II (впевненість у собі), III (поступливість), V (вимогливість), VI (довірливість) тенденціями, де $x_{сер}=5,4$, а низький показник – за IV тенденцією (скептицизм, $x_{сер}=2,8$). Співставленням оцінок реального та ідеального образів подружжя виявило їх неузгодженість, що, на нашу думку, могло бути причиною незадоволеності шлюбним партнером і сімейною ситуацією в цілому. Значне збільшення показників за VIII тенденцією (чуйність) в ідеальному образі свідчить про бажання досліджуваних бачити своїх партнерів доброзичливими та конгруентними, а їх значне зменшення за IV тенденцією (скептицизм) – про прагнення позбутися міжособистісного конфлікту. Збільшення оцінок за VII тенденцією (добросердечність) вказувало на бажання бачити партнера розуміючим, співчуваючим, а їх зниження за III тенденцією (вимогливість) виражало бажання зменшення агресивності з боку партнера та посилення контролю над його поведінкою.

Тест Т. Лірі допоміг нам встановити таку закономірність, характерну проблемному подружжю: тенденція довірливого ставлення до партнера втрачала свою силу, поступово переростаючи у домінуючу та вимогливу зі

збільшенням тривалості шлюбу. На рис. 3.21 представлено тенденції міжособистісної взаємодії неблагополучного подружжя залежно від сімейного стажу.

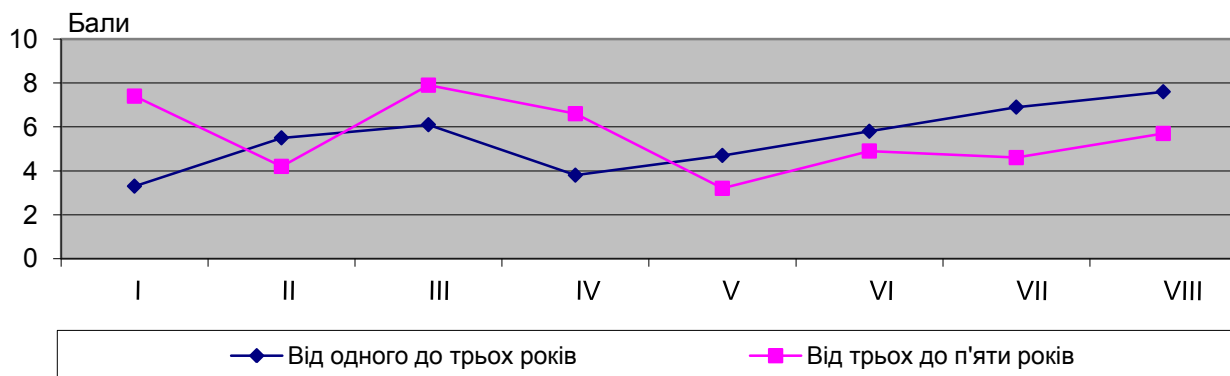
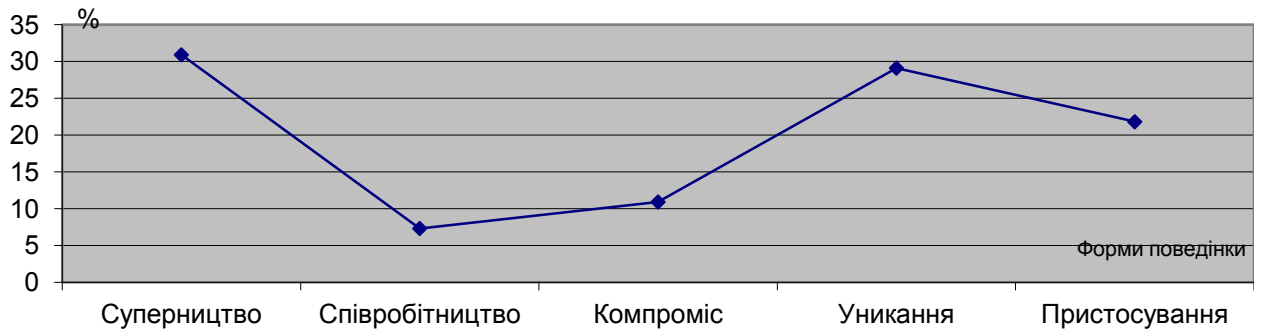

Рис. 3.21. Середні показники психологічних тенденцій міжособистісної взаємодії подружжя із різним сімейним стажем (2 група, бали)

Примітка: I. Домінантність. II. Впевненість у собі. III. Вимогливість. IV. Скептицизм. V. Поступливість. VI. Довірливість. VII. Добросердечність. VIII. Чуйність.

Подальший аналіз результатів дослідження показав, що більшість проблем та конфліктів, пов'язаних із взаєминами, були наслідком боротьби за владу. Спостерігались гендерні відмінності щодо проявів міжособистісної взаємодії у 2 групі. З метою самоствердження, демонстрації власної незалежності та самостійності чоловіки використовували такі засоби поведінки, як скептицизм; впевненість у собі; пізнє повернення додому. Жінки, щоб продемонструвати незмінність намагань, принизити чи покарати за будь-що, у сімейній взаємодії використовували такі тенденції поведінки, як вимогливість; доміантність; відмову від сексуальних стосунків; дріб'язкові звинувачення та претензії. Незначна частина обстежуваних (12,7%) виявляли довірливість та добросердечність.

Вирішення проблем міжособистісної взаємодії залежить від прояву певного типу поведінки у ситуації конфлікту. Усереднені показники за опитувальником Томаса свідчать про те, що подружжя виявили високі показники за шкалами: суперництво (30,9%), уникання (29,1%), пристосування (21,8%), компроміс (10,9%). Орієнтацію на співробітництво виявлено лише у 7,3% обстежуваних. Дані цього аналізу подано на рис. 3.22.

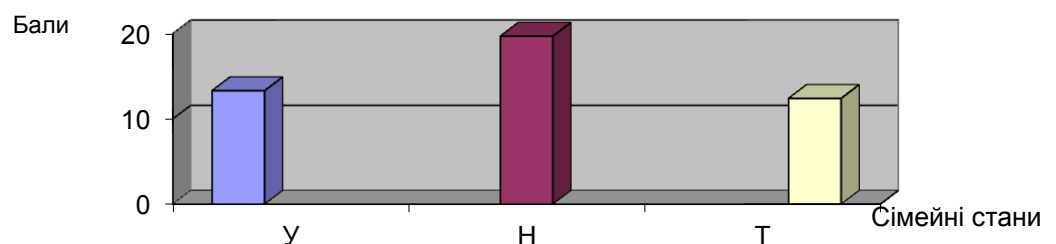

Рис. 3.22. Форми поведінки подружжя у конфліктних ситуаціях (2 група, %)

Як свідчить рис. 3.22, молоді подружжя 2 групи не виявляли конструктивних форм поведінки, які допомагали б у вирішенні конфліктних ситуацій. Встановлені гендерні відмінності поведінки обстежуваних у ситуації конфлікту: жінки надавали перевагу суперництву (40,0%), а чоловіки – униканню (52,7%). Узагальнення результатів дало змогу зробити висновок, що у проблемних сім'ях конфлікти протікають на фоні хронічної взаємної незадоволеності, послаблення чи втрати емоційної привабливості партнерів. Неконструктивні паттерни поведінки в ситуації конфлікту заважали подружжю дійти згоди, а це призводило до дезорганізації їх спілкування та співпраці, посилювало дезадаптацію.

Аналізуючи причини проблемного розвитку шлюбних взаємин, а також фактори, які впливають на задоволеність шлюбом, було з'ясовано, що у подружжя 2 групи спостерігалась напруженість у взаєминах. Після проведення попередньої бесіди, аналізу даних методик «Сімейно-зумовлений стан» та «Аналіз сімейної тривоги» було виявлено залежність між наявністю напруги, тривоги та вини і рівнем задоволеності шлюбом.

Порівняння середніх показників сімейно-зумовленого стану подружжів 2 групи дозволило виділити нам такі тенденції: у цій групі проявляється загальна незадоволеність шлюбом (шкала У, $x_{сер}=13,3$); нервово-психічна напруга (шкала Н) виявлена за такими шкалами, як напруженість, втомленість, стурбованість та зайнятість ($x_{сер}=19,7$); сімейна тривога (шкала Т) спостерігається за усіма шкалами ($x_{сер}=12,4$). Описані дані представлено на рис. 3.23.

Рис. 3.23. Середні показники сімейно зумовлених станів (2 група, бали)

Примітка. У – загальна незадоволеність шлюбом; Н – сімейна напруга; Т – сімейна тривога

Загальна незадоволеність (шкала У) виявлена у 88,2% опитаних ; нервово-психічна напруга (шкала Н) – у 75,5% пар; середній рівень сімейної тривоги (шкала Т) притаманний 90,0% пар обстежуваних. Розподіл партнерів за показниками шкал сімейно зумовлених станів подано в табл. 3.15.

Таблиця 3.15

Характеристика сімейно зумовленого стану (2 група, %)

Рівні	Сімейні стани		
	У	Н	Т
Низький (до 12 балів)	11,8	24,5	10,0
Середній (до 26 балів)	88,2	75,5	90,0
Високий (більше 26 балів)	–	–	–

Примітка. У – загальна незадоволеність шлюбом; Н – сімейна напруга; Т – сімейна тривога

Встановлено, що для партнерів 2 групи найбільше характерна наявність нервово-психічної напруги. Найчастіше молоді партнери ставили знак “+” навпроти тверджень опитувальника АСТ: “Я багато чого не встигаю зробити”, “Вдома мені часто доводиться нервувати”, “Вдома мені постійно приходиться стримуватися”, “Мені багато чого у нас не подобається, але я намагаюся цього не показувати”. Проведене дослідження дало можливість констатувати, що напруга між партнерами є фактором дестабілізації взаємин, який стимулює конфліктні ситуації.

Розглядаючи загальну незадоволеність (“Сімейно зумовлений стан”), ми аналізували її окремо у чоловіків та жінок. Результати свідчать, що за усіма шкалами, крім шкали В (загальна незадоволеність, вина), кількісні показники переважають у чоловіків, а рівень сімейної напруги – у жінок. Встановлено, що чоловікам значною мірою притаманний стан загальної незадоволеності (хсер=6,2 балів). Жінки набрали хсер=12,6 балів, що свідчить про середній рівень незадоволеності шлюбом. Проаналізувавши загальну тривогу у подружжів виявлено також гендерні відмінності: у жінок тривога виражена більше (хсер=13,3 балів), а в чоловіків – менше (хсер=11,5 балів), що свідчить про наявність середнього рівня тривоги у неблагополучних сім'ях.

У більшості жінок 2 групи сімейна напруга значно вища, ніж у чоловіків і зустрічається майже у кожній сім'ї.

Відмічено, що чим вища загальна участь чоловіка у справах, тим нижчі показники загальної напруги. Значить, посилення традиційних функцій чоловіка як голови сім'ї та поєднання прямої його участі у щоденних побутових справах знімає напругу в сім'ї. Але більшість чоловіків 2 групи дотримуються традиційних уявлень про їхні ролі у сім'ї, тому значна доля домашніх справ покладено на плечі жінки. Перевантаження жінки традиційними функціями сім'ї збільшує незадоволеність шлюбом і загальну сімейну напругу.

Індекс загальної сімейної напруги знижується за наявності розуміння між партнерами (хсер=0,3), щирості у взаєминах (хсер=0,15), спільному відпочинку. Центральними елементами сімейної напруги є невпевненість молодого подружжя, неузгодженість «Я-реального» та «Я-ідеального»,

ціннісних орієнтацій партнерів.

Визначено, що існує зв'язок між рівнем сімейної напруги і складом сім'ї, а також бажанням мати дітей у проблемного подружжя. Чим більша сім'я за складом, тим більший рівень напруги, а у випадках очікування дитини сімейна напруга зростає. На наш погляд, це пояснюється нестабільністю сімейної ситуації, невпевненістю подружжя у подальшій долі шлюбу та змінами в структурі сім'ї.

При порівнянні показників нервово-психічної напруги і задоволеності шлюбом, ми встановили, що чим вищий рівень нервово-психічної напруги у подружжя, тим нижчий рівень задоволеності шлюбом і тим гірші стосунки між партнерами. Це підтверджує коефіцієнт кореляції Пірсона $r=0,40$ ($p<0,01$). Також було виявлено, що чим більше виражена психічна напруга, тим вищий рівень тривоги у ситуаціях вирішення конфліктів. Тобто існує тісний взаємозв'язок між нервово-психічною напругою та тривогою, що підтверджує коефіцієнт кореляції, який дорівнює $r=0,63$ ($p<0,01$).

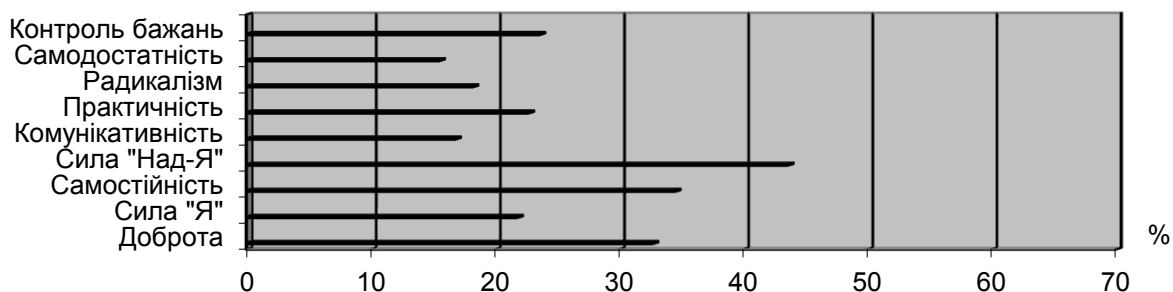
Успішність шлюбу та функційність його розвитку залежать від багатьох факторів, до яких входять і характерологічні особливості партнерів. На думку В. Сатір, досить часто молоді люди наділяють своїх обранців якостями, якими ті не володіють, але в міру розвитку їх взаємин певні особистісні якості можуть змінюватися, причому подібні зміни в одного із партнерів можуть відбуватися швидше, ніж у іншого. Одному або обом партнерам починає здаватися, що інший вже не такий, як був раніше. Така ситуація може стати причиною серйозних проблем. Емпіричні матеріали, отримані нами в ході дослідження, показали, що досить часто сімейні проблеми пов'язані із певними проявами характерологічних якостей шлюбних партнерів. На це вказували 46,4% чоловіків і 68,2% жінок.

Аналіз особистісних профілів виявив, що 32,7% молодих людей 2 групи характеризувалися середніми показниками афектотимії (фактор А+), 67,3% – шизотимією (фактор А-: сухість, холодність, скритність, підозріливість, ригідність, впертість, тривожність, обережність, конфліктність, $x_{сер}=3,3$). Такі подружжя не здатні до емоційних проявів, формальні у контактах, конфліктні і не йдуть на компроміси, рідко виявляють гнучкість поведінки. 21,8% обстежуваних мали середні показники за шкалою сила “Я”, 78,2% – низькі оцінки і проявляли слабкість “Я” (фактор С-, $x_{сер}=3,1$). Вони відчували себе безпомічними, втомленими, не здатними справлятися з життєвими труднощами, мали проблеми у адаптації до партнера та шлюбу в цілому. Зовнішньо це проявлялося як відсутність відповідальності, капризність, уникання реальності. 54,5% партнерів 2 групи виявили такі якості, як домінантність, настирливість (Е+: незалежність, самовпевненість, конфліктність, безцеремонність, сміливість, авантюризм), 27,2% – конформність, залежність (Е-: підлегливість, невпевненість у собі, доброзичливість, традиційність, обережність). Для партнерів з високими оцінками ($x_{сер}=8,9$) за фактором Е (Е+) притаманна домінантність над партнером, контроль і критичність стосовно інших людей. Такі молоді люди прагнули до самоствердження, самостійності та незалежності, вони бажали жити за власними законами, агресивно відстоювали свої права на самостійність і вимагали самостійності від інших. Їм подобалося приймати виклики долі і

відчувати перевагу та перемогу над іншими. Подружжя із низькими оцінками за фактором E- ($x_{\text{сер}}=3,2$) – слухняні, конформні та залежні. Вони керувалися думкою партнера та оточуючих, не могли відстояти свої погляди, легко піддавалися партнеру. Для них характерна пасивність, вони не вірили в себе і свої можливості, були схильні брати вину на себе. 18,2% партнерів 2 групи мали середні показники за фактором E+. За шкалою F+ (самотійність) 34,5% обстежуваних проявили середній рівень вираженості, 65,5% низькі показники (фактор F-: тривожність, апатичність, ригідність). 43,6% партнерів 2 групи мали середні показники за фактором сила “Я”, 56,4% проявляли слабкість “Над-Я” (фактор G-, $x_{\text{сер}}=2,9$: безвідповідальність, безпринципність, незрілість, непослідовність, розслабленість, задоволення власних потреб та бажань). Такі обстежувані не поважали принципів та цінностей інших. Заради власної вигоди вони здатні на нечесність та обман, нездатні до постійності, не відчувають власної вини при виникненні проблем у житті. 16,4% досліджуваних 2 групи проявили середні показники за фактором H+ (комунікативність), 83,6% – низькі показники (фактор H-: обережність, відчуття небезпеки, стриманість у розмові, злісність, обмеженість інтересів, усамітненість). 11,8% обстежуваних 2 групи виявляли пармію (I+: ніжність, сентиментальність, схильність до фантазій, доброта, залежність, легковажність, нетерпимість, непостійність), $x_{\text{сер}}=7,8$. 33,6% – виявляли хартію (I-: суворість, жорсткість, реалістичність, “товстошкірість”, черствість, незалежність, відповідальність, зрілість). Досліджувані з високими оцінками за фактором I+ володіли багатою уявою, тонким естетичним смаком і діяли інтуїтивно, були доброзичливі до себе та інших, тривожні, залежні і потребували кохання від партнера, уваги та допомоги від інших. Партнери з низькими оцінками за фактором I (I-), $x_{\text{сер}}=2,7$, відрізнялися суворістю, стійкістю, практичністю та реалістичністю в оцінках. В житті вони спиралися на логіку і більше довіряли розуму, ніж почуттям, практичний розрахунок у них переважав над інтуїцією, психологічні травми переборювали за рахунок раціоналізації. Подружжя із I- незалежні, дотримувалися власних поглядів, схильні брати на себе відповідальність, а притаманна їм черствість доходила до цинізму. У деяких випадках така поведінка була захисною, бо допомагала долати стрес і захищала від появи психосоматичних захворювань, викликаних життєвими травмами. 22,7% обстежуваних характеризувались такою якістю, як протенсія (фактор L+: підозріливість, недовірливість, заздрість, ревнивість, роздратування, схильність до змагання, завищена самооцінка, тривожність). Молоді партнери, які мали високі та вище середнього показники за фактором L+ ($x_{\text{сер}}=7,2$) сприймали всіх людей насторожено, підозріливо. Вони скептично ставилися до моральних мотивів поведінки оточуючих, нікому не довіряли, вважали своїх друзів та партнерів здатними на нечесність і не були з ними достатньо щирими. У взаєминах з партнером вони поводити себе роздратовано, незалежно, були схильні до суперництва. Проявляючи образу і ворожість, такі особи борються з власними ворожими почуттями за допомогою проекції і витіснення. 22,7% досліджуваних мали високі оцінки практичності поведінки (фактор M-, $x_{\text{сер}}=8,1$). Вони добре орієнтувалися в соціальних ситуаціях, хитро і вміло будували свою поведінку, були схильні до інтриг. Загалом поводити себе холодно та раціонально, до всього підходили розумно і несентиментально,

оцінювали можливі шанси при прийнятті рішень. У сімейних взаєминах поводити себе відчужено і не були здатними відповідати належним чином на емоційні потреби партнера, що часто було причиною виникнення проблем у взаєминах. 77,3% характеризувалися неврівноваженістю, невмінням конструктивно оцінити реальність, фактор М+). 18,2% партнерів проявили високі оцінки за фактором Q1+ (радикалізм, $x_{\text{сер}}=8,7$) 81, 8% – низькі показники (Q1-, консерватизм, $x_{\text{сер}}=2,9$). 15,5 мали високі бали за шкалою самодостатності (фактор Q2+, $x_{\text{сер}}=7,2$), 85,5% – низькі показники (Q2, $x_{\text{сер}}=3,6$: залежність від групи). Такі обстежувані переживали тривогу, стурбованість, схильні до сумних роздумів наодинці, легко піддаються страхам і важко переживають життєві труднощі. У сімейних взаєминах вони потребували уваги від партнера, важко переживали критику з його боку. 23,6% партнерів мали показники вище середнього рівня за фактором контроль бажань (Q3+, $x_{\text{сер}}=5,5$). 76,4% обстежуваних 2 групи виявили імпульсивність ($x_{\text{сер}}=8,5$, фактор Q3-: низький самоконтроль поведінки). Цей фактор є близьким за змістом до фактора С (сила “Я”) та G (сила “Над-Я”). Але він надає більшої усвідомлюваності поведінки порівняно з фактором С та не має морального значення фактора G. Низькі оцінки за цим фактором вказують на слабкість волі та самоконтролю (особливо над бажаннями). Для подружжя із високими показниками Q3 – було складно конструктивно спрямовувати свою енергію, вміти організувати свій час та порядок у виконанні справ.

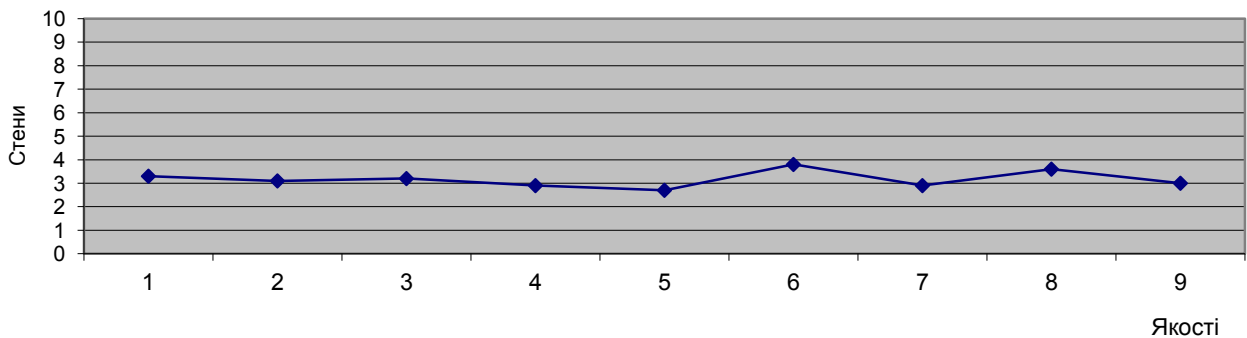
Графічно показники особистісного профілю подані на рис. 3.24.

Рис. 3.24. Показники прояву особистісних якостей обстежуваних (2 група,%)

Отримані нами результати підтвердили дані спостереження, діагностики та консультування про те, що у проблемних сім'ях більшість подружжя характеризуються низьким рівнем самоконтролю. Саме невміння контролювати свої емоції і адекватно їх проявляти досить часто було причиною проблем у партнерстві.

Середні показники особистісного профілю досліджуваних 2 групи подано на рис. 3.25.

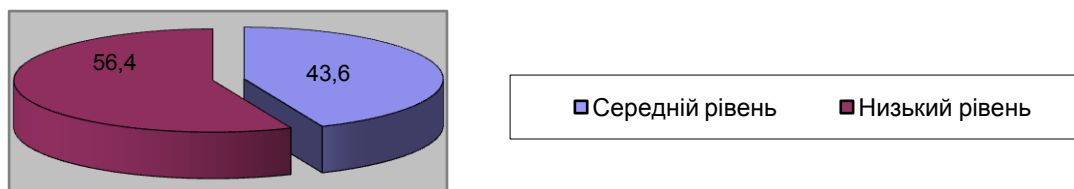
Рис.3.25. Середні показники особистісного профілю партнерів (2 група, стени)

Примітка: 1. Доброта. 2. Сила «Я». 3. Самостійність. 4. Сила «Над-Я». 5. Крмунікативність. 6. Практичність. 7. Радикалізм. 8. Самодостатність. 9. Контроль бажань.

Виявлено гендерні відмінності особистісних якостей подружжів 2 групи. Так, у чоловіків прояв доміантності пов'язаний з екстраверсивністю поведінки, а в жінок екстремальна агресивність та доміантність були пов'язані з неприйняттям традиційного стереотипу ролі жінки в сім'ї. Низькі показники доміантності у чоловіка та високі у дружини показували, хто домінує у сім'ї. Така модель практично завжди була дисфункційною, хоча дружина знаходила таку ситуацію сприятливою для себе. У ситуації, коли чоловік у сім'ї починав виявляти доміантність, взаємини погіршувалися. Але такий шлюб продовжував існувати, бо партнери вважали ситуацію, що склалася, тимчасовою та минущою. Крім того, нами доведено, що чоловіки у більшості випадків виявляють такі якості особистості, як сухість, холодність, скритність, підозріливість, ригідність, впертість, тривожність, обережність, конфліктність, доміантність, суворість, жорсткість, реалістичність, черствість, незалежність, відповідальність, зрілість, штучність поведінки. Жінки мали високі оцінки при прояві таких якостей особистості, як слабкість «Я», конформізм, ніжність, сентиментальність, схильність до фантазій, доброта, залежність, легковажність, нетерпимість, непостійність, почуття вини, стурбованість, чутливість до зауважень, низька самооцінка, схильність до роздумів, напруга.

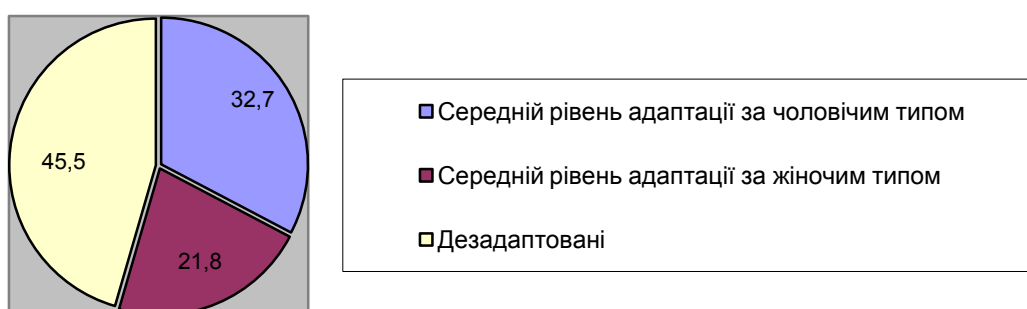
Пасивна позиція партнерів у життєдіяльності сім'ї, що є свідченням незрілості особистості, призводить до незадоволеності шлюбом. Е.Г. Ейдемільер, В. Юстицькіс [83] вважають, що погано усвідомлювана «тліюча» невдоволеність шлюбом виражається через почуття і стани, що межують із прямою незадоволеністю: монотонність, нудьга, відсутність радості, ностальгійні спомини про час до шлюбу. У випадку усвідомлюваної незадоволеності зазвичай спостерігається відкрите визнання партнером того, що сімейні взаємини його не задовольняють і що саме не задовольняє. Застосування методики «Задоволеність шлюбом» дозволило виділити дві групи проблемних молодих подружжів із середніми і низькими показниками задоволеності шлюбними взаєминами. Середнім рівнем задоволеності (хсер=27,5) характеризувалися 43,6% опитуваних. Такі партнери виявляли незадоволеність в окремих сферах життєдіяльності сім'ї, а їхній сімейний психологічний клімат відрізнявся нестабільністю. Низький рівень задоволеності (хсер=22,5) шлюбом відмічався у 56,4% обстежуваних. Такі

партнери негативно оцінювали шлюб, були незадоволені партнером, відзначали низький рівень спілкування, що супроводжувався відсутністю довіри та взаєморозуміння. Усвідомлювана незадоволеність шлюбом нерідко супроводжувалася конфліктами. Абсолютно незадоволених своєю сімейною ситуацією партнерів серед подружжя 2 групи не виявлено. Дані цього дослідження представлено на рис. 3.26.

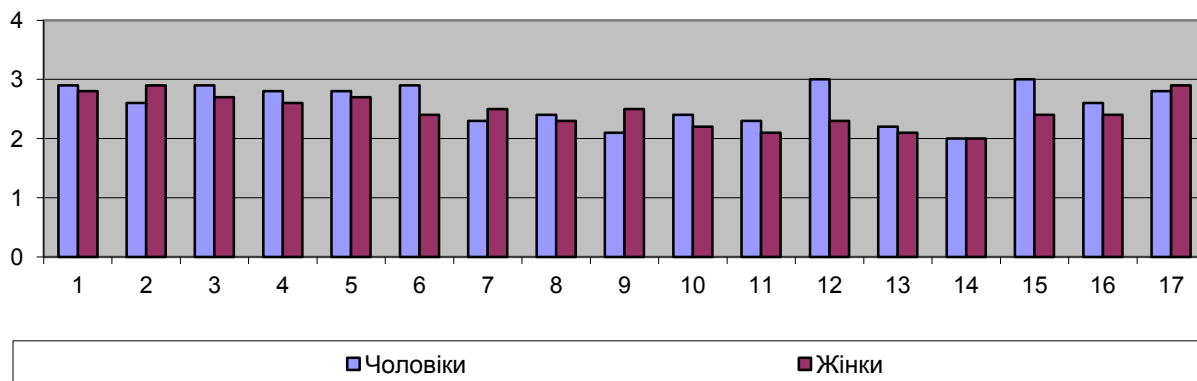
Рис. 3.26. Рівні задоволеності шлюбом (2 група, %)

При вивченні сімейної адаптації проблемного подружжя ми виділили у них три типи адаптованості: 1 – адаптовані за чоловічим варіантом, 2 – адаптовані за жіночим варіантом, 3 – дезадаптовані. Показників адаптованості, вищих за медіану в обох партнерів, виявлено не було. Дані, що були вищими у чоловіків і нижчими у жінок, спостерігалися у 32,7% випадків. У цьому разі чоловіки проявили вищий рівень сімейної згуртованості та адаптації. Результати, вищі у жінок, ніж у чоловіків визначені у 21,8% молодих подружжів. Жінки вважали свою сімейну ситуацію більш складною, напруженою, звинувачували партнера у шлюбних проблемах. Показники, нижчі за медіану у обох партнерів виявились у 45,5% подружніх пар. Дезадаптація виявлялася у неконструктивних реакціях та поведінці партнерів, підвищеній агресивності (низькі показники за шкалами: «Ми з партнером можемо опиратися один на одного», «У нас в сім'ї є почуття спільності», «У нас в сім'ї позитивні взаємини переважають над неприємними», «Моя дружина (чоловік) може відстоювати свою думку, не проявляючи агресивності» тощо). В таких сім'ях спостерігався абсолютно різний профіль за різними шкалами: високі показники за окремими шкалами: «Мій партнер досить приємний мені», та досить низькі – за іншими: «Ми досить легко вирішуємо розбіжності, що виникають з партнером». Це свідчить про наявність позитивного емоційного зв'язку між чоловіком та дружиною, з одного боку, та низький рівень гнучкості рольової поведінки – з другого. Ці показники подано на рис.3.27.

Рис. 3.27. Показники сімейної адаптації молодих подружжів (2 група, %)

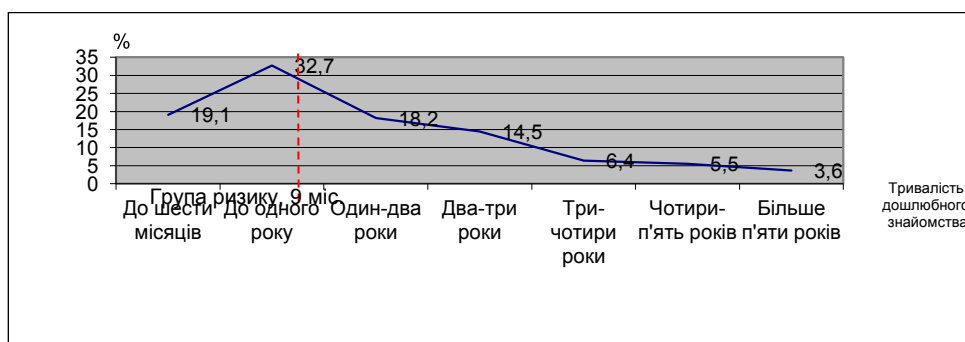
Як бачимо, чоловіки 2 групи проявляють або вищий або однаковий з жінками рівень адаптованості до сімейної ситуації. Але це не означало, що жінки були ініціаторами проблемних ситуацій у сім'ї. Навпаки, причиною проблем досить часто ставала пасивність і низький рівень включення чоловіків у просімейну ситуацію, велика міра відповідальності жінки за долю сім'ї. Визначені нами гендерні відмінності в сімейній адаптації проблемного подружжя зображено на рис. 3.28.

Рис. 3.28. Гендерні відмінності показників сімейної адаптації (2 група, бали)

Примітка: Параметри сімейної згуртованості та подружньої адаптації (1-17) див у додатку Д.

Окрім структурно-функційних характеристик молодого подружжя, ми аналізували термін дошлюбного знайомства партнерів 2 групи (див. рис. 3.29).

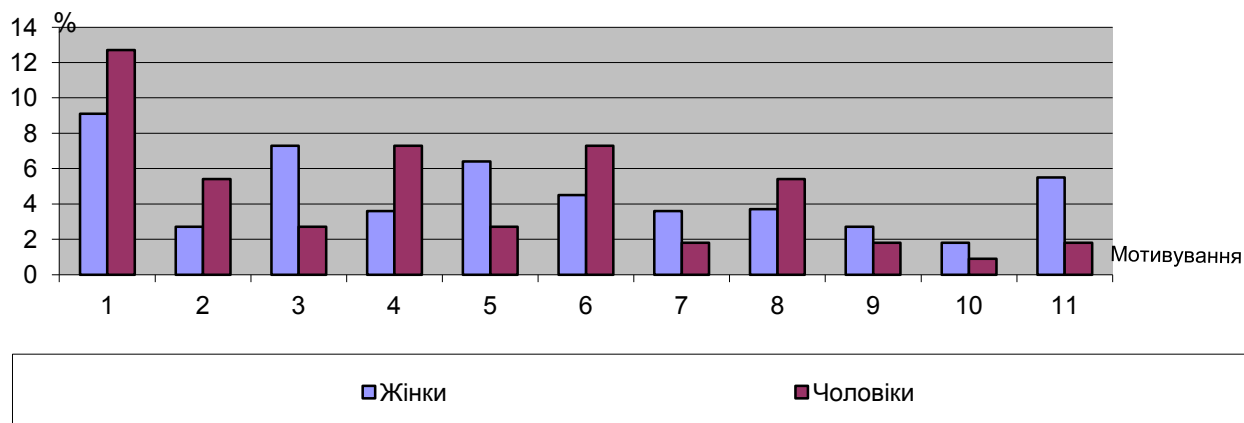
Рис. 3.29. Тривалість дошлюбного знайомства подружжя (2 група, %)

Згідно з отриманими результатами більшість партнерів 2 групи мали термін дошлюбного знайомства до одного року (32,7%), тоді як подружжя 1 групи переважно характеризувалися терміном дошлюбного знайомства від двох до трьох років. Найменша кількість партнерів (3,6%) зустрічались до оформлення шлюбу більше п'яти років. Середній вік взяття шлюбу обстежуваних 2 групи, так само, як і 1 групи був – 20 років (для жінок) та 22 роки (для чоловіків).

Серед мотивувань створення сім'ї партнери 2 групи в першу чергу називали кохання (21,8%). У 11,8% домінувало мотивування вимушеності, у 10,9% – потреба в постійному сексуальному партнері, у 10,0% – бажання мати

супутника життя, 9,1% мали такі мотивування, як виховання дітей та бажання піти з батьківського дому, 8,1% хотіли мати гарно налагоджений побут, 7,3% використовували емоційний шантаж партнера. У 5,5% випадків основним мотивом створення сім'ї був страх самотності, у 4,5% – пошук матеріальних благ, у 2,7% – помста.

Спостерігалась незначна різниця між мотивуваннями створення шлюбу у чоловіків і жінок. Показники гендерних відмінностей у мотивуваннях створення шлюбу партнерів 2 групи графічно зображено на рис. 3.30.

Рис. 3.30. Мотивування створення сім'ї партнерами 2 групи, %

Примітка: 1. Кохання. 2. Гарно налагоджений побут. 3. Бажання мати супутника життя. 4. Постійний сексуальний партнер. 5. Виховання дітей. 6. Вимушеність. 7. Страх самотності. 8. Бажання піти з батьківського дому. 9. Пошук матеріальних благ. 10. Помста. 11. Емоційний шантаж партнера.

Як бачимо, виражені гендерні відмінності за окремими мотивуваннями вступу у шлюб, що підтверджується статистичними даними. Нами встановлено, що досить часто вибір супутника життя визначається не стільки справжніми почуттями між майбутніми чоловіком і дружиною, скільки сумою їх очікувань, тривог та уявлень про сімейне життя. Тут і побоювання самотності, і наслідування правил соціального середовища, і просто помилки в оцінюванні майбутнього партнера, що викликало проблеми, особливо в період первинної сімейної адаптації.

Вивчаючи залежність мотивувань одруження від рівня освіти обстежуваних, ми виявили, що для подружжів з вищою освітою матеріальний мотив не був популярним. На перший план ці молоді люди висували кохання, бажання мати супутника життя, наявність постійного сексуального партнера, виховання дітей. Обстежувані із середньою спеціальною та середньою освітою серед основних мотивувань називали страх самотності, пошук матеріальних благ, помсту, емоційний шантаж партнера, вимушеність. Але ці дані не були нами підтверджені на статистичному рівні. Отже, обстежуваним 2 групи притаманна різноманітні мотивування створення сім'ї.

Одним з важливих факторів, які впливають на стабільність шлюбу, є готовність до сімейного життя. Визначаючи ступінь готовності до сімейного життя, більшість обстежуваних вважали, що вони були недостатньо підготовленими (46,4%), 33,6% вважали себе зовсім не готовими і лише 20,0% партнерів цієї групи визнали себе достатньо готовими.

Нами не виявлено значимих відмінностей в рівнях готовності до шлюбу між чоловіками та жінками 2 групи.

Самооцінку готовності подружжя 2 групи до сімейного життя відображено на рис. 3.31.

Рис. 3.31. Самооцінка готовності партнерів до сімейного життя (2 група, %)

Якісний аналіз результатів нашого дослідження показав, що у 43,6% партнерів з самого початку спільного життя спостерігалася неузгодженість у різних сферах сімейної взаємодії. 34,9% обстежуваних зі спільним стажом проживання до двох років характеризували свого партнера як нестриманого та конфліктного, і майже у кожного третього обстежуваного (30,2%) спостерігалось небажання проводити з ним вільний час.

Виділено статистично значущі показники, які підтверджують, що зі збільшенням шлюбного стажу спостерігався ріст численності партнерів незадоволених своїм шлюбом, невпевнених у правильності шлюбного вибору. Серед тих, хто перебував у шлюбі більше трьох років, лише 22,0% відчували себе впевненими у правильності вибору. 10,0% взагалі були незадоволені своїм партнером та сімейною ситуацією. Зростання невдоволеності подружніми взаєминами особливо виявлялося в період між четвертим та п'ятим роками спільного життя. Але, незважаючи на проблеми у взаєминах, партнери не бажали розлучатися і хотіли зберегти сім'ю. Саме це стимулювало їх звернутися до сімейного психолога.

При проведенні консультування таких клієнтів спостерігалась дещо занижена оцінка сім'ї як цінності, що більшою мірою, на нашу думку, можна пояснити як власним негативним сімейним досвідом, так і досвідом батьківської сім'ї.

Узагальнення результатів емпіричного дослідження дозволило виділити такі структурно-функційні характеристики проблемного молодого подружжя:

- перевага традиційних взаємин, авторитарний розподіл влади, нерозвиненість або деформованість механізмів сімейної інтеграції;
- неузгодженість сімейних цінностей та установок, некомплементарність, ригідність рольової поведінки, тенденція до задоволення спектра потреб поза сім'єю;

- відмінність сімейних сценаріїв подружжя, що призводить до протиріч у міжособистісній взаємодії, ізоляції та дезінтеграції, жорсткість сімейних та розмитість, ригідність індивідуальних меж;

- деструктивний характер вирішення міжособистісної взаємодії, неприйняття розбіжностей в поглядах партнера, тенденції до суперництва та уникання у вирішенні сімейних труднощів;

- сімейна комунікація і емоційна сфера подружжя характеризується напругою, почуттям вини, тривоги, несприятливим психологічним кліматом, низьким рівнем задоволеності та адаптованості шлюбом;

- некомплементарність особистісних профілів подружжя погіршує психологічну сумісність у шлюбі, стимулює тотальність партнерських взаємин, співзалежну поведінку; тенденцію до встановлення взаємин «дитина-батько»; невротичне очікування від партнера кохання, захисту, підтримки;

- сімейна ситуація у більшості випадків оцінюється як дисфункційна.

Виявлено гендерні відмінності у таких структурно-функційних характеристиках проблемного молодого подружжя як: цінності, установки на шлюб та сім'ю, функційно-рольова поведінка, сімейний сценарій, сімейні та індивідуальні межі, міжособистісна взаємодія, тип поведінки в ситуації конфлікту, емоційна сфера, характерологічні особливості партнерів, сімейна адаптація, мотивація взяття шлюбу. Жінки у переважній більшості виконують традиційні ролі в сім'ї, при орієнтованості на егалітарність розподілу сімейних обов'язків, часто застосовують різні випробування для перевірки міцності шлюбу, проявляють активність у вирішенні проблемних ситуацій в сім'ї. Чоловіки уникають вирішення конфліктних ситуацій у сім'ї, пасивні при вирішенні проблем, моделюють особливості партнерських взаємин та стилі виховання батьківських сімей.

За даними, отриманими нами в ході дослідження, дисфункції проблемного молодого подружжя можуть бути зумовлені розбіжністю сімейних цінностей та норм партнерів; некомплементарністю функцій та ролей; негативними рисами особистості та низькими адаптивними можливостями подружжя, взаємною недостатньою підготовленістю до сімейного життя; неадекватним вибором шлюбного партнера; низькою мотивацією шлюбу; що зумовлюють незадоволення потреб, конфлікти, нездатність долати труднощі; а також різними ситуаціями батьківських сімей партнерів, коли дисфункції батьківської сім'ї проєктуються у власні взаємини.

Отже, у процесі емпіричного аналізу матеріалів дослідження нами було визначено особливості функціонування проблемного молодого подружжя, виявлено гендерні відмінності у структурно-функційних характеристиках, які детермінують дисфункційний характер розвитку сім'ї.

Вивчення різних параметрів функціонування молодих сімей підвело до необхідності проведення умовної класифікації сімей обстежуваних за структурно-функційними показниками якості шлюбу. Але, провівши аналіз типологій шлюбів, запропонованих різними авторами (Є. Вітчак, В.П. Меншутін, В.Г. Постовий, G.F. Cyber, P.B. Harhof) можемо стверджувати, що кожен з них в основу певної класифікації брав якусь одну складову, наприклад, подружжя влада, стиль спілкування чи стиль міжособистісної взаємодії тощо.

Вважаємо, що для наукового психологічного дослідження, коли є необхідність обстежити і оцінити не окремий психологічний показник, а сукупність психологічних ознак, які б характеризували окрему сім'ю і дали змогу зробити узагальнення стосовно усієї вибіркової сукупності, існуючі класифікації є односторонніми, не розкривають багатомірності сім'ї.

Цей факт змусив нас розробити і запропонувати власну типологію сімей, яка б характеризувала якість та стабільність шлюбу. Розроблена нами типологія молодого подружжя побудована на основі класифікації типів сім'ї залежно від їх психічного функціонування N.W. Ackerman [15].

В основі такої класифікації лежать: сімейне лідерство і подружня влада, розподіл і організація функцій та ролей в сім'ї, відповідність сімейних цінностей, установок на шлюб та сім'ю і сімейних сценаріїв подружжя, стиль сімейної взаємодії та спосіб вирішення конфліктів у сім'ї, сімейні та індивідуальні межі, характерологічні якості партнерів і адаптивність до шлюбу, психологічний клімат і задоволеність шлюбом.

Обстеження молодих подружжів 1 та 2 груп за описаними критеріями дало змогу умовно виділити такі їх типи:

Перший тип – функційна сім'я. У такого подружжя узгоджене лідерство і влада (егалітарний розподіл влади або лідерство одного із подружжя, яке задовольняє іншого); функційно-рольова комплементарність і гнучкість сімейних ролей; подібність-відповідність сімейних цінностей і сімейних сценаріїв. Міжособистісні взаємини характеризуються як комплементарністю, так і симетричністю зв'язків, домінуванням конструктивних способів розв'язання подружжям конфліктних ситуацій, емоційною близькістю, довірою, емпатією у взаєминах, гнучкістю і відвертістю у спілкуванні, аутентичністю («неманіпулятивною поведінкою», повагою до переконань партнера, небажанням його перебороти, усвідомленням власної самоцінності). У такого подружжя – відкрите партнерство (повага інтересів і захоплення, прийняття друзів партнера), гнучкі індивідуальні та сімейні межі, характерологічна комплементарність, сприятливий психологічний клімат, задоволеність шлюбом.

Такий тип партнерства було виявлено лише у 1 групі молодого партнерства – 69,1% сімей. У 2 групі такого типу сім'ї виявлено не було.

Другий тип – дисфункційна сім'я, яка має неузгодженість лідерства і влади, функційно-рольової поведінки, негнучкість сімейних ролей, невідповідність сімейних цінностей, установок та сімейних сценаріїв, деструктивні форми поведінки при вирішенні конфліктних ситуацій, емоційну відчуженість, байдужість і холодність у взаєминах, маніпулятивну поведінку, намагання подружжів змінити партнера, конфліктність у взаєминах, жорсткість, ригідність сімейних та індивідуальних меж, характерологічну невідповідність подружжя, несприятливий психологічний клімат у сім'ї, незадоволеність шлюбом. Міжособистісні взаємини у такій сім'ї характеризуються домінуванням одного з партнерів, намаганням підкорити іншого, змінити його, низьким рівнем сімейної адаптованості.

Тип «Дисфункційна сім'я» не виявлено у обстежуваних 1 групи. У 2 групі до такого типу сімей ввійшло 61,8% подружжя.

Однак, за структурно-функційними показниками як благополучного, так

і проблемного подружжя були визначені обстежувані, що поєднували ознаки, як функційного так і дисфункційного типу. Це спонукало нас до віднесення таких подружжів до окремого типу – псевдофункційного, який був відсутній у Н.Аккермана, Є.Вітчака, О.С.Кочаряна, В.Сатір і охарактеризувати його.

Тип «псевдофункційна сім'я» характеризувався неузгодженістю лідерства і влади у сім'ї, корпоративністю у розподілі сімейних ролей, полярністю сімейної взаємодії (сімейні конфлікти змінюються проявом кохання і періодами благополуччя), емоційною нестійкістю, застосуванням конструктивно-деструктивних способів вирішення конфліктів, нестабільністю сімейної ситуації (сприятливі періоди шлюбу і задоволеності змінюються періодами напруженості та незадоволення), узгодженістю-неузгодженістю сімейних цінностей та установок і сценаріїв подружжя, характерологічною подібністю або невідповідністю партнерів, нестійкістю сімейних та індивідуальних меж (гнучкість-ригідність), середнім рівнем сімейної адаптованості, нестійкістю в оцінці задоволеності шлюбом.

До такого типу сімей нами віднесено 30,9% подружжя 1 групи та 38,2% молодого подружжя 2 групи.

Розподіл обстежуваних 1 та 2 груп за визначеними типами партнерства представлено на рис. 3.32, 3.33.

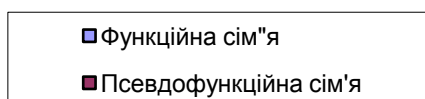
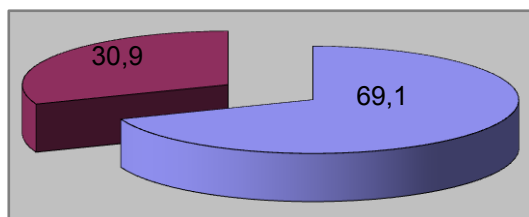

Рис. 3.32. Типи сімей (1 група, %)

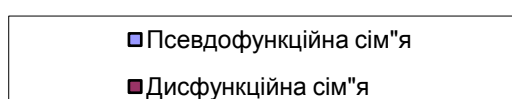
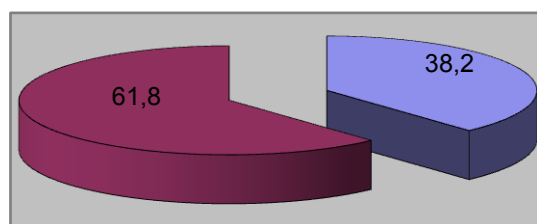

Рис. 3.33. Типи сімей (2 група, %)

Порівняння емпіричних даних, отриманих нами, які демонструють характер життєдіяльності благополучної та проблемної молоді сім'ї дозволило визначити соціально-психологічні параметри сім'ї, за якими виявлені значні відмінності при порівнянні 1 та 2 груп:

- лідерство в сім'ї, установки на шлюб та сім'ю;
- функційно-рольова поведінка;
- сімейний сценарій;
- диференціація сімейних та індивідуальних меж;
- міжособистісна взаємодія;
- задоволеність шлюбом;
- сімейна адаптація.

Узагальнення експериментальних даних дозволяє констатувати значну відмінність таких структурно-змістових характеристик ефективності

функціонування благополучних та проблемних молодих подружжів, як тривалість дошлюбного знайомства, мотивування вступу у шлюб, готовність до шлюбу, сімейно-зумовлений стан.

Виявлена динаміка показників якості шлюбу залежно від стажу шлюбу молодого подружжя.

Вважаємо, що кожен з вищеназваних параметрів займає вагоме місце у структурно-функційній взаємодії партнерів, руйнуючи або стабілізуючи її на стадії молодого сім'ї.

Визначальна роль у процесі формування і функціонування молодого подружжя належить батьківській сім'ї. Саме з'ясуванню особливостей психологічного впливу батьківської сім'ї на благополуччя функціонування молодого сім'ї і було присвячене наше дослідження, аналіз результатів якого подано у наступному параграфі.

РОЗДІЛ 4. ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА СІМ'Ї

4.1. Консультативна робота із сім'єю

У нашій країні існує ціла мережа служб, які займаються питаннями, що так чи інакше пов'язані з психологічною допомогою сім'ї. Ми зосередимо увагу на основних питаннях надання консультативної допомоги, мета якої – створити умови, щоб клієнт зміг вирватись із замкненого кола невдач, навчитися контролювати свої руйнівні імпульси або долати стан душевного заціпеніння, через який він не може або не хоче діяти.

Основна мета психологічної допомоги полягає в тому, що відчуття безпорадності повинне змінитися в клієнтів відчуттям відповідальності за власну поведінку й своє сімейне життя, прагненням самостійно цим керувати та контролювати.

Психологічне консультування допомагає клієнту (людині, котра звернулася по допомогу) актуалізувати її резервні й ресурсні можливості для забезпечення успішного виходу з проблемної ситуації.

Усю різноманітність запитів клієнтів можливо бути звести до чотирьох основних стратегій їхнього ставлення до ситуації. Вони можуть прагнути:

- 1) змінити ситуацію;
- 2) змінити себе так, щоб адаптуватися до ситуації;
- 3) вийти із ситуації;
- 4) знайти нові способи життя в цій ситуації.

Усі інші запити (наприклад добре відомий консультантам-практикам запит: «Я бажаю, щоб він (вона, вони та ін.) змінився, тоді мені стане краще») вважаються неконструктивними, неефективними й вимагають окремого часу для уточнення.

На відміну від навчання та порад, психологічне консультування орієнтується не на інформування й рекомендації, а на допомогу в прийнятті самостійного відповідального рішення. Хоча клієнти іноді очікують саме порад, психолог-консультант більше орієнтований на сприяння самостійному пошуку клієнтом рішень у ситуації, що склалася, оскільки людина, яка самостійно знаходить власну відповідь на проблемне питання, одночасно бере на себе відповідальність за прийняте рішення й подальші дії (або відмову від них).

Основним засобом впливу в психологічному консультуванні є спеціальним чином побудована бесіда. Психологом-консультантом застосовуються різноманітні вербальні техніки, що сприяють проясненню ситуації клієнта, виявленню його нереалізованих бажань, непроявлених емоцій, неконструктивних уявлень про себе та інших. Клієнту пропонують своєрідні домашні завдання на засвоєння ефективних способів спілкування, відреагування емоцій тощо.

У процесі реалізації цілей сімейного консультування діагностуються стосунки між членами сім'ї. Сімейну діагностику пропонуємо почати з оформлення психограми подружніх взаємин, яка включає соціально-демографічні характеристики членів сім'ї, визначення кризових періодів у розвитку сім'ї, конфліктні зони, пов'язані з розбіжностями в поглядах на сімейне життя, і міжособистісні стосунки, взаємини з батьками одного або обох

партнерів, виявлення сексуальних дисгармоній, індивідуально-типологічних особливостей партнерів. Іноді доцільний збір даних про генеалогію сім'ї. Може бути укладена хронологія фактів сімейного життя: збирається інформація про стосунки подружжя, їхніх батьків, дідів. Це дає змогу як психологові, так і членам сім'ї укласти міжпоколінну модель родини, усвідомити, що всі виростили в сім'ях, які й дотепер спричиняють визначальний вплив на емоції, мислення, поведінку.

Консультації, зазвичай, відбуваються при безпосередньому контакті з клієнтом. Але розвиток засобів комунікації дає змогу використовувати різноманітні види дистантного консультування, наприклад методи листування в Інтернеті або за допомогою телефону. У великих містах існують служби довіри, послугами яких можна користуватися за телефоном.

Телефон довіри – це служба, що надає населенню екстрену психологічну допомогу за телефоном. Вона вважається однією з форм психопрофілактичної роботи, соціально-терапевтичної допомоги, адресованої особам, котрі перебувають у кризовому стані.

Телефонне консультування можна визначити як спосіб надання невідкладної психопрофілактичної допомоги, призначеної для екстреного використання у випадках, що не терплять зволікань. Воно надає особам, котрі перебувають у критичній ситуації, негайний телефонний зв'язок зі співчуваючим анонімним слухачем, котрий володіє особливою технікою роботи за телефоном.

Назвемо головні особливості консультативної телефонної допомоги, яка, по-перше, є досить ефективною в тих випадках, коли не можна зустрітися з консультантом особисто. По-друге, консультації за телефоном безкоштовні. По-третє, дотримується анонімність як абонента, так і консультанта, гарантується конфіденційність спілкування.

Основний принцип телефонного консультування – збереження анонімності всіх випадків звернень; гарантоване невторчання співробітників служби в долю клієнта (наприклад неможлива примусова госпіталізація, нав'язування контакту з лікарем тощо), якщо на те не висловлюється добровільна й недвозначна згода. Лише в крайніх випадках, коли ідеться про життя особи, котра звернулася по допомогу, обговорюється можливість відхилення від цього правила (наприклад пропонується викликати «швидку допомогу»).

Слід урахувати, що в реаліях нашої країни населення не має широкого досвіду контакту з психологічною службою, а отже в багатьох є хибне уявлення про неї та психологічну допомогу в цілому. Психолог має запобігти формуванню в клієнтів, котрі звертаються за допомогою, уявлення про легке розв'язання проблем або очікування негайних результатів. Дуже важливо, щоб, орієнтуючи на досягнення бажаного результату, психолог не породжував невинуватих очікувань,

Найбільш частою причиною звернення до консультанта в консультацію є подружні проблеми (крім випадків звернення до консультанта батьків із приводу своїх дітей, але, як відомо, і тут за зовнішнім приводом – проблемами дитини – почасти прихований більш глибокий, а саме особистісні й міжособистісні проблеми самих батьків).

Проблеми, список яких наведено нижче, – найбільш часті приводи для звернення до консультанта в консультацію. Серед них варто назвати:

1) різні конфлікти, взаємні невдоволення, пов'язані з розподілом подружніх ролей та обов'язків;

2) конфлікти, проблеми, невдоволення чоловіка й жінки, пов'язані з розбіжностями в поглядах на сімейне життя й міжособистісні стосунки;

3) сексуальні проблеми, невдоволення одного з подружжя іншим у цій сфері, їхнє взаємне невміння налагодити нормальні сексуальні стосунки;

4) складнощі й конфлікти у взаєминах подружньої пари з батьками одного або обох партнерів;

5) хвороба (психічна або фізична) одного з подружжя, проблеми та труднощі, викликані необхідністю адаптації родини до захворювання, негативним ставленням до себе самого й найближчого оточення хворого або членів його сім'ї;

6) проблеми влади та впливу в подружніх взаєминах;

7) відсутність тепла в партнерських стосунках, дефіцит близькості й довіри, проблеми спілкування.

Потрібно зазначити, що такі скарги, безумовно, не є взаємовиключеними. Так, рольові розбіжності, звичайно, ґрунтуються на розходженнях у поглядах та уявленнях обох партнерів про те, як треба жити в сім'ї. А труднощі в сексуальній сфері – це найчастіше лише наслідок і продовження проблем подружжя в міжособистісних стосунках, які при цьому можуть ніколи не обговорюватися або взагалі не усвідомлюватися.

Дослідження засвідчують, що за проблемами, пов'язаними з іншими людьми, приховані особисті проблеми клієнта, які він не хоче або не може обговорювати. Саме вони призводять до труднощів у міжособистісних стосунках, що, зі свого боку, стають приводом для звернення до консультанта. Так, якщо причиною приходу є подружні проблеми – це свідчення того, що особисті проблеми виникають і проявляються саме в тих сферах життя, що так чи інакше пов'язані зі шлюбом.

Одним із найбільш використовуваних у сімейній терапії конструктів (або, інакше кажучи, уявлень про те, що відбувається на більш глибокому рівні взаємодії й що призведе до тих або інших зразків поведінки чоловіка та жінки) можна умовно позначити роль батьківської родини. Це уявлення ґрунтується на ідеях психоаналізу про те, що кожна людина, взаємодіючи з представниками протилежної статі, у тому числі у своєму сімейному житті, прагне реалізувати зразки взаємодії, засвоєні в дитинстві в родині батьків. Причому прагнення до реалізації «батьківських» зразків взаємодії найчастіше носить компенсаторний характер, тобто людина прагне одержати від свого партнера любов і визнання в тій галузі, у якій у дитинстві відчувала дефіцит подібного ставлення, найчастіше від протилежної статі, тобто батька.

Отже, багато ситуацій і способів взаємодії з партнером (які, звичайно, і є конфліктними) служать не розвиткові стосунків, не досягненню якихось життєвих цілей, а часто є лише способами компенсації труднощів і проблем дитинства.

Зрозуміло, порівняно з «чистою» психоаналітичною моделлю, погляди сучасних сімейних психологів значно ускладнилися, розширилися й стали

включати, зокрема, такі уявлення, як розподіл влади та впливу між усіма членами родини, контекст реалізації потреб тощо. Виходячи з цього, людина у своєму сімейному житті може не просто домагатись уваги й любові з боку чоловіка, а, наприклад, прагнути зайняти у своїй нинішній родині позицію того з членів батьківської сім'ї (уключаючи всіх родичів, із якими доводилося тісно взаємодіяти в дитинстві), хто користувався найбільшою владою та впливом. При цьому, із погляду сучасної сімейної терапії, величезне значення має нинішня доросла родина клієнта, що може призводити до значної модифікації його глибинних прагнень і цим збільшувати проблеми або ж, навпаки, пом'якшувати їх вплив.

Тісно пов'язаний із вищевикладеними уявленнями ще один конструкт, що почасти самостійно використовується для аналізу подружньої взаємодії. Це уявлення про те, що більшість проблем і конфліктів, пов'язаних зі стосунками, є наслідком несвідомої боротьби чоловіка й жінки за владу та вплив, їхньої конкуренції один з одним. Для торжества над партнером використовуються будь-які засоби: відмови від участі в сексуальних стосунках, щоб продемонструвати іншому низькість його прагнень, принизити й покарати за що-небудь; пізні приходи як доказ власної незалежності та самостійності; обвинувачення й претензії в дріб'язках, для того щоб переконати партнера в тому, що він (вона) ні на що не здатний(-на) тощо.

Завдання консультанта

Завдання консультанта – допомогти клієнтам розібратися в тому, як у їхньому сімейному житті виявляються зразки й моделі взаємодії, засвоєні ними в дитинстві, і тепер ускладнюють та утрудняють побудову зрілих, дорослих стосунків як із чоловіком, так і зі своїми власними дітьми. Аналіз цих неусвідомлюваних потреб та прагнень дозволяє позбутися від них, «розчищаючи» дорогу зрілим й адекватним стосункам, що також вибудовуються в процесі психотерапії.

До проблем розподілу влади в стосунках можна підходити так безпосередньо, як це робить багато авторів, уважаючи, що боротьба за владу, визнання й вплив – це природна реальність будь-яких взаємин. При цьому результатом психотерапії є не розв'язання цієї проблеми в принципі, що взагалі неможливо, а встановлення між чоловіками деякого балансу, коли, умовно говорячи, усі виграші й програші одного компенсуються або врівноважуються виграшами чи програшами іншого. Подібне уявлення про подружні взаємини, зв'язане лише з розподілом влади, є більш простим, а отже й більш доступним для використання під час роботи з подружніми парами, що звертаються в консультацію. Інтерпретуючи та аналізуючи такі конкурентні стосунки між чоловіками, консультант може спиратися на ті моделі взаємодії, а відповідно й на ті зразки конкуренції, що існували в батьківських родині кожного з них. Іншим «джерелом» інтерпретації виникнення конкуренції є боротьба за владу між чоловіками та жінками як представниками двох протилежних статей. Такий погляд непродуктивний, зокрема тому, що тут не простежуються будь-які перспективи для «примирення» між сторонами, що борються. Чоловік і жінка, скільки з ними не працюй, так і залишаться чоловіком та жінкою, а тверде приписування кожному з них яких-небудь прав й обов'язків суперечить не лише психологічним нормам, а й просто здоровому глуздові.

Отже, причини приходу клієнта в консультацію – прагнення домогтися від партнера тієї любові, влади й ін., яких йому не вистачає в стосунках із ним і яким він не може досягти власними силами. Інакше кажучи, у межах консультування як причини приходу клієнта, звичайно, розглядаються та обговорюються лише ті, які пропонуються клієнтом, тим більше, що саме це є реальністю подружніх стосунків, що усвідомлюється як щось тривожне й проблемне.

Особливості консультування під час роботи з подружньою парою

На підставі переліку причин (приводів) звернень можна припустити, що можливо, принаймні, є два варіанти приходу в консультацію: обоє членів подружжя разом або один із них зі скаргами на себе чи на партнера. Найбільш розповсюдженим варіантом приходу є останній.

Зупинимося докладніше на деяких перевагах роботи з подружжям, а також на певних труднощах, пов'язаних із цим варіантом приходу в консультацію.

1. Насамперед, бесіда з двома, а не з одним членом подружжя, більш діагностична, дає змогу одразу ж побачити ті проблеми й труднощі, на які клієнти скаржаться. Так, особливості їхньої взаємодії в консультації розкривають багато чого з того, про що буває важко говорити, й уможливають наочне вирішення того, що визначає характер стосунків і що самим членам подружжя важко позначити більш чітко.

2. Робота з обома партнерами дає змогу в процесі прийому безпосередньо апелювати до зразків їхніх стосунків, що виявляється в особливостях взаємодії чоловіка та жінки в консультації.

3. Присутність обох клієнтів уможливує з успішне використання низки особливих технік і прийомів, таких, наприклад, як сімейна скульптура, висновки контракту тощо, що сприяють більш успішному й ефективному веденню подружньої терапії, застосування яких за наявності лише одного клієнта або в принципі неможливо, або дещо ускладнено.

4. Прихід чоловіка й жінки в консультацію часто означає їх більш серйозну мотивацію до роботи, припускає, що робота буде тривалішою й поглибленою. Крім того, при одночасній роботі з обома партнерами можна в разі потреби підтримувати робочу мотивацію одного з них «за рахунок» іншого.

5. Консультування подружньої пари часто є більш ефективним. Адже якщо обоє членів подружжя серйозно налаштовані на перебудову своїх стосунків і прагнуть у своєму спільному житті реалізувати все те, що обговорюється й відзначається під час прийомів, то зміни в стосунках настають значно швидше та в принципі можуть бути більш значними й стабільними, ніж під час роботи з кимось одним – чоловіком або жінкою. В останньому випадку, щоб дочекатися яких-небудь змін, чоловіку часто потрібно набратися терпіння та дещо довго без якої-небудь взаємності демонструвати кращі зразки поведінки, перш ніж інший відчує і якимось відреагує на це.

Але, крім цих і деяких інших переваг, робота з подружжям має й низку додаткових труднощів та недоліків, а саме:

1. Насамперед, вести прийом, у якому беруть участь двоє клієнтів, а не один, зазвичай, сутужніше, особливо на перших етапах консультативного

процесу, оскільки присутність другого члена пари так чи інакше позначається на ході бесіди. Чоловік і жінка можуть перебивати один одного, починати переговори й сперечатися, прагнучи щось пояснити або довести насамперед один одному, а не консультантові, виступати в коаліції проти консультанта та ін. Хоча можлива й зворотна реакція, коли присутність партнера призводить до того, що чоловік або дружина стають неговіркими, кожен із них може чекати, що щось важливе буде сказане іншим. І в тому, і в іншому випадку від консультанта потрібні особливі навички й уміння, щоб переорієнтувати чоловіка та жінку на спільну роботу, організувати й направити процес консультування.

2. Робота з обома членами сім'ї, хоча і є більш ефективною, найчастіше має менш глибокий, поверховий характер. У цьому випадку рідше охоплюються серйозні особисті проблеми, що лежать в основі тих або інших подружніх розбіжностей.

3. Робота з обома членами сім'ї більш уразлива. З одним чоловіком легше працювати, ніж із двома, вибравши той темп роботи, що більше відповідає клієнтові.

Основне завдання консультанта на цьому етапі – установити контакт із клієнтом (-ми) й розібратися в тому, що саме привело їх на прийом. Хоча вже на початку бесіди при участі в цьому процесі обох членів подружжя можуть виникнути певні труднощі. Так, чоловік і дружина можуть не стільки прагнути викласти суть проблеми, скільки продемонструвати провину та недоліки іншого, згадуючи все нові й нові гріхи партнера, обвинувачуючи та перебиваючи один одного й, уникаючи, таким чином, побудови конструктивних стосунків із консультантом. У такій ситуації потрібно виявити визначену твердість, запропонувати дружинам говорити по черзі та коментувати слова партнера лише тоді, коли він/вона одержить право слова.

Як ми вже відзначали вище, особливою вимогою до роботи з парою є більше структурування процесу прийому. Тому спочатку кожен із членів подружжя пропонує свою версію того, чому й навіщо вони прийшли до консультанта (дуже важливо, щоб хоч якась версія була запропонована кожним із них, і посилення на те, що «він мене привів, нехай і розповідає», у жодному разі не повинні прийматися), після чого консультантові варто підбити підсумок, запропонувати своє, більш узагальнене уявлення про те, які проблеми хвилюють кожного з партнерів. Для більш повного розуміння ситуації психологові корисно мати таку інформацію, як, коли й у зв'язку з чим почались або загострилися конфлікти, у яких ситуаціях вони найчастіше виникають, хто є більш активним їхнім ініціатором, що обурює або не подобається в іншому кожному з членів подружжя.

Якщо чоловік і жінка згодні на більш тривалу роботу, то, одержавши вичерпну інформацію з цього й інших питань, консультант не повинен затягувати первинний прийом. Нехай він буде навіть трохи коротший, ніж усі наступні, але завершити його в цьому випадку потрібно дуже чіткою постановкою завдань і цілей консультування, тобто тим, що кожен із членів подружжя хотів би в результаті досягти. Не страшно, якщо ці очікування в партнерів діаметрально протилежні. Але в такій ситуації доцільно попередити

чоловіка й жінку, щоб сам прийом та все, про що на ньому йшлося, не обговорювалося ними за межами кабінету консультанта.

Організація роботи з подружньою парою

Якщо на прийом прийшло подружжя й виражає готовність спільно обговорювати сімейні проблеми, то не скористатися цим – для консультанта просто «гріх». Але, вибираючи спільну роботу, потрібно чітко уявляти, що в такий спосіб психолог бере на себе певні зобов'язання. Він не повинен вступати в коаліцію з жодним із членів подружжя (як під час спільних прийомів, так і поза ними), зустрічатися з одним чоловіком «по секрету» від іншого, обговорювати що-небудь по телефону з одним із них без відома партнера тощо.

Організація роботи з одним із членів подружжя

Найчастіше на консультацію один член подружжя не бажає або не має можливості привести із собою партнера. У такій ситуації його потрібно підтримати, запевнивши, що робота з одним членом подружжя в жодному разі не є безглуздою або безрезультатною.

Робота з одним «небезпечна» нерівноправністю, оскільки людина, яка прийшла на прийом, у якомусь розумінні бере всі сімейні проблеми на себе. Висловлюючи подібні сумніви в ситуації консультування, клієнт узагалі ж має рацію, оскільки основна умова конструктивної психологічної роботи – прийняття клієнтом провини (або відповідальності) за те, що відбувається в родині, хоча очевидно, що свій «внесок» у проблеми роблять обоє. Природно, що бути «винним» неприємно. Для заспокоєння клієнтові можна запропонувати таке міркування: «Винуваті, звичайно ж, ви обоє. Але обговорювати тут провину вашого партнера безглуздо, оскільки єдине, що я можу зробити в цій ситуації, – це пошкодувати вас, але навряд чи це принесе вам хоч яке-небудь полегшення. Розуміння ж того, що саме ваші слова й учинки сприяють погіршенню та загостренню ситуації в родині, може привести до визначених змін у вашій поведінці, що, найімовірніше, так чи інакше буде корисно для родини в цілому».

Психолог у цій ситуації повинен виступити в ролі тонкого політика, одночасно наголошуючи на важливості вже сформованого співробітництва з одним із членів подружжя й усіляко демонструючи цінність приходу іншого. Можливе й зворотне, коли спільні зустрічі з якихось причин перериваються та консультант продовжує працювати лише з одним із членів подружжя. І в цій ситуації можна багато чого зробити для родини, не залишаючи спроб повернути в консультацію «блудного» клієнта.

Існує ще одна можливість розвитку консультаційного процесу, що в жодному разі не варто випустити з уваги, – це ситуація, коли консультант сам стає ініціатором роздільних зустрічей із партнерами.

Причини приходу чоловіка й жінки в консультацію

Досвід роботи засвідчує, що в консультацію приходить лише один із партнерів. До «особливих» причин цього можна віднести алкоголізм чоловіка та проблеми, пов'язані з його/її психічним або фізичним захворюванням. В обох ситуаціях питання для клієнта часто полягає не лише в тому, як уплинути на партнера, щоб він/вона не пив/-а/, або менше фокусувався (-лась) на своїй хворобі, скільки в тому, що робити самому клієнтові: розлучитися, уважаючи,

що ситуація безнадійна; терпіти й чекати якогось розв'язання своєї проблеми, сподіваючись, що партнер перестане пиячити, видужає тощо.

Прихід у консультацію обох членів подружжя частіше пов'язаний із внутрішньосімейними конфліктами з приводу розподілу подружніх ролей та обов'язків, із сексуальними труднощами, грошовими проблемами, тобто з чимось, що так чи інакше стосується інтересів обох і може бути кваліфіковане як загальна проблема.

Існує певний взаємозв'язок між скаргами, що формулюються, та віком клієнтів, їхнім стажем спільного життя: молодого чоловіка й жінку частіше хвилюють проблеми власних взаємин, переживання, пов'язані з ревностями та зрадою; літнім більше властиво міркувати про свої стосунки з дорослими дітьми.

Тривалість роботи з подружньою парою

Консультування індивідуального клієнта із сімейних проблем так само, як і в багатьох інших випадках короткотермінового консультування, звичайно триває дві–чотири зустрічі, причому більшість прагне до того, щоб робота з ними завершилася в ході одиничного прийому. У випадку, коли чоловік і жінка вже на перший прийом прийшли удвох або інший приєднався до бесід на початковому етапі консультування, їхні зустрічі з психологом, зазвичай, тривають трохи довше – п'ять–шість спільних бесід.

Велика тривалість роботи з парою обумовлена хоча б тим, що під час подружнього прийому збільшується «час слухання», оскільки на кожне питання треба відповісти вже не одній людині, а двом.

Використання домашніх завдань під час роботи з подружжям

Важливими й у якомусь сенсі вирішальними для подальшої роботи є домашні завдання, які можна запропонувати виконати подружжю до наступної зустрічі. Конкретний зміст домашнього завдання буває різним і визначається насамперед проблемами чоловіка й жінки, але саме наявність завдання найбільш ефективно включає клієнтів у роботу та забезпечує консультанта гарним матеріалом для бесіди під час прийому. Так, уже на першій зустрічі можна запропонувати завести щоденники для того, щоб вести записи з однієї або двох із наступних тем (домашнє завдання з великою кількістю тем навряд чи буде виконано):

1. Що дратувало в чоловікові впродовж тижня (або впродовж будь-якого іншого відтинку часу, визначеного в процесі прийому)?
2. Які конфліктні ситуації виникали впродовж тижня?
3. Що неприємного сказано за певний для спостережень проміжок часу між чоловіками?

Домашні завдання можуть бути різними, їх основна мета на першому етапі консультування – уточнення й деталізація ситуації в родині.

Якщо на попередній зустрічі давалося домашнє завдання, то після декількох привітальних слів, спрямованих на те, щоб переконатися в тому, що за тиждень у чоловіка й жінки не трапилося чогось надзвичайного та підлягаючого негайному обговоренню, починати роботу потрібно саме з цього. Якщо завдання виконали обоє членів подружжя, то кожному просто пропонується прочитати вголос записи у своєму щоденнику. Якщо ж один із них через певні причини не справився із завданням, то щоденник читає лише

один, але іншому, «який проштрафився», також повинне бути надане слово. Можливі різні варіанти. але найпростіше запропонувати йому виконати завдання, згадавши те, що відбувалося впродовж тижня. При цьому «неслухняність» у жодному разі не повинна бути залишена без уваги: причини варто докладно обговорити. Такий учинок може бути як формою опору стосовно консультування й консультанта, так і протестом проти партнера. Звичайно, цим маскується важлива для психолога інформація, що не фігурувала під час першої зустрічі. Звичайно, той, хто «провинився», повинен бути прощений, але важливо, щоб консультант при цьому скористався ситуацією для мотивації його на конструктивну роботу.

Можливості обговорення домашніх завдань надзвичайно широкі. Так, інтерес являє собою реакцію чоловіка чи жінки на те, що розповідає партнер, причому консультант може підсилити цю реакцію, запропонувавши кожному прокоментувати список партнера. Використання домашніх завдань особливо продуктивне, оскільки на їхній підставі можна побудувати безліч різних варіантів бесіди, обираючи, таким чином, те, що, з одного боку, підходить саме для цієї подружньої пари, а з іншого – допомагає не розпорозуватися, не загубитися в морі інформації й дотримуватися в ході прийому певного тематичного стрижня. Для прикладу наведемо два варіанти обговорення домашніх завдань.

Особливо корисною є ситуація, коли обоє членів подружжя описали одну або кілька конфліктних ситуацій. В описі кожного відбувається власне сприйняття й інтерпретація того, що відбувається, буває часто протилежним баченню партнера. Розбіжності в розумінні та поясненні того, що відбулося, є особливо важливим для консультанта, і якщо обоє членів подружжя звернули увагу на ту саму ситуацію, саме її буває корисно зробити центральною темою спільного обговорення, оскільки на цьому матеріалі зручно показати не лише різницю позицій чоловіка й жінки стосовно того, що відбувається в їхньому сімейному житті, але й проаналізувати причини, що до цього призводять.

Потрібно звернути особливу увагу на такі моменти: хто й чому перший ображається, чиї реакції та поведінки більш афесивні, наскільки власна агресивність усвідомлюється клієнтами, хто і як просить вибачення. Основне завдання консультанта в процесі такої дискусії – допомогти клієнтам побачити, що і як кожен із членів подружжя робить для того, щоб конфлікт розпалювався, і яка саме вигода, що він/вона має з цієї ситуації (змогу керувати іншим, відчуття власної непогрішності, помста тощо).

Якщо обговорення конфліктної ситуації відбувається успішно, можна вже на другому прийомі спробувати вибудувати з клієнтом інший варіант поведінки в тій самій ситуації, що сприятиме більш конструктивному й сприятливому, швидкому та успішному розв'язанню конфлікту. У випадку, якщо аналіз конфліктної взаємодії виявився успішним, його результати можна спробувати перенести на інші складні ситуації з життя клієнтів, продемонструвавши, як в інших, інколи дуже далеких від тих, що обговорювалися, ситуаціях виявляються ті самі особливості взаємодії партнерів.

Інший варіант роботи з домашніми завданнями ґрунтується на використанні всіх щоденникових записів чоловіка й жінки. Ними зручніше скористатися тоді, коли в записах обох або одного з партнерів простежується

той самий постійно повторюваний зразок поведінки, реакції або образи. У цьому випадку як предмет обговорення краще використовувати не якусь одну конкретну конфліктну ситуацію, а зразок реагування або поведінки. Особливу увагу при цьому варто звернути на компліментарність, взаємодоповнюваність позицій партнерів, оскільки важко собі уявити, щоб регулярні образи та невдоволення, пережиті одним, ніяк не відбивалися на поведінці й настрої іншого, незалежно від того, усвідомлює він / вона це чи ні. Усебічний аналіз такого партнера також припускає обговорення того, що, як і навіщо робить кожен із членів подружжя, чого він/вона очікує й хоче домогтися від іншого та що реально одержує. Відштовхуючись від повторюваного зразка поведінки, можна проаналізувати подружні стосунки в цілому, виявивши, у яких ще ситуаціях, діючи за тим самим стереотипом, чоловік і жінка ображаються й не розуміють один одного. Такий розбір, якщо його вдається провести, – надзвичайно корисний, але він може розтягтися й зайняти всю другу зустріч. Грунтуючись на ньому, можна запропонувати подружжю наступне домашнє завдання: поводитися в цих ситуаціях по-іншому, прагнучи реалізувати нові способи поведінки.

Звичайно, описуваний варіант другої зустрічі з подружньою парою з обговоренням домашніх завдань є лише одним із багатьох можливих, тим більше, що тема обговорення, яка виникла раптово, може виявитися продуктивною та корисною стосовно тієї дещо жорстко заданої моделі, що описана вище. Так, у манері читання домашніх завдань або в тому, як чоловік і жінка приходять на прийом чи взаємодіють під час нього, часто виявляються дещо характерні для них реакції й способи поведінки, що консультант може відразу зафіксувати та обговорити за принципом «тут і тепер». А потому вже спробувати знайти в матеріалах домашніх завдань ситуацію, аналогічну тій, що виникла безпосередньо під час прийому, для того щоб розібратися, яку роль такі конфліктні взаємодії відіграють у повсякденному житті клієнтів.

4.2. Психологічна допомога дітям розлучених батьків

У сучасному суспільстві розлучення перетворились із надзвичайної події у варіант статистичної норми. Громадська думка реагує на розлучення неоднозначно. З одного боку, вона відстоює право окремого громадянина позбутися стосунків, які обмежують свободу, принижують гідність або не відповідають його потребам. З іншого боку, розлучення не схвалюються через ту шкоду, якої вони завдають дітям.

Про розлучення й дітей розлучень написано багато книжок, у яких аналізуються психологічні та педагогічні аспекти його негативного впливу на дітей. Надаються також поради щодо мінімізації цієї шкоди. На жаль, корисність будь-яких порад у ситуації розлучення викликає сумнів, адже, по-перше, негативних наслідків розлучення для дитини уникнути неможливо, а по-друге, батьки перебувають у такому емоційному стані, що не сприяє слідуванню порадам, навіть правильним. Нагадування батькам про шкоду, яку вони завдають дітям, тільки збільшує в них інтенсивність почуття провини, батьки є не лише ініціаторами ситуації, що склалася, але і її заручниками [58].

В. М. Поліщук виділяє певні психологічні наслідки розлучень, про які мають пам'ятати батьки, котрі наважилися на цей крок.

1. Розлучення відрізняє від інших видів розлуки незворотність. Саме незворотність того, що відбувається, призводить у випадку розлучення до переживання дитиною втрати такої самої інтенсивності, як і у випадку смерті одного з батьків. «Досвід розлучення й смерті одного з батьків із цієї точки зору має так багато спільного, що немає жодного критерію, за яким можна було б їх відрізнити один від одного. Особливо це характерно для дітей до семи-восьми років, які ще не розуміють що таке смерть і сприймають її як “піти назавжди”».

2. Намагаючись визначити, як реагує дитина на розлучення, не слід орієнтуватися тільки на зовнішні ознаки. Реакції, які доступні для спостереження, іноді вводять в оману щодо того, як і що насправді переживає вона. Бурхлива реакція дитини на повідомлення про розлучення батьків (сльози, агресія тощо) у певному розумінні є бажаною. Вона відкрито демонструє переживання дитини, її любов до того з батьків, кого тепер не буде поряд. Така реакція – своєрідний крик про допомогу та розраду, нагадує батькам про необхідність піклуватися про самопочуття дитини й виваженіше ставитися до подальших вчинків.

Відсутність відкритих реакцій може свідчити про те, що дитина керується невисловленими сімейними правилами, які забороняють виявляти негативні емоції («у нас у сім'ї завжди все гаразд»). Можливо, відсутність спонтанних реакцій дитини пояснюється прагненням не засмучувати батьків. Деяким батькам здається, що через розлучення вони залишають дитину без майбутнього, переживання провини перед дітьми загострює відчуття безпорадності від розлучення як такого. «Будь ласка, тільки не переживай, зроби мені приємне, тільки не переживай», – сигналізує мати всією своєю поведінкою й дитина, придушуючи емоції, задовольняє її потребу в самозаспокоєнні.

3. Діти, котрі пережили розлучення батьків, у подальшому житті можуть мати проблему з переживанням притаманної всім агресивності. Так, вони можуть боятися власної агресивності, остерігатися показати гнів або роздратування у випадку власних невдач чи несправедливого поводження з боку інших. І через це так і не навчаться відстоювати власні інтереси. Діти можуть навчитися спрямовувати агресію проти себе, звинувачуючи самих себе в усьому негативному, що трапляється в житті, аж до схильності до депресивного реагування. Або конфлікт під дією механізмів психологічного захисту може бути витіснений, на його місці утвориться «агресивна готовність до докору». Навіть невелике розчарування набуває форми катастрофи, на яку вони реагують непомірною роздратованістю й відчаєм. Інший варіант – навчитися бачити світ чорно-білим, ділити людей на злих і добрих і стосовно одних виявляти тільки ворожі почуття, а щодо інших – дружні. Такі реакції зберігаються й у дорослому житті, збіднюючи стосунки та спектр реагування на різноманітні життєві колізії.

Тип людини, котра постійно відчуває провину, спрямовуючи агресію на саму себе, так званий підлеглий характер, також виникає під впливом пережитого розлучення батьків. Таких людей оточуючі характеризують як

милих, увічливих, гідних поваги й любові. Але через побоювання зробити «щось не так», образити когось такі люди важко проявляють ініціативу, не прагнуть захищати свої права та, урешті-решт, стають жертвою маніпуляцій. Тоді до дорікань самому собі додаються нарікання на невдячність, людську несправедливість, що остаточно порушує стосунки в сім'ї або трудовому колективі й в окремих випадках стає причиною важких депресій і готовності до самознищення.

4. До специфічних довгострокових порушень, на думку Г. Фігдора, належить почуття власної неповноцінності. Воно з'являється, коли дитина вважає себе покинутою, такою, яку недостатньо люблять, оскільки вона була недостатньо важливою, щоб батьки могли принести їй у жертву свої власні суперечності. Вона відчуває себе нікчемною та неповноцінною, якщо батьки здаються нещасними, а почуття провини змушує боятися здійснення нових помилок. І оскільки всі ці уявлення здебільшого залишаються несвідомими й жодним чином не пов'язуються з їх джерелом, то діти, стаючи дорослими, протягом усього життя відчують провину, вважають себе не гідними любові, їх мучить страх знову зазнати невдачі. Г. Фігдор говорить про те, що іноді самопочуття дітей розлучень нагадує самопочуття дискримінованих меншостей або груп суспільних країн. До почуття, що «зі мною щось не гаразд», часто додається й інше, його можна висловити таким чином: «Я живу тут, серед вас, але, власне кажучи, я, або принаймні велика частина мене, належить зовсім іншому життю». Цим «іншим життям» і є відсутній батько або мати... Звідси з'являється тенденція виключення самого себе й тенденція до відступу». Іноді це справді стає мотивом підключення до груп соціальних узбіч, але й там старі проблеми незабаром знову спливають. Постійна тривога бути неприйнятним й ізольованим, розгубленість, що приховується за маскою самовпевненості, неадекватна реакція на критику, яка сприймається як ворожа реакція, напад на особистість у цілому.

5. Утеча, припинення стосунків видається єдиною можливістю розв'язання конфліктів у сфері дружніх, любовних або професійних стосунків. Переймаючись страхом бути відторгнутим, така людина воліє сама зробити перший крок до розриву стосунків, щоб не наражатися на біль втрати. У разі найменших дорікань із боку начальства на роботі така людина зразу подає заяву «за власним бажанням» і за перших ознак незгоди або незадоволення партнера в особистісних стосунках прагне покинути його. Іноді буває так, що, оберігаючи себе від болю, спричиненого розставанням, діти розлучень у дорослому віці можуть уникати емоційної прихильності, дозволяючи собі сексуальні контакти лише з тими, із ким тривалі «серйозні» стосунки вочевидь неможливі, наприклад обираючи для цього тих, у кого вже є сім'я або хто не підходить для таких відносин за віком чи соціальним статусом.

6. Діти, котрі пережили розлучення, здебільшого прагнуть до щасливого шлюбу й дають собі обіцянки не повторювати в ньому помилки своїх батьків, але на шляху до виконання цих бажань існують значні перешкоди, насамперед через те, що їм не відома модель нормального функціонального партнерства між чоловіком і жінкою в шлюбі.

7. У дорослому житті дітей розлучень їхня кохана людина може ставати об'єктом перенесення почуттів до батька або матері, що, зі свого боку,

призводить до нових програвань конфліктних ситуацій із дитинства. Сам вибір партнера може бути обумовлений неусвідомленим бажанням відтворити травмуючі стосунки, що були в дитинстві, розіграти ще раз травмуючі ситуації, щоб цього разу опанувати їх, прожити «якось інакше». Зрозуміло, такі очікування не є реалістичними.

Іноді діти розлучень зберігають ідентифікацію з тим із батьків, кого вони вважають «постраждалим», наприклад із розгубленою, безпорадною матір'ю. Тоді, наприклад, дівчинка через почуття провини, яке вона не усвідомлює, може будувати своє доросле життя так, щоб не бути щасливішою від «бідної покинутої матері», через самопокарання неусвідомлено зменшуючи відчуття вини. Буває й так, що дитина ототожнює себе зі «злим» батьком і несвідомо карає себе (за батька), удаючись до самодеструктивної поведінки, знищуючи підвалини свого щасливого майбутнього.

8. У сім'ї, у системі «батько–дитина–матір» дитина набуває досвіду стосунків, у яких присутній так званий «третій об'єкт». Як зазначають психоаналітично орієнтовані психологи (М. Маллер, Е. Ебелін, Д. В. Віннікот, Е. Фрідріх та ін.), використовуючи для опису такої системи стосунків термін «триангуляція», «третій об'єкт» присутній фактично в будь-яких стосунках. У ролі «третього об'єкта» не обов'язково виступає конкретна жива істота, це може бути уявна особа, людина з минулого, професійна діяльність або захоплення партнера. У дітей, які пережили розлучення, відсутній позитивний досвід стосунків у триангуляціях. Коли дитина живе в тісному емоційному контакті, наприклад із матір'ю, яка не заохочує стосунків із батьком дитини, будь-яке звернення до батька викликає в дитини тривогу, почуття провини, страх, пов'язані з ризиком утратити прихильність матері. Як наслідок, діти розлучень у дорослому житті:

- особливо важко переживають можливість втрати партнера, страждають від ревнощів, перебільшують можливість зради. Ревнують партнера до його попередніх партнерів, уявних осіб, уявляючи неіснуючі зв'язки, до роботи або до захоплення, якому той приділяє вільний час;

- обмежуються лише одним вектором відносин. Орієнтуючись, наприклад, на партнерські стосунки, виключають усі інші, адже не вміють перерозподілити свої дії між партнером і чимось «третім» (друзі, робота, хобі), очікують і від партнера такої самої односторонньої відданості;

- хибно розуміють партнерські стосунки як односпрямовані, що іноді взагалі відштовхує від них. Діти розлучень можуть свідомо уникати їх, щоб не бути «поглинутими ними цілком»;

- не бачать користі в тому, що партнер приділяє час й іншим особам, певній діяльності тощо. Тобто не вміють користуватися своїм тимчасовим виключенням зі стосунків із партнером, щоб приділити увагу собі та своїм власним справам;

- народжуючи власних дітей, убачають у цьому іспит на вміння будувати взаємини в трійках, і це стає для сім'ї серйозним випробуванням на міцність. Тимчасове переключення матері на новонароджену дитину, пізніше спільні чоловічі інтереси батька й сина не виправдано травмують іншого партнера, викликають у нього неадекватні ревності, тривогу тощо [58].

На думку В. М. Поліщука, щоб зменшити шкоду, якої завдають дітям розлучення батьків, слід урахувати певні особливості:

1. Питання про те, що краще для дитини: жити з одним із батьків, але в спокійній і доброзичливій атмосфері чи в «повній» сім'ї, у якій стосунки напружені, наявні скандали й конфлікти, хоч і знаходить у літературі з психології відповідь на користь першого варіанта, але, як показує досвід, не має практичної цінності. Питання вибору виникає вже тоді, коли, як правило, діють механізми розлучення й «психологічне розлучення» відбулося де-факто. Якщо ж батькові, котрий залишився з дитиною, вдається створити комфортну психологічну атмосферу, рівень благополуччя дитини зростає. Про це можна говорити, виходячи з динаміки успішності таких дітей у школі, рівня їхньої комунікативності, невротичності тощо [58].

2. Не варто приховувати від дитини факт розлучення до останньої миті. Г. Фігдор, Д. Відра зазначають, що психологічно розлучення відбувається набагато раніше, ніж його офіційно зафіксований варіант. Воно може тривати роками й навіть розпочатися ще до народження дитини. Дитина реагує швидше на факт психологічного розлучення. Цікаво, що психологічні наслідки для дитини – лише тільки розмови про наміри розлучитися, коли батьки не зробили цього й потім тривалий час прожили разом, можуть нагадувати наслідки справжнього розлучення. На факт психологічного розлучення дитина реагує дратівливістю, вразливістю, скритністю, частими «безпричинними» хворобами. Коли дитина не отримує достатньо інформації щодо того, що саме відбувається з батьками, вона може домислювати й уявляти те, що відбувається між ними, у більш загрозливому та тривожному вигляді, ніж насправді. Іноді подібне домислювання призводить до того, що діти звинувачують себе в розлученні батьків [11].

3. Що і яким чином потрібно сказати дитині про розлучення? Те, що вони мають почути, може звучати, наприклад, так: «Нам із батьком (матір'ю) стало важко жити разом, і ми вирішили жити окремо один від одного, але сподіваємося, що це не вплине на тебе й, головне, – на твої стосунки з кожним із нас. Ми тебе дуже любимо та будемо надалі любити так само сильно, як і раніше».

Щоб дитина легше пережила травму розлучення, у неї повинні зберегтися максимально гарні стосунки як із батьком, так і з матір'ю. Для цього потрібно, щоб кожен із батьків максимально повно брав участь у вихованні дитини. Добре, коли дитина має можливість якийсь час пожити з тим із батьків, хто пішов із сім'ї, провести з ним вихідні, канікули чи відпустку. Батьки не повинні звинувачувати одне одного, налаштовувати дитину проти партнера, робити її союзником у протистоянні з іншим, виводячи тим самим її на рівень подружніх стосунків, робити заручником саме подружнього конфлікту.

С. В. Петрушин, спираючись на деякі положення теорії Б. Хеллінгера й власні спостереження, доходить висновку, що «між подружніми та батьківськими стосунками має бути чітка межа. Те, що відбувається між подружжям, не повинно стосуватися дітей. Тим більше не можна розповідати про аборти або про те, що “тато тебе не хотів”. Не слід питати дитину про те, чи потрібно виходити заміж або розлучатись. Потрібно чинити так, як вважаєте за

потрібне, і далі розлучення можливе тільки на рівні подружніх стосунків, але не на батьківському»[11].

Страх дітей у разі розлучення дорослих полягає насамперед у побоюваннях утратити одного з батьків, оскільки дітям важко розрізнити рівень подружніх і батьківських стосунків. «Важливо пояснити дитині, що розлучення відбувається в чоловіка й дружини, а як батько та мати вони з ним не розлучаються». У разі розлучення батьків, важливо, щоб дитина залишилась із тим із них, хто зумів зберегти здатність «поважати в дитині партнера». На думку Б. Хеллінгера, саме чоловіки зберігають здатність до цього [48].

4. Згубні для дитини наслідки мають тривалі суперечки під час вирішення питання про опіку. Ще більш згубною є ситуація, коли дитині пропонують самій вирішити, із ким вона хоче бути – із матір'ю чи з батьком. Тим самим їй пропонується взяти на себе відповідальність, а разом із нею – і провину за надану «перевагу» одному з батьків. «Коли батьки втягують дитину в суперечку за опіку, то вони вкладають їй у руки ніж, яким вона у відчаї вбиває у своєму серці одного з батьків. У цей час вона коїть щось таке, за що, можливо, мститиметься собі й іншим протягом усього життя».

5. Слід пам'ятати, що діти (особливо молодші за віком) сприймають ситуацію, орієнтуючись на реакцію дорослих. Якщо мати вважає розлучення трагедією, то й дитина, наімовірніше, також відчуватиме себе відповідно. Безумовно, рекомендація батькам у разі подібних обставин «зберігати спокій» може видатися наївною. Але варто хоча б заради дитини не фіксувати увагу на негативних аспектах ситуації, думати більше про можливості, які несе майбутнє. На наше переконання, дітей травмує не лише відкритий прояв батьками негативних емоцій, а й придушення цих емоцій, удаваний спокій, байдужість. Такі реакції також сприяють домислюванню дітьми масштабів проблеми.

6. Бажано допомогти дітям виразити свої емоції, обговорити їх, допомогти усвідомити джерело їх походження. Пояснення, що в такій ситуації доречними можуть бути і злість, і розгубленість, і розпач, допоможе дітям хоча б не звинувачувати себе за «неправильні» емоції. Спокійна, співчуваюча реакція на емоції дитини продемонструє їй прийняття батьків. Розмова з дитиною про те, що вона відчуває, допоможе з'ясувати, які необґрунтовані уявлення криються за її почуттями, прояснити деякі її страхи та тривоги, заспокоїти її.

7. Створення нової сім'ї не перекреслює психологічні наслідки розлучення, але може дати дитині нові можливості, частково компенсувати втрачені раніше. Існує велика кількість бар'єрів, які потрібно подолати, щоб повною мірою використати шанс, що надається новими партнерськими стосунками того з батьків, із яким залишилася дитина. Через ці бар'єри новий шлюб батьків стає черговим приводом для звернення до дитячих психологів і психіатрів.

Але, якщо пощастить створити нові стосунки, дитина (у випадку, коли вона, наприклад, залишилася з матір'ю) може отримати:

- людину, яку вона зможе любити та яка любитиме її;
- об'єкт, стосовно якого можна набувати своєї статевої тотожності, наслідуючи його поведінку або поведінку матері щодо нього;
- модель нормальних гетеросексуальних стосунків;
- об'єкт, стосовно якого можна вчитися стосунків у «трійці» (див. вище);

– усвідомлення того, що можливий «новий початок» навіть після великих негативних переживань, спричинених ускладненнями в стосунках зі значущими людьми.

8. Бажано, щоб у новій сім'ї новий партнер зайняв те місце, яке справжній батько більше не утримує. «Він не має права намагатися замінити батька або стосунки, які розвинулися між батьком і дитиною після розлучення. Як мати, так і її новий чоловік повинні розуміти, що вони з їх «новим початком» не можуть виключити стосунки між дитиною й батьком. Нова сім'я – це сім'я, у якій – мінімум чотири члени, а це приносить усім: дитині, вітчимові, матері й батькові (відсутньому) – відчуття проблеми й конфлікту. Але тільки в цьому випадку можуть справдитися надії, пов'язані з новим союзом, і не лише для дитини, але й для матері як для жінки».

Деякі наслідки розлучення для дитини неможливо передбачити й уникнути їх ще й тому, що батьки, які мали б це зробити, є виконавцями ролей у цій самій драмі розлучення. Вони не є режисерами цих ролей. Кількість сюжетних ходів у цій драмі обмежена, деякі аспекти стосунків залишаються поза усвідомленням, адже всі події виявляються надто «емоційно зарядженими». Свобода виконавців обмежена «минулим ходом подій, які неможливо стерти певними правилами, виконавцями інших ролей, які, між тим, переслідують інші цілі, і власним підсвідомим». Саме тому в ситуації розлучення корисною буває допомога професіонала, сторонньої незацікавленої особи – дитячого психолога, сімейного психотерапевта [58].

4.3. Психологічна допомога сім'ям у разі сексуальних проблем

Причини виникнення сексуальних проблем

Основна причина сексуальних проблем прихована в психічній напрузі, тривожності, внутрішніх конфліктах, оскільки сексуальна сфера людини особливо чутлива до емоційних стресів.

Терміни «секс» і «сексуальність» часто використовують як синоніми, але їхнє значення різне. Це важливо знати, якщо використовувати такі поняття у своїй професійній роботі. Секс означає механічне здійснення статевого акту. Сексуальність охоплює всю гаму відчуттів: від чуттєвого збудження до переживання інтимності.

Мета сексуальної поведінки, згідно з нашими культурними нормами, є осмислення любовних стосунків, що дають насолоду й глибоке розуміння іншої людини. Нормальна сексуальність охоплює широкий спектр статевої поведінки. Інколи навіть важко виявити точну межу між нормальною та ненормальною сексуальністю.

Найбільш поширений розлад у чоловіків – імпотенція, чи статеве безсилля, яке проявляється в неможливості досягнути повної ерекції під час статевого акту.

Як тимчасовий розлад, імпотенція трапляється доволі часто. Виникає захворювання через органічні чи психологічні фактори. У першому випадку патогенний вплив може виявити використання гормональних препаратів, деякі соматичні захворювання, неврологічні порушення. У другому випадку,

зазвичай, виявляються дизгармонія стосунків із партнеркою, підвищена тривожність, хронічне почуття провини й сорому.

Інший розлад, який часто притаманний чоловікам, – дуже рання еякуляція. Її причини переважно психогенні, найчастіше нерозв'язанні сексуальні конфлікти, хоча інколи суттєву роль відіграє надмірна втома.

Найбільш поширений розлад жіночої сексуальності – фригідність, або статева холодність, важлива особливість якої – часткова чи повна відсутність сексуального задоволення. Цей розлад не заперечує можливості власне статевого стосунку. Етіологія фригідності найчастіше психогенна, пов'язана з негативними почуттями стосовно сексуального акту. Фригідності можуть бути супутні соматичні розлади, наприклад вагінізм.

В обох статей сексуальний розлад може проявлятися у формі гіперсексуальності. При цьому розладі людину постійно мучать думки й фантазії сексуального характеру. Жіночу гіперсексуальність інколи називають німфоманією, а чоловічу – сатириазисом.

Під сексуальними відхиленнями розуміють соціально неприйнятні форми сексуальної поведінки. Поки що немає єдиної думки про причини сексуальних відхилень, їхнє походження пояснюють органічними захворюваннями й генетичними факторами, порушеннями гормонального обміну, а також психологічними травмами, особливо на ранньому періоді розвитку.

Розрізняють два типи сексуальних відхилень: за вибором і за метою сексуального потягу.

Фетишизм – піднесення до культу сексуального об'єкта предметів одягу чи частин тіла характерне для чоловіків.

Педофілія – патологічний сексуальний потяг до дітей. Зазвичай, педофіл має мазохістські нахили та є імпотентом. Дитина трактується як незагрожуючий сексуальний об'єкт.

Трансвестизм – сексуальне задоволення від переодевання в одяг протилежної статі або прийняття ролі особи іншої статі. Частіше спостерігається серед чоловіків.

Ексібіціонізм – сексуальне задоволення від демонстрації своїх статевих органів перед особами протилежної статі. Означає компенсаторне бажання підтвердити свою сексуальність, частіше трапляється в чоловіків. Переляк жертви – обов'язкова умова сексуального задоволення.

Вуаєризм – статеве відхилення, протилежне ексгібіціонізму, коли задоволення настає від спостереження за оголеною особою протилежної статі. Це і є кінцевою метою сексуальних намагань.

Оскільки ставлення до гомосексуалізму в багатьох країнах швидко змінюється, його виокремлюють серед сексуальних порушень і відхилень. Гомосексуалізмом називають статеві контакти з особами однієї статі. До гомосексуалістів належать і бісексуали, які підтримують статеві контакти з особами обох статей.

Завдання консультанта

Як починати бесіду про сексуальні проблеми? Якщо навіть ці проблеми є основною причиною звернення, клієнт не завжди прямо говорить про них. Варто також урахувати, що нерідко клієнти із сексуальними розладами готові вільно розмовляти з консультантом про свої інтимні стосунки. Тому вивчення

сексуальності клієнта почасти починаються зі стандартного питання або своєрідної гри консультанта й клієнта: «Що ви можете розповісти про своє статеве життя?», «Все добре», «Нормально». Однак консультант не повинен задовольнятися такою поверховою відповіддю, потрібні уточнювальні запитання: «Що означає «добре»?», «Що є для вас нормою в статевому житті?». Таким способом ми даємо клієнтові зрозуміти, що коротка відповідь можлива, але недостатня. Як згадувалося, навіть якщо клієнт звертається не через сексуальні проблеми, більшість психологічних проблем тісно пов'язані з сексуальною сферою. Тому коли клієнт не говорить про свою сексуальність нічого, консультант повинен навести його на цю думку: «Ви нічого не розповісте про своє сексуальне життя?». Таке зауваження буває більш цінним, ніж запитання. Якщо клієнт відповідає питанням: «А що ви хочете дізнатися?», зауваження можна перефразувати в запитання: «Чому ви нічого не говорите про статеве життя?». Заперечуючи обговорення цих питань, не слід виявляти натиску, однак потрібно наголосити, що без такого обговорення значно важче зрозуміти інші проблеми.

Консультування клієнтів із сексуальних проблем буває трьох видів: сексуальна освіта, формування адекватної сексуальної поведінки й сексотерапія.

Освіта є процесом, який містить фактичну інформацію про сексуальність і в якому заохочується зміна настанов стосовно неї. Сексуальна освіта та власне консультування, зазвичай, відбуваються разом.

Більшість людей мають своєрідне уявлення про те, що є нормальним і ненормальним у статевому житті, та це розуміння почасти зумовлено міфами. Багато із них інтерпретують статевий акт і розподілення ролей у ньому.

Ось деякі з них:

- чоловік завжди прагне до статевих стосунків, а жінка – ні;
- чоловік за природою агресивний, володіє сильною потенцією, а жінка – пасивна;
- чоловік завжди повинен бути ініціатором статевих стосунків;
- двоє партнерів повинні одночасно відчувати оргазм;
- у чоловіків завжди повинна бути ерекція й еякуляція;
- чоловік не повинен впливати на здатність жінки відчувати оргазм;
- статеві стосунки можливі лише в певний час за наявності відповідних умов;
- у сексі існують прийнятні й неприйнятні позиції.

Деякі люди керуються сексуальною міфологією й почуваються нещасними, якщо їхнє статеве життя не відповідає стереотипним уявленням. Дуже важливо, щоб сам консультант не був під впливом усіляких міфів.

Допомога клієнтам у звільненні від міфів і стереотипів – дуже важливий аспект консультування із сексуальних проблем.

Існує дев'ять правил сексологічного консультування:

1. Консультант не повинен бути обтяжений власними сексуальними проблемами.
2. Консультант повинен уміти вільно й відверто говорити про сексуальні проблеми.

3. Консультант у деяких випадках має першим почати розмову про можливі сексуальні проблеми клієнта.

4. Консультант повинен уміти інтерпретувати сексуальні проблеми, коли клієнт показує їх у замаскованому вигляді.

5. Консультант повинен бути добре обізнаний із різними питаннями сексуальності людини.

6. Спілкуючись із підлітками та юнаками, консультант повинен мати на увазі, що їхні знання про сексуальність можуть бути неповними й викривленими.

7. Консультант мусить розуміти межі своїх можливостей. Не слід займатися сексотерапією без спеціальної підготовки.

8. Консультант повинен знати, у яких випадках направляти клієнта до інших спеціалістів.

9. Консультант повинен відмовитися від засуджувальних оцінок стосовно сексуальної поведінки й достоїнства клієнта.

Сексотерапія ґрунтується на таких принципах:

- відповідальність за власну поведінку;
- сексуальна розкутість;
- вивчення різних форм сексуальної поведінки;
- поглиблення усвідомлення своїх почуттів і фантазій при спілкуванні з протилежною статтю;
- структурна перебудова поведінки.

Сексотерапія найчастіше використовується при імпотенції, дуже ранній чи запізнілій еякуляції, порушеннях оргазму й вагінізму.

4.4. Консультування сім'ї, де є проблема uzалежнення від алкоголю

Причини алкоголізму

Алкоголізм – це одна з найважливіших соціальних проблем сучасності, медичних і, зрештою, одна з найскладніших проблем психологічної допомоги.

Причини алкоголізму намагаються пояснити по-різному, а остаточного пояснення не існує. Одні науковці вважають, що алкоголізм можна діагностувати, коли вживання алкоголю порушує здоров'я й стає потрібним для підтримування нормальної активності. Інші вчені стверджують, що алкоголізм належить до особистісних порушень, які проявляються в психічній і фізичній залежності. Треті називають алкоголізм процесом уживання алкоголю, змінами психічного стану, що створює проблеми в стосунках із членами сім'ї, родичами, друзями, співробітниками та сприяє вчиненню протиправних дій. В останньому випадку абсолютна кількість уживаного алкоголю не дуже важлива.

Дослідження особистості алкоголіків засвідчують, що більшість із них емоційно незрілі, ні від кого не залежні й пасивні. Через низький поріг чутливості вони постійно відчують потребу в зменшенні тривожності. До вживання алкоголю, з одного боку, спонукає й те, що він полегшує прояв почуттів, у т. ч. ворожих, сексуальних та ін. З іншого боку, після епізодів

інтенсивного пияцтва почасти проявляється почуття провини й бажання позбутися поганого настрою знов спонукає до вживання алкоголю.

Усі сім'ї, де є зловживання алкоголем чи іншими психотропними речовинами, є дисфункційними. Незважаючи на зовнішні відмінності життя такої сім'ї (матеріальний та освітній рівні подружжя, його соціальний статус, події й обставини), сутність того, що відбувається, така сама. Ці сім'ї постійно переслідують напруженість, тривога, відчуття хаосу й непередбаченості, душевний біль. Емоційні потреби дітей не задовольняються, оскільки батьки недоступні для них або фізично (наприклад батько, який полюбить випити з друзями, мало буває вдома), або емоційно (наприклад коли тверезий батько думає про те, де б йому випити, а мати поглинута думками про те, як стримати чоловіка від пиятики).

Алкоголь стає центром сім'ї, навколо якого зосереджені всі думки, почуття, дії та вчинки інших членів сім'ї. Незважаючи на те, що в сім'ї п'є лише один із батьків, алкоголізм є сімейною хворобою. Це пояснюється тим, що поведінка алкоголіка так деформує стосунки, так впливає на емоційний клімат сім'ї, що хворими стають і всі близькі люди, які живуть із ним під одним дахом, турбуються про нього й люблять його.

Н думку Н. Ю. Максимової, у нас найбільш розповсюджений тип сімей, узалежнених від алкоголю, де зловживає спиртним чоловік, а дружина намагається його врятувати, повернути на правильний шлях. Таку сім'ю слід називати узалежненою від алкоголю, оскільки дружина в такій сім'ї постає співузалежненою від алкоголізму чоловіка, і саме це є причиною хворобливої прив'язаності до нього, саме це спонукає дружину терпляче ставитися до образ, принижень, побоїв та інших видів насильства з боку чоловіка [42].

Проблема алкоголю в сім'ї та феномен співузалежнення

Співузалежнення – це особистісне новоутворення, що розвивається в дружин алкоголіків як наслідок довготривалого підпадання стресу й сконцентрованості на проблемах чоловіка, аж до самозречення та ігнорування своїх зобов'язань стосовно дітей. Таке розповсюджене явище, як прив'язаність дружини до чоловіка-алкоголіка, пояснюється феноменом співузалежнення. У дружин алкоголіків розмиті межі свого «Я». Вони так поглинені відповідальністю за свого чоловіка, що нехтують собою, пригнічують свої потреби й почуття, ніби «заморожують» їх. Це сприяє підвищенню бар'єра переносності емоційного болю.

Незважаючи на постійні конфлікти, сварки, негативні переживання (страх, гнів, сором, тривога, відчай), співузалежене подружжя тісно пов'язане в емоційному відношенні. Співузалежнення – це такий психологічний феномен, що спричиняє симбіотичні стосунки між близькими людьми. Стосунки ці дисгармонійні, руйнівні для обох, але водночас подружжя не може їх припинити.

Ототожнення себе з чоловіком призводить співузалежену дружину до того, що вона страждає за обох. Оскільки алкоголізм сприймається в нас як ганьба, дружина соромиться через поведінку чоловіка рівнозначно настільки, якби це була її поведінка. Боячись приниження, засудження оточуючих, дружина з усіх сил намагається приховати пияцтво чоловіка. Алкоголізм – це велика таємниця сім'ї. «Ніхто не повинен здогадатися про те, який жах коїться

в мене вдома. Чим гірші стосунки в мене з чоловіком, тим вище я тримаю голову на людях, жартую й сміюся голосніше», – така лінія поведінки співузалежнених дружин. Вони намагаються виправдати чоловіка перед родичами, вишукують причин, щоб вибачити його поведінку; телефонують на роботу та повідомляють, що він хворий, коли він п'яний; стежать за тим, щоб зовнішній вигляд чоловіка не виявив його пияцтва; просять чоловіка, щоб він краще пив удома тощо.

Необхідність вести подвійне життя (на роботі грати роль щасливої жінки, коли вдома – пекло) поступово змушує співузалежнену дружину до звички говорити неправду. Вона обманює не тільки сторонніх, а й дітей, чоловіка, вважає, що лише неправда врятує її в скрутних ситуаціях.

Напрочуд легко дружини алкоголіків дозволяють обманювати й самих себе, повіривши черговим обіцянкам чоловіка про те, що він більше не питиме. Співузалежненим дружинам притаманна афективність сприйняття – вони чують і бачать те, що хотіли б бачити та чути, вони вірять не тому, що є насправді, а тому, що відповідає бажанням. Цей деструктивний, руйнівний процес самообманювання й нечесності в міжособистісних стосунках зумовлює деградацію особистості. Однак така ситуація може продовжуватися протягом багатьох років.

Будучи в симбіотичному емоційному зв'язку з чоловіком-алкоголіком, дружина намагається захистити його від неприємностей і критики інших людей, оскільки сприймає його біль як власний. У тому, що чоловік п'є, вона звинувачує його друзів та колег, називає різні обставини, які «довели його до п'янки», наприклад неприємності на роботі, чвари у вирішенні житлового питання, невдачі сина в навчанні тощо. Подібно до того, як хворий на алкоголізм не бачить зв'язку між своїм пияцтвом і тими проблемами, які виникають як наслідок цього, так і співузалежнена дружина заперечує безсилля чоловіка перед алкоголем. Вона вважає, що все залежить від бажання чоловіка, і ображається, коли його обзивають алкоголіком.

Прагнучи примусити чоловіка відмовитися від спиртного, дружина починає контролювати його поведінку, керувати ним і життям усієї сім'ї. Наприклад, вона вконує ту роботу, яку повинен у домі робити чоловік; намагається якомога більше заробляти грошей, щоб підтримати матеріальний стан сім'ї; контролює фінанси, приховуючи при цьому реальний прибуток, і не дає грошей чоловіку, щоб він не витрачав їх на горілку.

Намагаючись зберегти його соціальний статус, дружина докладає всіх зусиль, щоб чоловік утримався на роботі, або ж влаштує його на нову роботу; щоб заповнити дозвілля чоловіка, намагається знайти йому хобі, наприклад купує спортивний інвентар, фотоапарат, столярне приладдя тощо; використовує сексуальні відносини як засіб впливу на чоловіка. Нарешті, вона вмовляє його пити потроху, не ходити без неї до друзів, випиває разом з ним, щоб він так сильно не п'янів. Проте іншим разом вона, навпаки, кричить і сварить, плаче й загрожує, виливає горілку в раковину тощо [42].

Беручи на себе всю відповідальність за чоловіка, співузалежнена дружина відчуває себе незамінною. Це, природно, підживлює її самоповагу та підвищує самооцінку – вона стає більш упевненою в тому, що чоловік без неї не зможе прожити. А в той самий час співузалежнена дружина панічно боїться бути

покинутою. Для неї незбагненне те, що чоловік зможе обійтися без неї. Перспектива розлучення з чоловіком лякає її, оскільки це руйнує всю її картину світу. Така амбівалентність почуттів притаманна дружинам п'яниць і в інших сферах стосунків. Вони часто вдаються від однієї крайності до іншої: від кохання до ненависті, від піднесеного настрою до депресії, від максимального контролю над життям сім'ї до повного ігнорування своїх обов'язків як матері, господині тощо. Тому поведінка співузалежненої дружини часто непослідовна й суперечить елементарній логіці. Наприклад, вона завзято доводить чоловікові, що не можна бити дітей та кричати на них, а потім сама починає бити дітей і кричати на них; вона може категорично заявити, що більше не потерпить від нього образ і побоїв, а потім знову й знову терпить усе це; вона може погрожувати чоловіку, що покине його, якщо він не припинить випивати, але роками не виконує своїх погроз.

Дружина чоловіка-алкоголіка постійно відчуває такі емоційні стани, як сором, тривога, страх, нескінченний відчай (почуття безсилля, песимістичні думки про світ, почуття життєвої поразки); почуття образи на чоловіка, на себе, на дітей, на все на світі. Постійні переживання негативних емоцій спричиняють невротичні розлади та соматичні захворювання. Зазвичай, у дружин алкоголіків наявні неврози, депресії, дисфорії, афективні стани; вони страждають на захворювання травної системи (виразкові хвороби шлунка, коліти), гіпертонію, головні болі тощо.

Природно, що всі вищезазначені негативні наслідки співузалежнення дружин виявляються в їхніх стосунках із дітьми. Невипадково, що діти, коли батько-п'яниця не агресивний, у восьми з 10 випадків надають перевагу спілкуванню з ним, а не з матір'ю, яка зовсім не п'є. Це пояснюється тим, що мати, витримуючи величезні перевантаження, зовсім не має сил на те, щоб вислухати дітей, побавитися з ними; частіше вона буває втомленою, дратівливою, сварливою й непослідовою.

Отже, якщо в сім'ї один із подружжя хворіє на алкоголізм, то другий також хворий – на співузалежнення. У зарубіжній літературі цей термін так і називається – коалкоголізм. Схожість алкоголізму й співузалежнення виявляється в тому, що і те, й інше є хворобливим станом. Співузалежнення, як і узалежнення від алкоголю, призводить до моральної деградації людини, до порушення в емоційній, психічній та соматичній сферах. І при алкоголізмі, і при співузалежненні відзначається анозогнозія: чоловік не бажає визнавати себе алкоголіком; його дружина не може визнати, що її поведінка є співузалежненням й ускладнює дисфункцію сім'ї.

Особливості розвитку дитини в сім'ї, узалежненій від алкоголю

Для того щоб вижити в сім'ї, обтяженій алкогольним узалежненням, дитина повинна виробити відповідні установки й форми поведінки. Оскільки така сім'я є дисфункційною, сформовані в дитини установки та форми поведінки будуть дезадаптивними.

Дослідження засвідчують, що для дітей, батьки яких – алкоголіки, ризик захворювання на алкоголізм винятково великий. Так, за даними різних авторів, частота алкоголізму трапляється до 86,7 % у синів та до 25 % у дочок, батьки яких зловживали алкоголем. Такий самий великий ризик і стосовно захворювання на наркоманію. Дослідження спадковості хворих на наркоманію

засвідчили, що в них 35,8 % родичів (першого ступеня спорідненості) зловживали алкоголем. Це більше ніж утричі перевищує показники поширеності алкоголізму в популяції від 2 % до 10 %.

Однак алкоголізм та наркоманія не вичерпують усіх проявів дезадаптивної поведінки дітей з алкогольних сімей. Психопатії, межові психічні розлади, відхилення в особистісному розвитку й девіантна поведінка (від делінквентної до кримінальної) – ось список наслідків соціальної ситуації розвитку дитини в сім'ї, узалежненій від алкоголю. Природно, що частина цих наслідків може бути обумовлена впливом генетичних факторів, а частина – системою виховання в сім'ї.

Специфічність виховання дітей в алкогольній сім'ї визначається її дисфункційністю. Причиною дисфункційності є те, що все життя пов'язане з алкоголем: батько узалежнений від нього (психічно або вже й фізично), а мати співузалежнена від алкоголізму батька. Соціальна ситуація розвитку дитини в такій сім'ї, звичайно, виступає як похідна від поведінки й настрою батьків, від їхніх проблем. Розглянемо основні фактори, які впливають на формування особистості дитини в сім'ї, узалежненій від алкоголю.

Таємниця сім'ї

Той факт, що батько зловживає алкоголем, є, зазвичай, великою таємницею сім'ї. Дружина приховує це не тільки від зовнішнього світу, але й з усіх сил намагається приховати від дітей, особливо поки вони ще маленькі та, як вона вважає, нічого не розуміють. Своєю поведінкою, інколи словами, а частіше невербально (мімікою, жестами, інтонаціями) мати дає зрозуміти, що діти не повинні «виносити сміття з дому», що не можна будь-кому розповідати про те, що діється з батьком. Підростаючи, діти починають цікавитися таким станом у сім'ї, оскільки все погане в родині, пов'язане з алкоголізмом батька, приховати неможливо. Але мати ніколи відкрито не обговорює з дітьми головної проблеми сім'ї. Навіть слово таке, як «алкоголізм», не вимовляється, оскільки мати, яка сама співузалежнена, не визнає батька хворим. Якщо, наприклад, дитина запитує, чому вчора тато прийшов так пізно, чому він кричав і лаявся, а мама плакала, найчастіше дитині не пояснюють, у чому справа. «Не думай про це, усе нормально», «Не втручайся в справи дорослих, ти ще малий», – приблизно так відповідає мати.

Поступово, спостерігаючи, як мати вигороджує батька, як вона постійно обманює всіх, приховуючи його пияцтво, дитина звекає до того, що брехня, виверти – це звичайний компонент життя. Вона все більше звекає до того, що дорослі говорять одне, а роблять інше. Наприклад, батько постійно обіцяє матері, що не питиме; синові – що піде з ним на рибалку тощо, але ніколи цього не виконує. Мати вимагає, щоб син завжди говорив правду, а коли він одного разу вирішив порадитись із нею, чи можна розповісти вчительці, що він не вивчив уроки, бо вони пішли з мамою від п'яного батька на весь вечір у кіно, то мама дуже злякалась і сказала, що напише до школи записку, ніби в сина боліла голова [42].

Дуже рано діти починають розуміти, що пияцтво – це сором, що люди осуджують п'яниць, зневажають їх, сміються над ними. Ось чому діти з усіх сил намагаються приховати те, що їхній батько п'є. Це пояснюється не тільки тим, що дитина любить батька, що повірити в «поганого тата» вона не в змозі.

Навіть якщо дитина вже ненавидить батька, вона приховує його пияцтво, оскільки соромиться, уважаючи, що це заплямує всю сім'ю. Ось чому діти не можуть говорити відверто про свою родину ні з друзями, ні з учителями. Дитина боїться, що її зневажатимуть, що її будуть дражнити чи засуджувати. Навіть думка про це викликає нестерпний сором. Звідси – труднощі в спілкуванні: дитина напружено чекає тієї миті, коли хто-небудь із друзів скаже: «Давай сьогодні пограємось у тебе». Оскільки ніколи не знаєш, чи прийде батько додому п'яний, чи тверезий, то запросити до себе друзів – надто великий ризик бути розкритим, а тому – приниженим.

У житті сім'ї, узалежненої від алкоголю, так багато всього побудовано на брехні, що дитина починає втрачати орієнтацію, їй важко зрозуміти, що навколо реальне, а що ні. Спостерігаючи постійну розбіжність між тим, що відбувається в домі, і тим, що їм кажуть, діти починають не довіряти тому, що бачать, чують і відчувають. Намагання ніби не бачити того, що відбувається, носить нав'язливий характер. Це відбувається тому, що легше заперечувати дійсність, ніж дивитися правді в очі. Уся сім'я ніби бере участь у грі: «Давайте будемо прикидатися, що все добре, давайте все погане сховаємо й так будемо захищені». Незважаючи на весь цей жах, слово «гра» тут справді підходить найбільше, оскільки серйозне ставлення означає визнати своє безсилля перед алкоголем і звернутися за допомогою.

У сім'ї, узалежненій від алкоголю, атмосфера характеризується хаосом, непередбаченістю. Постійності немає ні в чому: ні в поведінці батьків, ні в межах дозволеного, ні в турботі про дитину (і в побутовому аспекті, і в психологічному: увазі, емоційній близькості), ні в реакції батьків на поведінку дітей.

Відчайдушно намагаючись примирити найдорожчих для неї людей, дитина надає перевагу тому, щоб батьки краще сварили її, але разом жили дружно. Тому деякі діти неусвідомлено прагнуть того, щоб їх покарали, щоб батьки об'єдналися (навіть у розпачі) із приводу їхньої поганої поведінки.

Конфлікти, сварки, агресія та насильство теж є секретом сім'ї. Прямо, а частіше натяком мати дає зрозуміти дитині, що про це не можна нікому розповідати. Навіть якщо дитину побив п'яний батько, то вона звичайно приховує це, оскільки їй соромно за поведінку батька. Так може тривати роками.

Необхідність постійного переживання негативних емоцій і неможливість зізнатися комусь у своїх бідах (нагадуємо, що мати, будучи сама співузалежнена від алкоголізму чоловіка, не в змозі реально оцінити ситуацію; тому вона не обговорює з дитиною цих проблем), призводить до того, що почуття дитини ніби «застигають». З'являється своєрідна емоційна тупість, яка приглушує біль. Без цього дитині просто не вижити.

Непостійність, непередбаченість та хаос, що панують у сім'ї, обумовлюють і відсутність чітких обмежень для дитини. Дітям важко засвоїти, як потрібно поводитися, оскільки їхні вчинки оцінюються не об'єктивно, а залежать від настрою батьків, який, зі свого боку, залежить від проблем, пов'язаних з алкоголем. Наприклад, батько, перебуваючи в тверезому стані, уважний до сина, щось майструє разом із ним, ремонтує йому велосипед тощо. Відчуваючи провину через своє пияцтво, тверезий батько навіть занадто

поблажливий: дає змогу прогуляти школу, не сварить за «двійки», купляє цукерки тощо. Однак напившись, батько стає агресивним, він із лайками проганяє сина, який просить пояснити задачку, може побити його за «двійку», пропуск занять у школі або розбити той самий велосипед через те, що син заступився за матір. Мати теж буває різною: інколи – веселою, привітною, а найчастіше – напруженою, стривоженою, заплаканою або роздратованою й злою – тоді краще до неї не підходити й узагалі не потрапляти на очі.

Суперечлива поведінка може виявитися навіть однією дією. Це буває у випадку неконгруентного спілкування, тобто коли слова не відповідають інтонації, рухам та іншим засобам невербальної комунікації. Наприклад, дитина зі сльозами прибігла до матері зі скаргою на батька: «Ну що я поганого зробив, чому він накричав на мене?» – «Не плач, ти гарний хлопчик. Але краще йди звідси, йди погуляй надворі», – відповідає мати, відштовхуючи його руками. Таке змішане повідомлення, тобто інформація, яка несе подвійний зміст, викликає стан розгублення. Якби мама притиснула його до себе, розпитала, що і як відбувалося, розібралася разом із ним у ситуації, пояснила, що до чого, а потім утішила, підбадьорила, син би почувався захищеним, потрібним мамі. Але коли вона одночасно ніби втішає, але й відштовхує, проганяє від себе, дитина не знає, якій частині повідомлення вірити. У сина виникає думка, що мати насправді не любить його, що він обтяжує її життя, що він нікому не потрібний.

Розмитість, нечіткість меж, які визначають поведінку дитини, відсутність традицій, норм і правил у сім'ї, суперечливі стосунки батьків – усе це позбавляє дитину твердої психологічної основи, стабільності, моральних орієнтирів поведінки. Постійне відчуття заплутаності, безпорадності, роз'єднаності з найближчими людьми, беззахисності позбавляє дитину надійного морально-емоційного фундаменту. Але без цього неможливо навчитися пізнавати себе, приймати рішення, учитися долати труднощі [42].

При наданні психологічної допомоги членам алкоголезалежної сім'ї слід ураховувати, що такі клієнти не тільки ретельно приховують це від усіх, а й «виштовхують» зі своєї свідомості. Якщо сімейний консультант навідними запитаннями все ж з'ясував основну проблему й висловив припущення про алкоголізм, то першою реакцією сім'ї буде бурхливе заперечення. Проте в ході обговорення фактів (на етапі тлумачення) родина з полегшенням розкриє «таємницю» й тоді можна починати роботу з пошуку спільного розв'язання її проблеми.

Завдання консультанта

1. Стратегія й тактика роботи консультанта зумовлена розумінням причин алкоголізму.

Деякі консультанти розуміють алкоголізм як шкідливу звичку, слабкість характеру. Серйозної причини для випивки ніби й немає – просто п'ють, тому що подобається, не вистачає сили волі, хтось розсердив, неможливо опиратися впливу друзів або просто так вийшло.

2. Консультант при такому підході відверто говорить клієнтові, що він думає про алкоголіків узагалі й конкретно про клієнта, а також пояснює, що той повинен робити. Зрозуміло, що слід перестати пити, більше часу приділяти сім'ї, роботі, знайти хобі тощо. Інколи настанови дають хороший безпосередній

ефект – клієнт перестає пити й починає «нове життя». Проте слід пам'ятати, що алкоголікові неважко на деякий час покинути пити. Він кидає пити десятки й сотні разів із різних причин. Інколи буває збіг із «виховними» зусиллями консультанта – і перерва в питті триває дещо довше. Якщо випивка супроводжує гостре почуття провини, зусилля клієнта можуть зменшити переживання й потреби у випивці значно зменшаться. Проте проблема лишається – через деякий час клієнт, як правило, починає знову пити.

Висування на перший план психологічних факторів зумовлено перевагами психологічної допомоги при алкоголізмі перед біологічною терапією. Однак вибір способів конкретної допомоги алкоголізму залежить від обізнаності консультанта в проблемі алкоголізму. Наприклад, консультант буває обтяжений негативними переживаннями у зв'язку з алкоголізмом рідних чи сам зловживає алкоголем. Це впливає на його настанови. Він може відчувати антипатію до алкоголіка й не бачити в ньому людини. Відсутність співчуття дає змогу встановити з клієнтом продуктивний консультативний контакт. У таких випадках слід відмовитися від роботи, тому що для успішного консультування за неадекватною поведінкою алкоголіка варто все ж побачити його особистість.

3. Консультанти, котрі вбачають проблеми пияцтва в життєвих турботах, у намаганні втекти від важкої реальності, усю свою енергію спрямовують на розкриття труднощів і проблем, яких уникають клієнти.

Більшість клієнтів охоче говорять про свої труднощі: тяжке, бездомне дитинство і юність, невдалий шлюб, проблеми на роботі й т. ін. Це почасти викликає співчуття, навіть бажання конкретно допомогти (дати грошей, щось купити, знайти житло). Доброчинність консультанта інколи має безпосередній ефект, але, зазвичай, не надовго.

4. Консультант повинен бути люб'язним із клієнтом, проте не м'якосердим, оскільки легко можна стати жертвою маніпуляцій клієнта, бо алкоголіки відзначаються вмінням викликати співчуття, залучати на свій бік та утримувати консультанта на безпечній відстані.

Убачаючи причини алкоголізму тільки в життєвих труднощах, ми часто не враховуємо суттєвий фактор – внутрішні конфлікти, страх перед самим собою. Більшість алкоголіків, незважаючи на чутливість до критики, мають низький рівень самооцінки. Безмірне пияцтво часто викликає ненависть до себе й бажання до самознищення.

5. Консультанту потрібно звернути увагу на сексуальну сферу алкоголіка. Хворим на алкоголізм властиві страхи з приводу статевої потенції й узагалі повноцінності свого статевого життя. Оскільки алкоголік багато часу проводить в одностатевій компанії, у нього можуть виникнути страхи через мастурбації чи гомосексуальні бажання.

6. Розкрити суть внутрішнього світу свого клієнта нелегко й навіть ризиковано. Клієнт, усвідомивши, що його страхи, таємниці статевого життя доступні сторонній людині, може відчувати напади та починає агресивно реагувати на консультанта, а потім ще більше пити.

Хоч і парадоксально, але саме так алкоголік сприймає поверховий підхід консультанта, намагання уникнути обговорення гострих питань і відмову від проникнення до його внутрішнього світу.

Консультант, по суті, опиняється в безвихідному становищі – що б він не робив, усе закінчується одним результатом – поверненням клієнта до алкоголю. Це вражає професійне самолюбство та є однією з головних причин відмови консультантів у допомозі алкоголікам.

7. У роботі з алкоголіками, на думку Вігої, консультант повинен урахувати дві важливі речі. По-перше, відмовитися від професійної зарозумілості, тобто не думати про свою силу й владу над клієнтом і не жадати його безкінечної вдячності, перестати гордитися своїми успіхами. По-друге, слід ясніше усвідомити схильність алкоголіків підтримувати й ще більше роздмухувати «авторитет» консультанта, щоб потім «підірвати» його. Якщо консультант знає про це, то для нього менш болючою є спроба клієнта зачепити його самолюбство, а крім того, він спокійно реагуватиме на запобігання клієнта, убачаючи в них лише спосіб опиратися консультуванню, а отже, імовірно продовження самознищення.

8. Консультант має враховувати деструктивність алкоголіка стосовно самого себе. Опираючись консультантові, алкоголік уникає саморозуміння. Оскільки самодеструктивна тенденція становить ледве не суть проблеми алкоголізму, слід усіяко виставляти її перед клієнтом. Не усвідомивши бажання до самознищення, клієнт не зрозуміє причини своєї пристрасті до алкоголю.

Дуже важливо, чи усвідомлює алкоголік, що руйнує сім'ю й життя рідних. Варто наголошувати на надуманому, хоч і не усвідомленому характері бажання вживати алкоголь, що частково виявляється в ухиленні від зусиль консультанта.

9. Консультант повинен не лише пояснити суть нинішніх дій клієнта, а й передбачити його поведінку після припинення консультування і чим усе закінчиться. Передбачення, засновані на реаліях життя клієнта, дають йому змогу визначити точку відліку – коли багато з того, про що говорив клієнт, почне збуватися, тоді він зможе спокійніше подивитися на своє минуле без зайвої озлобленості й вини. Така тактика консультанта значно ефективніша, ніж моралізаторство.

Працюючи з алкоголіком, консультант повинен враховувати такі принципи:

1) по-перше, консультування має відбуватися тоді, коли клієнт не зловживає алкоголем;

2) по-друге, контакт із клієнтом-алкоголіком дещо амбівалентний, оскільки залежність від консультанта часто підміняється ворожим, маніпулятивним ставленням до нього. Консультантові доводиться підсилювати залежність клієнта від себе, замінюючи нею залежність від алкоголю, яку алкоголік схильний заперечувати. Він думає, що може контролювати і своє пияцтво, і життя загалом, хоча насправді все навпаки;

3) по-третє, консультант зобов'язаний розібратись у своїх реакціях контрперенесення стосовно клієнта. Під час роботи з алкоголіком почасти виникає почуття безнадійності, оскільки здається, що затрачені зусилля даремні. Консультант повинен чітко розуміти, що він не в змозі одразу й назавжди зупинити пияцтво алкоголіка. Він може лише допомогти алкоголікові прагнути до тверезості, але не здатен примусити його облишити пити. Клієнт лише власними зусиллями може повністю звільнитися від пияцтва. Розуміючи

дійсність, консультант повинен визначити допустимі межі негативних впливів клієнта й умови, за дотримання яких можливе консультування. Якщо умови не будуть прийняті, консультування потрібно припинити, але все ж лишити шанс для повернення клієнта.

Напевно, найкращих результатів у допомозі алкоголікам досяг поширений у всьому світі рух «Анонімні алкоголіки» (АА), що використовує програму «12 кроків». Програма «АА» стосується самої серцевини проблем алкоголіка – страху перед собою.

Часто алкоголік власну настанову стосовно допомоги виражає словами: «Ви не зможете мені допомогти. Я п'ю щоденно, утратив роботу, мене залишила дружина й діти». Цим він хоче наголосити на власному падінні, деструктивності власної поведінки, а головне – сказати, що простий смертний йому не в змозі допомогти. Учасники «АА» на своїх зібраннях переконують алкоголіка, що в його поведінці немає нічого страшного й така вже його доля, що серед них він стане іншою людиною. Вони говорять: «Подивися на нас. Ось він почав пити в чотирнадцять років і три рази сидів у тюрмі, а цей поміняв двадцять місць роботи, і дружина не лише залишила його, а й покінчила собою».

Так до алкоголіка повертається відчуття й надія, що навіть якщо він є «знищеною» людиною, щось можна змінити, якщо визнати себе хворим.

Члени груп «АА» не нав'язують свою допомогу: алкоголік повинен прийти сам і попросити допомогу. Для того, щоб це сталося, потрібно досягти межі падіння, котра в кожного своя, опинитися в кризі, коли стає зрозуміло, що проблема всередині, що ти став рабом алкоголю й без сторонньої допомоги не вибратися. «АА» готові допомогти в будь-якому випадку, незалежно від глибини падіння.

Дуже важливий психологічний фактор програми «АА» – вимога до новачка більше говорити про себе, особливо про те, який він поганий. Така «самопрезентація» допомагає йому виявити почуття провини, висловити те, що накопичувалося роками й про що він не смів говорити, у чому боявся зізнатися навіть собі. Тут суттєвою є не стільки можливість висловитися, скільки відсутність спроб осудження, бо ніхто не намагається здаватися кращим. Це дає велику впевненість у підтримці своїх друзів по нещастю.

Дуже важливий пункт програми «АА» – повернення до віри в Бога, «наскільки я його розумію». Це допомагає уникнути найбільшої тривожності.

Програма «АА» дає змогу також відновити міжособистісні контакти, котрі в минулому житті алкоголіка, зазвичай, були беззмістовними й одноманітними.

Інколи важко пояснити, чому той, хто приєднався до «АА», перестає вживати алкоголь. Думають, що це трапляється через ідентифікацію до себе подібного. Визнаючи в інших ті самі проблеми, легше поводитися так само й глибше зазирнути у власну внутрішню сутність. В ефективності «АА» суттєво те, що член «АА» залишається тверезим, коли допомагає іншим, докладає зусиль заради інших. Зміцнюючи інших, новоприбулих учасників груп «АА», він сам набирається сил.

6.5. Психологічна допомога при насиллі в сім'ї

У загальному вигляді насилля визначається як примусовий вплив на будь-кого. Найбільш поширена класифікація видів насилля та, яка ґрунтується на характері насильницьких дій. Вона включає фізичне, сексуальне, психологічне (емоційне) та економічне насилля.

Досвід свідчить, що більшість потерпілих від сімейного насильства (за даними дослідників США, близько 95 %) становлять жінки й дівчата. Тому часто проблема насильства в сім'ї ототожнюється з проблемою насильства над жінкою. Згідно з даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, проти кожної п'ятої жінки світу хоч раз у житті скоєно насильство. Отже, кожна п'ята жінка хоча б один раз у житті зазнає биття або зґвалтування.

Насильство в сім'ї – це будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї стосовно іншого, якщо ці дії порушують права й свободи члена сім'ї як людини та громадянина й наносять йому моральної шкоди, шкоди його фізичному чи психічному здоров'ю. Виокремлюють такі різновиди насильства в сім'ї:

Фізичне насильство – умисне нанесення одним членом сім'ї іншому побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі й гідності. Часто фізичне насильство визначають дії, перелік яких наведено в додатках.

Сексуальне насильство – протиправне посягання одного члена сім'ї на статеву недоторканість іншого члена родини, а також дії сексуального характеру щодо неповнолітнього члена сім'ї. Воно включає щодо дорослих будь-який сексуальний акт або сексуальну поведінку, що нав'язується партнерці проти її волі; слід особливо звернути увагу, що стосовно неповнолітніх будь-які дії сексуального характеру визначаються як насильницькі.

Психологічне насильство – насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, приниження, що може завдати шкоди психічному здоров'ю. Воно має такі прояви: використання лайливих слів, крику, необґрунтованої критики травмує самооцінку партнера; вияв брутальності стосовно родичів, друзів партнера, їх образи з метою принизити партнера; спричинення шкоди домашнім тваринам, особистим речам партнера, щоб залякати; обмеження свободи дій і пересувань, спілкування партнера; крайні вияви ревності. Значне місце в психологічному насильстві належить погрозам фізичного насильства, позбавлення фінансової підтримки, розлучення або фізичної невірності, погрозам самогубства тощо.

У психологічному насильстві можна виокремити вербальне та невербальне насильство, тобто таке, що може відбуватися взагалі без слів – дати жертві відчувати себе приниженою або тримати її в атмосфері страху за допомогою міміки, пози, поглядів, інтонацій.

Економічне насильство – умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має

передбачене законом право, що може викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я.

Насильство над жінкою

Насильство в родині призводить до таких наслідків для жінки: спочатку, зазвичай, чоловік вимагає, щоб дружина покинула роботу. Отже, вона стає економічно залежною від нього; потім він ізолює її від друзів, рідних, забороняє спілкуватися з ними. Постійне психологічне насильство призводить до розладів сну й харчування; до проблем із концентрацією уваги (жінці важко зосередитися); до почуття безпорадності; до депресій, спроб самогубства та навіть психічних розладів (неврози, психотичні реакції тощо).

У разі фізичного насильства до цього слід додати тілесні ушкодження або каліцтво жертви, навіть смерть.

Що ж прив'язує жертву до насильника?

Причини, що не дають змогу жінці піти від свого кривдника, як правило, утворюють цілі комплекси – від економічних до соціальних і психологічних.

Жінка часто матеріально залежна від чоловіка й потребує матеріальної підтримки для виховання дітей. На фоні загальної економічної скрути та масового безробіття вона може вважати себе беззахисною й економічно прив'язаною до чоловіка. Жінку може утримувати також неможливість знайти інше помешкання для себе та своїх дітей. Часто вона не хоче позбавляти дітей батька або вважає, що самій важко буде виховувати дітей.

Зазначене вище пояснює, що консультування такої сім'ї часто відбувається з використанням технік кризового консультування. У цьому разі слід з'ясувати, наскільки вірогідною є загроза життю та здоров'ю жінки. Для цього сімейний консультант може орієнтуватися на виконання такого плану.

1. Визначити конкретні форми нападу, на які наражається жертва.
2. Вивчити тактику кривдника.
3. Оцінити небезпеку на поточний момент.
4. Розробити план забезпечення безпеки.

Н. Ю. Максимова пропонує такі елементи планування забезпечення безпеки [42].

Щоб оцінити ступінь небезпеки, треба з'ясувати в жінки, чи боїться вона кривдника. Часто на це пряме питання жінка не дає чіткої відповіді. Тоді можна поставити дотичні питання, наприклад, чи змінює вона свою поведінку на вимогу чоловіка, навіть якщо вона не згодна з ним? Чи обмежує вона свої дії через те, що боїться чоловіка? Як часто вона підкоряється, аби уникнути суперечки?

Треба уважно поставитися до таких обставин: жінка припинила зустрічатися з друзями або з членами сім'ї, бо її чоловік не хоче, щоб вона з ними бачилася; жінка боїться поскаржитися на кривдника, оскільки погрози чоловіка спрямовані на дітей (він погрожує позбавити її права виховувати дітей, говорить, що вкраде або вб'є їх); жінка має заляканий, знервований, хворобливий вигляд тощо.

Слід пам'ятати, що дії кривдника можуть бути небезпечними й призвести до смертельного фіналу. Треба звернути особливу увагу на повторний характер нападів, на тактику кривдника, на зміни в його поведінці, на те, який вплив усе це має на дружину, як вона сама оцінює небезпеку ситуації.

Насильство над дітьми

Насильство над дітьми можна розглядати в рамках чотирьох категорій, одна з яких, хоча і не є насильством у прямому значенні цього слова, але також має шкідливий вплив на дітей. Співробітники правоохоронних органів, педагоги, соціальні працівники, психологи повинні мати базові знання про ці категорії:

Нехтування – хронічна нездатність батьків забезпечити основні потреби дитини у відповідній їй віку турботі, їжі, одязі, житлі, медичному догляді, освіті, захисті та вихованні. Це ставлення – результат безвідповідальності дорослих. Воно варіюється від випадків, коли батьки залишають дитину одну вдома без догляду на декілька годин, поки вони працюють, до так званих випадків «один удома», коли дитина залишається без догляду, а батьки від'їжджають на вихідні або свята. Найгіршим варіантом є ситуація, коли батьки, хоча й присутні фізично, але не роблять того, що потрібно для забезпечення здоров'я дитини, безпеки та фізичного розвитку. Наприклад, коли дитина голодує чи утримується в холодному приміщенні, коли в неї немає відповідного до сезону одягу, можливості вчитися тощо.

Психологічне насильство. Це поведінка батьків, яка наносить шкоду особистому розвитку дитини та її почуттю власної гідності. Психологічне насильство включає словесні нападки: постійну критику, приниження, образи, висміювання, кепкування, піддражнювання та відмову вислухати. Психологічне насильство – це нездатність виявити любов та надати підтримку й керівництво, необхідне для психологічного зростання та розвитку дитини.

Фізичне насильство. Це фізичне травмування дитини, причому не тільки коли наявні його відповідні ознаки (синці, поранення, переломи тощо), а й такі різновиди фізичного насильства, коли ознаки неможливо виявити одразу, оскільки вони проявляються пізніше (наприклад «синдром струшеної дитини», ураження внутрішніх органів, перекриття повітря тощо).

Сексуальне насильство. До цієї категорії належать усі види сексуальних дій із дітьми, а також примушення дітей до сексу між собою. Сексуальне насильство та сексуальна експлуатація є одним із найтяжчих порушень прав дитини. За силою нанесених травм сексуальне насильство й сексуальна експлуатація прирівнюються до тортур і катування. Навіть якщо дитина із задоволенням сприймає хтиві дії дорослого, це все одно є сексуальним насильством.

Кожна з цих категорій насильства може призвести до нанесення дитині фізичної або психологічної шкоди різного ступеня, що, зі свого боку, може стати причиною серйозної фізичної травми або навіть смерті [42].

Сімейне насильство над дітьми можна класифікувати за такими ознаками:

- залежно від стратегії кривдника: явне та приховане (непряме);
- за часом: те, що відбувається зараз, і те, що трапилось в минулому;
- за тривалістю: одноразове чи багаторазове, яке триває роками. Зазвичай дитина-жертва страждає одночасно від кількох видів насильства. Так, інцест неминуче супроводжується руйнуванням сімейних стосунків і довіри в сім'ї, маніпулятивними відносинами, а часто й залякуванням із боку кривдника, що

кваліфікується як психологічне насильство. Складовою частиною практично всіх видів насильства є психологічне насильство.

Часто діти добровільно погоджуються на ті або інші сексуальні дії, оскільки, наприклад, відчувають довіру й любов до кривдника, страх утратити його прихильність. На початковому етапі розвитку інцестних стосунків вони не видаються дитині насильницькими, все починається зазвичай із приємного фізичного контакту – дотиків, погладжувань – і лише пізніше ці дії набувають усе більш сексуалізованого характеру. Маленькі діти можуть вважати, що такі стосунки є нормальними й прийнятними між люблячим дорослим та дитиною. Якщо діти й розуміють неправильність того, що відбувається, – вони не хочуть утрачати те емоційне тепло, яке отримують від гвалтівника в обмін на згоду та мовчання.

Збереження дитиною таємниці може забезпечуватися за допомогою погроз і дезінформації. Як правило, кривдник не застосовує фізичної сили, але може загрожувати побиттям або смертю самій дитини чи людині, яку дитина любить.

Сексуальне насилля над дітьми включає й окремі одноразові випадки, і постійне насильство, що повторюється протягом багатьох років.

Коли мати виявляє, що чоловік вступив у статеві стосунки з її дитиною, вона наражається на складну дилему.

- Чи повинна вона захистити дітей і віддати батька під суд, коли при цьому діти втратять батька й знатимуть, що «мама посадила тата до в'язниці»?
- Або їй слід подати на розлучення та зруйнувати сім'ю, що спричинить інші тяжкі наслідки (зниження рівня життя, переїзд, страх перед тим, що батько може помститися)?
- Або їй краще мовчати і робити вигляд, що нічого не відбувається?

Ставлення матері до того, що батько чи вітчим вступив у сексуальні стосунки з дитиною, є ключовим у виборі подальших дій сімейного консультанта.

Викриття факту насильства

Найчастіше факт насильства розкривається, коли дитина сама зважується розповісти про нього. Зазвичай уперше дитина розповідає про це своєму одноліткові, рідше – родичам та іншим дорослим. Діти можуть робити двозначні заяви, наприклад, «про іншого маленького хлопчика, якого я знаю», описуючи власну ситуацію стосовно цієї придуманої дитини; роблять натяки близьким друзям, учителям, сусідам. Підлітки можуть іти з дому без очевидної на те причини, можливо, сподіваючись, що хтось запитає їх про причини й переживання, які призвели до цього. Це також є сигналом небезпеки, який повинен привернути увагу дорослих.

Батьки можуть свідомо спростовувати наявність насильства над дитиною. Це обумовлюється тим, що вони самі втягнені в ситуацію насильства й можуть бути її прямими винуватцями. Тому інформація від батьків не може вважатися достатньою, особливо якщо вона суперечить свідченням дитини чи тим порушенням у її поведінці, які уможливають припущення наявності насильства.

У дисфункційних сім'ях діти менше психологічно захищені від травматичних ситуацій. Батьки в таких родинах набагато частіше намагаються применшити або приховати травматичний досвід своєї дитини.

Психологічними наслідками фізичного насильства стає формування недовіри до дорослих та до навколишнього світу взагалі. Дитина починає боятися проявляти активність і самостійність у дослідженні довкілля. Це різко гальмує її психічний розвиток. Залежно від особливостей темпераменту дитини порушення її емоційного стану починають проявлятися у вигляді порушень поведінки:

– діти із сильним типом нервової системи демонструють агресивну поведінку, що спрямована на однолітків, ламають іграшки та намагаються ототожнити себе з агресором: «Усі справжні чоловіки повинні добре битися», «Правда за тим, хто сильніший»;

– діти зі слабким типом нервової системи відчують сильну тривогу навіть у безпечних ситуаціях, вони скаржаться на страхи, бояться казкових персонажів та реальних людей. Діти цього типу часто плачуть, уникають спілкування з однолітками й бояться незнайомих дорослих.

Порушення викликані насильством

Порушення в пізнавальній сфері дуже часто виявляються в розладах мови. У дитини (особливо в період активного розвитку мови, у 2,5–3,5 роки) може з'явитися невротичне заїкання, що потім потребуватиме спеціальної логопедичної корекції. У шкільному віці це може виражатися в концентрації уваги, оскільки всі думки дитини зайняті травматичним досвідом. Вона пильно стежить за всім, що відбувається навколо неї, ніби їй загрожує постійна небезпека. Причому небезпека не лише зовнішня, а й внутрішня, яка полягає в тому, що небажані травматичні враження проникають до свідомості.

Одним із типових проявів реакції дитини на насильство та обмеження пересування є порушення сну. Вони проявляються у вигляді нічних жахів із пробудженням, нічного енурезу, ходіння уві сні. При всіх видах цих розладів дитина потребує консультації в лікаря-невропатолога та створення безпечної ситуації сімейного розвитку.

Розлади емоційного стану, тривожність, страхи – неодмінний наслідок ситуації насильства. У дошкільників вони можуть перетворюватися на страхи перед казковими істотами або передчуття невизначеного почуття тривоги. Депресивний емоційний стан, що характеризується плачем, уповільненням психічних процесів, скаргами, безпричинно виниклий біль також може бути наслідком цих ситуацій. Діти й підлітки, котрі зазнали насильства, відчують безпорадність, вони постійно засмучені.

Діти – жертви насильства – перестають довіряти людям. Тому коло спілкування звужується, діти стають замкненими й вороже настроєними. Одним із найвагоміших наслідків є неадекватне заниження самооцінки, відсутність контролю над своєю імпульсивністю, зниження здатності для самовираження, відсутність довіри до людей, депресії. Крім того, відстроченими наслідками фізичного насильства можуть бути садистські схильності.

Отже, різні види насильства, які спрямовані на дітей дошкільного віку, є небезпечними не лише для їхнього психічного, а й фізичного розвитку. Дорослі повинні запобігти виникненню травмуючих ситуацій. На жаль, у разі родинного насильства це часто неможливо.

Більшість батьків, котрі жорстоко поведуться з дітьми, самі переживали фізичне насильство, відторгнення, депривацію в дитинстві. Тому цим батькам також притаманні низька самооцінка, недостатній самоконтроль.

Особливо треба зупинитися на проблемах консультування сімей, де є сексуальне насильство. Якщо це спрямоване на дитину дошкільного віку, то може виявлятися в епізодах демонстрування дорослими своїх статевих органів або в заохоченні дитини до маніпуляції з ними. Якщо так поводитьсь знайомий дорослий (батько, вітчим, старший брат) і не використовує погроз та залякування дитини, то дошкільник сприймає це як варіант гри. Такі дії самі по собі, якщо не звертати на них увагу дитини й коли вони були одноразові, не спричинять значного впливу на психіку дитини. Безумовно, при виявленні сексуальних дій із боку дорослого треба запобігти повторенню, але вплив має бути спрямований саме на дорослого, а не на дитину. Небезпечним є примушення дитини неодноразово розповідати про ситуацію сексуального насильства. Ще більш небезпечна оцінка (у присутності дитини) цієї ситуації або як незворотної трагедії для дитини, а тим більше – як провини самої дитини [42].

Значно небезпечнішою стає ситуація, коли поєднуються елементи сексуального й фізичного насильства, дії супроводжуються погрозами та залякуванням: «Якщо розкажеш мамі, то відріжу язика...» тощо. Дитина сприймає ці погрози як реальні та страждає не лише від самої ситуації, а й від почуття власної безпорадності, неможливості звернутися за допомогою.

Наслідки сексуального насильства, пережитого дитиною, значною мірою визначаються віком дитини. Найбільш загальними симптомами, що залежать від віку, є:

– **для дошкільників** – тривога, страхи, спутаність почуттів, почуття провини, сорому, відрази, зіпсованості, безпорадності, у поведінці відзначаються регресія, відстороненість, агресія, сексуальні ігри, мастурбація, порушення сну, утрата апетиту;

– **для дітей молодшого шкільного віку** – амбівалентні почуття стосовно дорослих, страх, почуття провини, сорому, відрази, зіпсованості, недовіра до світу, зниження здатності до концентрації уваги. У поведінці відзначається відстороненість від людей, погіршення навчання, агресивність, мовчазність або несподівана балакучість, сексуальні дії з іншими дітьми;

– **для дітей 9–13 років** – ті самі прояви, що й у молодшого дошкільника, а також депресія, почуття втрати відчуттів, у поведінці простежується ізоляція, маніпулювання іншими дітьми з метою отримання сексуального задоволення, суперечлива поведінка;

– **для підлітків 13–18 років** – відраза, сором, провини, недовіра, амбівалентні почуття стосовно дорослих, сексуальні порушення, несформованість соціальних ролей і власної ролі в сім'ї, почуття власної

непотрібності, спроби суїциду, утечі з дому, агресивна поведінка, непослідовність і суперечливість поведінки.

Порушення, що виникають після насильства, заторкують усі рівні функціонування людини. Вони спричиняють стійкі особистісні зміни, які перешкоджають здатності дитини реалізувати себе в майбутньому.

Насильство над дитиною в межах сім'ї має низку притаманних лише йому наслідків. Реалії сьогодення свідчать, що кривдника, який чинить насильство з чужою дитиною, набагато легше засудити й покарати, ніж того, хто чинить насильство у власній сім'ї. Проте для дитини – жертви сімейного насильства – ситуація гірша в багато разів. У найгірших ситуаціях дитина, яка залишається безпорадною у виборі між страхом насильства, що продовжуватиметься, і страхом відторгнення від сім'ї в разі оприлюднення фактів насильства, шукає виходу в суїциді [42].

РОЗДІЛ 5. ПРАКТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ МОЛОДОЇ СІМ'Ї

5.1. Психодіагностика функціонування молодого сім'ї

Опитувальник

«Діагностика поведінки особистості в конфліктній ситуації»

(О. С. Кочарян)

Інструкція: Мета запитальника: «З'ясувати Ваші погляди відносно деяких сімейних проблем. Вам буде запропоновано ряд тверджень. Якщо Ви погоджуєтесь з твердженням, то поставте в опитувальному аркуші знак навпроти відповідного номера твердження; якщо Ви не погоджуєтесь, поставте знак «→». Уникайте такої відповіді, як «важко відповісти». Відповідь довго не обдумуйте – дайте ту, яка першою спала на думку. Не пропускайте нічого, обов'язково відповідайте підряд на кожне питання. Можливо, деякі твердження Вам важко буде спроектувати на себе, але спробуйте уявити себе в цій ситуації і дайте найбільш оптимальну відповідь. Пам'ятайте, що «поганих» і «хороших» відповідей бути не може. Не намагайтеся справити своїми відповідями сприятливе враження. Ми знаємо, що Вам буде важко, але спробуйте відповісти якнайщиріше.

1. Не можна не враховувати настроїв чоловіка.
2. Я рідко переживаю почуття провини.
3. Я часто задумуюсь над тим, чого чекає від мене чоловік: яких слів, справ і т. п.
4. Останнім часом у мене часто щось болить.
5. Після сварок я швидко відходжу.
6. Останнім часом в мене часто буває таке відчуття, ніби голова стягнута обручем.
7. Ніколи не траплялось, щоб я нетактовно вела себе відносно викладача.
8. Рідко трапляється так, що докоряю чоловікові за минулі помилки.
9. Я не маю ніяких недоліків.
10. Я не можу швидко змінити стиль своєї поведінки відносно чоловіка залежно від вимог ситуації.
11. Я майже ніколи не вступаю в суперечки у публічних місцях (у черзі, автобусі, кінозалі).
12. Останнім часом мене часто турбує шлунок.
13. Мене почали дратувати знайомі, друзі, і я стала більше з ними сперечатися.
14. Краще застосовувати обман чи замовчування, ніж приймати радикальне рішення з сімейних проблем.
15. Я сама собі неприємна.
16. За зло, яке мені причиняє чоловік, я плачу йому тим же.
17. Ніколи не запізнювалася на роботу чи навчання.
18. Іноді мені так і хочеться вилятися.
19. У мого чоловіка майже немає достоїнств.
20. Чоловік часто свідомо хоче мене образити.

21. Я, як правило, в деталях продумую ситуацію, яка склалася на певний момент.
22. Якщо сімейне життя не склалося, то краще відразу розлучитись.
23. У нас в сім'ї все добре, і я не розумію, чому мій чоловік незадоволений»
24. В мене рідко буває поганий настрій.
25. Коли чоловік мене ображає, я не можу довго цього забути.
26. Загалом я непогана людина, але чоловік не вартий доброго ставлення до себе.
27. Мені часто шкода себе.
28. Останнім часом стан мого здоров'я не погіршився.
29. Я не бажаю обговорювати з чоловіком свої недоліки, у нього вистачає своїх.
30. Майже не буває так, що я з іронією, сарказмом глумлюся над чоловіком.
31. Як правило, я намагаюсь не думати про конфлікт з чоловіком, прагну не помічати його.
32. Мене багато чого цікавить, я людина допитлива, цікава.
33. Іноді в мене виникає таке почуття, що я більше не причетна до сімейних суперечок.
34. Ніякі справи (робота, навчання і т. п.) не позбавляють мене внутрішньої напруги, не дозволяють хоч на деякий час забути про сімейні проблеми.
35. В житті не було жодного випадку, щоб я порушила обіцянку.
36. Я часто поступаюсь чоловікові, щоб покращити наші взаємини.
37. Часто буває так, що я довго не розмовляю з чоловіком.
38. Вважаю, що будь-які кардинальні рішення сімейної проблеми небезпечні і неефективні: потрібно лише змінити ситуацію, щоб була можливість жити разом.
39. Декілька разів на тиждень мене почали непокоїти неприємні відчуття в області сонячного сплетіння.
40. Все мені здається якимось сірим, безликим і однаковим.
41. Все, що відбувається у мене в сім'ї, жахливо неприємно, але я не одинока в своїх проблемах (у багатьох так), і це мене якоюсь мірою заспокоює,
42. Я могла б пробачити образу, заподіяну мені чоловіком, але не забути її.
43. У мене майже ніколи не буває бажання руйнувати та знищувати все навколо
44. Я часто задумуюсь, як на моєму місці вчинила б інша людина.
45. У сімейному житті я завжди керуюсь добрими намірами, і дивно, що чоловік цього не помічає.
46. Іноді мені подобається трохи похизуватися.
47. Я розумію тих людей, котрі присвячують значну частину часу сім'ї.
48. Я часто думаю про те, що дитячий період мого життя був найкращим, і знову ж хочеться стати дитиною.
49. Сучасний шлюб не має ніякої цінності: як правило, люди одружуються лише за необхідністю.

50. Мої думки і дії бувають часто уповільнені.
51. Надаю перевагу ухилитися від з'ясування стосунків з чоловіком.
52. У мене рідко виникає роздратування і гнів на чоловіка.
53. Через постійні суперечки з чоловіком я серджусь на цілий світ: можу зігнати роздратування на всякому, хто «підвернеться під руку».
54. Іноді в голову приходять такі думки, про які нікому не хочеться зізнаватися.
55. Сучасні чоловіки не можуть бути хорошими подружніми партнерами.
56. Останнім часом я стала часто «відчувати» своє серце.
57. Як правило, я не кажу чоловікові, що у нас дуже різні характери, темпераменти, інтереси.
58. Життя незаміжніх жінок має значні переваги.
59. Останнім часом я значно більше стала цікавитись тим, як зміцнити своє здоров'я (дієтою, бігом, йогою) тощо.
60. Часто я відчуваю нереальність, неприродність, відхилення у своїх стосунках з чоловіком.
61. Я рідко сумую.
62. Сімейна ситуація, яка склалася, мене пригнічує, але я не в змозі що-небудь зробити.
63. Як правило, я заздалегідь продумаю, як себе поводити у складній сімейній ситуації.
64. Дехто вважає, що я буваю надто сувора до думок чоловіка, але я впевнена, що він цього заслуговує.
65. Я завжди намагаюся зрозуміти чоловіка, незважаючи на те, що він таких спроб не сприймає.
66. Останнім часом я стала більше піклуватися про своє здоров'я.
67. Більшість проблем, які виникають у сімейному житті, не мають однозначного вирішення.
68. Мені подобаються всі люди, з якими доводилося зустрічатись, навіть ті, котрим я не симпатична.
69. Іноді я можу заподіяти душевний або фізичний біль чоловікові.
70. У моїй сім'ї не все гаразд, але я вірю, що все буде так, як судилось.
71. Нічого особливого не трапилось: посперечались, посварились, у житті все буває.
72. Я майже завжди можу стриматись і не наговорити зайвого, не зробити чоловікові неприємне.
73. Коли я отримую від кого-небудь листа, то завжди відповідаю в той же день.
74. Останнім часом я часто і без приводу почала карати сина (дочку).
75. Я часто відчуваю свою беспорядність і безсилля.
76. На роботі я майже ніколи не втручаюся у суперечки і конфлікти з колегами і керівництвом.
77. Мені зовсім не хочеться, щоб мене пошкодували, мені поспівчували.
78. Мені майже ніколи не хочеться сказати або зробити що-небудь неприємне батькам свого чоловіка.

79. Іноді я люблю посміятись, слухаючи непристойні жарти.
80. Я рідко відчуваю втому.
81. Мої знайомі вважають, що я не зовсім правильно оцінюю сімейну ситуацію: надмірно спрощую її або, навпаки, ускладнюю.
82. Я часто серджуся на своїх батьків і сперечаюся з ними.
83. Я нічого не можу вдіяти для поліпшення сімейної ситуації: це залежить не від мене, а є проявом загальної закономірності, характерної для сучасної сім'ї.
85. Хочеться виїхати, забутись. Не збираюся змінювати свої звички, навіть якщо вони не подобаються чоловіку.
86. Іноді трапляється, що я говорю неправду.
87. Я спроможна багато зробити.
88. Мені часто говорять, що я неправильно розумію свого чоловіка.
89. У мене часто буває відчуття фізичної слабкості.

Ключ

1. Неконструктивні установки на шлюб:
«+» – 14, 22, 29, 38, 51, 85.
«-» – 1, 8, 36, 44, 57, 65.
2. Депресія:
«+» – 15, 27, 40, 50, 75, 89. «-» – 2, 24, 32, 61, 80, 87.
3. Проективні механізми:
«+» – 19, 23, 31, 45, 48, 71, 81, 84, 88. «-» – 3, 21, 63, 77.
4. Дефензивні механізми:
«+» – 26, 33, 41, 49, 55, 58, 60, 62, 70, 83. «-» – 34, 47.
5. Агресія:
«+» – 13, 16, 18, 53, 69, 74, 82. «-» – 11, 30, 43, 52, 72, 76, 78.
6. Соматизація тривоги: «+» – 4, 6, 12, 39, 56, 59, 66. «-» – 28.
7. Фіксація на психотравмі: «+» – 20, 25, 37, 42, 64. «-» – 5, 10, 67.
8. Контрольна шкала: «+» – 7, 9, 19, 35, 68, 73. «-» – 46, 54, 79, 86.

Шкала «Неконструктивні установки на шлюб» (НУ) діагностує такі види установок шлюбного партнера, які дезінтегрують сімейну структуру, перешкоджають терапевтичній реконструкції подружніх взаємин. Г"З До шкали депресії (Д) увійшли такі твердження, які «виражають три види депресії: класичну («загальмованість», 1 Сповільненість афекту та інтелекту»), естетичну (слабкість, і *~В'ялість і т. п.) і апатичну (зниження інтересу, байдужість), також почуття провини, яке може включатись у депресію.

Запитальник дозволяє діагностувати індивідуально-специфічні захисні патерни. В нього включені дві шкали захисних механізмів. Шкала проективних механізмів (ПМ) діагностує той тип захисту, який не допускає до свідомості психотравмуючу інформацію (витіснення, заперечення утруднень, регресія і т. п.). Шкала дефензивних механізмів (ДМ) діагностує такий тип захисту, як «реінтерпретативна активність» – психотравмуюча інформація допускається до свідомості за рахунок її викривленої реінтерпретації (раціоналізація, ізоляція, інтелектуалізація і т.п.).

До шкали «Агресії» (А) увійшли твердження, пов'язані як з прямою фізичною агресією, так і зі змішаною. Шкала включає лише гнівну агресію, тобто таку, в основі якої лежить гнів.

У шкалу «Соматизація тривоги» (СТ) включені твердження, які стосуються загальної соматизації (голова, серце, шлунок, загальний стан здоров'я).

У шкалу «Фіксація на психотравмі» (Ф) увійшли твердження, які свідчать про застрягання афекту та інтелекту на психотравмі.

Переведення «сирих» балів у Т-шкалу

Бал	Т-бали						
	НУ	Д	ПМ	ДМ	А	СТ	Ф
1	2	3	4	5	6	7	8\
3	41	33	36	46	40	50	47
4	47	37	40	51	44	55	53
5	52	42	45	59	47	60	59
6	58	46	49	61	51	66	65
7	63	50	54	66	54	71	71
8	68	55	58	70	58	76	77
9	74	59	62	75	61		
10	79	64	67	80	65		–
11	84	68	71	85	68		
12	90	72	76	90	72		
13			80		75		
14					79		

Нормативи:

менше 30- низькі;

30-70 балів за Т-шкалою – середні показники; 30-40 балів – середні з тенденцією до низьких; 60-70 балів – середні з тенденцією до високих; більше 70 балів – високі показники.

Методика «Ревнощі в сімейному житті»

1. Яка ваша реакція, коли він (вона) розмовляє по телефону?
  - а) Зразу ж запитую, з ким йде розмова.
  - б) Чекаю, поки закінчиться розмова, а потім запитую.
  - в) Продовжую займатися своєю справою, не надаючи цьому великого значення.
2. Що ви думаєте про кохання?
  - а) Воно повинне продовжуватись усе життя.
  - б) Людина може закохуватись у житті декілька разів, причому симпатизувати може одночасно більше ніж одній людині.
  - в) Було б добре, якби воно продовжувалось усе життя, але це – утопія.
3. Що ви відчуваєте, коли необхідність змушує вас провести ніч не вдома?
  - а) Мені буде неприємно, якщо інша половина використає це, щоб піти куди-небудь розважитись.
  - б) Я сам (сама) запропоную іншій половині якимось розважитись.

- в) Мені не доводилося задумуватись, чим в цей час займається інша половина.
4. Чи розпечатуєте ви кореспонденцію, адресовану вашій дружині (чоловіку)?
- а) Ні.
- б) Тільки якщо це рахунки чи документи.
- в) Завжди, коли є можливість.
5. Що ви думаєте про минуле своєї половини?
- а) Вас охоплює приємне почуття, коли ви згадуєте про людей, з якими у вашої другої половини були зв'язки ще до зустрічі з вами.
- б) Ви вважаєте за краще не заглиблюватись у ці речі, оскільки те, що відбулося раніше, не має ніякого значення для вас.
- в) Ви ніколи про це не задумувались.
6. Коли потрібно купити ліжко, ви ...
- а) Вибираєте те, яке більш широке.
- б) В і,вдаєте перевагу окремим ліжкам.
- в) Віддаєте це питання на вирішення своїй другій половині.
7. Ви застали свою половину в глибоких роздумах.
- а) Вам буде приємно, якщо це думки про вас?
- б) Ви хотіли б дізнатись, про що думає ваша половина: раптом її думки зовсім не про вас?
- в) Ви собі цим не забиваєте голову, бо такі речі вас зовсім не хвилюють.
8. У вас є достатні докази невірності свого чоловіка (дружини)...
- а) Ви запропонуєте поговорити відверто і розібратись до кінця.
- б) Вирішите помститись тим же способом.
- в) Вам здається, що життя розбите, але запропонуєте другій половині все забути і повернутись до сімейного вогнища.
9. З часом ви помічаєте, що ваша половина стає більш чужою для вас..
- а) Ви думаєте, що з часом це пройде.
- б) Ви намагаєтесь в'яснити для себе – чи це ви є цьому причиною, чи справа в чомусь іншому.
- в) Почнете уважно спостерігати за її (його) поведінкою, перевіряєте її (його) пошту, прислухаєтесь до телефонних розмов, можете прослідкувати її (його) на вулиці.
10. Під час товариської вечірки ваша дружина (чоловік) фліртує з іншими...
- а) Ви не звертаєте на це ніякої уваги.
- б) Наполягаєте на припиненні цих дурниць.
- в) Не робите з цього драми, але на майбутнє плануєте приділяти своїй дружині (чоловіку) більше уваги.
11. Вам потрібно бути відсутнім декілька днів ...
- а) Думка про те, що вам можуть зрадити, не приходять вам в голову.
- б) Ви якомога частіше дзвоните додому, особливо вночі.
- в) Ви себе часто запитуєте, що вона (він) зараз робить? Але ви думаєте, що якщо вона (він) вирішить вам зрадити, то навряд чи ви зможете що-небудь зробити.

12. Як ви реагуєте на сцену ревнощів?

а) Визнаєте цю ситуацію смішною і недоречною.

б) Вас це тішить, хоча більше забавляє.

в) Ситуація вносить суєту, хоча ви в ній відчуваєте себе як риба у воді.

Ключ до методики «Ревнощі в сімейному житті»

А зараз підрахуйте бали:

1. а – 2	б-3	в- 1
2. а-3	б-1	в-2
3. а-3	б-2	в- 1
4. а-1	б-2	в-3
5. а-3	б-2	в- 1
6. а-3	б-2	в- 1
7. а-2	б-3	в- 1
8. а – 2	б-1	в-3
о а-1	б-2	в-3
10. а – 1	б-3	в-2
11. а-1	б-3	в-2
12. а – 1	б-2	в-3

Від 12 до 20 балів – Ви зовсім не ревниві або Ваша дружина (чоловік) не дає Вам для цього приводу.

Методика «Установки у сімейній парі»

1. Я думаю, що багатьох людей залишають байдужими неприємності оточуючих:

а) так, це правильно

б) можливо, це так

в) навряд чи це так

г) ні, це не так

2. Більшість людей зайняті тільки собою, і їх мало хвилює, що відбувається навкруги:

а) це так

б) можливо, це так

в) навряд чи це так

г) ні, це не так

3. Я впевнена, що існують певні моральні принципи, якими потрібно керуватися в будь-яких ситуаціях:

а) це так

б) можливо, це так

в) навряд чи це так

г) ні, це не так

4. Погані вчинки люди роблять найчастіше не з власної волі, а через обставини:

а) це так

б) можливо, це так

в) навряд чи це так

г) ні, це не так

5. Що б людина не робила, головне, щоб вона від цього одержувала задоволення:

- а) це так
- б) можливо, це так
- в) навряд чи це так
- г) ні, це не так

6. Я вважаю, що навіть незнайомі з радістю допомагають один одному, не кажучи вже про близьких людей:

- а) це так
- б) можливо, це так
- в) навряд чи це так
- г) ні, це не так

7. Я думаю, що по можливості потрібно уникати робити те, що тобі неприємно:

- а) це так
- б) можливо, це так
- в) навряд чи це так
- г) ні, це не так

8. Щоб бути щасливим, треба передусім виконувати свої обов'язки перед іншими людьми:

- а) це так
- б) можливо, це так
- в) навряд чи це так
- г) ні, це не так

9. Єдине, що надає змісту людському життю, – це діти:

- а) це так
- б) можливо, це так
- в) навряд чи це так
- г) ні, це не так

10. Я думаю, що подружжя повинне розповідати один одному про все, що його хвилює:

- а) це так
- б) можливо, це так
- в) навряд чи це так
- г) ні, це не так

11. Сім'я, в якій немає дітей, – неповноцінна сім'я:

- а) це так
- б) можливо, це так
- в) навряд чи це так
- г) ні, це не так

12. Я думаю, що в хорошій сім'ї подружжя повинне розділяти захоплення один одного:

- а) це так
- б) можливо, це так
- в) навряд чи це так
- г) ні, це не так

13. Чим більше дітей у сім'ї, тим краще:

- а) це так

- б) можливо, це так
- в) навряд чи це так
- г) ні, це не так

14. Бути постійним свідком сварок батьків для дитини значно важче, ніж залишитися з одним із батьків після розлучення:

- а) це так
- б) можливо, це так
- в) навряд чи це так
- г) ні, незалежно від стосунків батьків для дитини краще жити з батьком і матір'ю

15. У хорошій сім'ї подружжя повинне проводити вільний час завжди разом:

- а) це так
- б) можливо, це так
- в) навряд чи це так
- г) думаю, що вільний час слід проводити порізно

16. Радість, яку дитина дає своїм батькам, компенсує все те, що вони втрачають через неї:

- а) це так
- б) можливо, це так
- в) навряд чи це так
- г) ні, дитина в сім'ї може замінити все

17. Я вважаю, що справжнє кохання буває один раз у житті:

- а) це так
- б) можливо, це так
- в) навряд чи це так
- г) ні, кохати можна декілька разів у житті

18. Часто люди розлучаються, не використавши всіх можливостей налагодити стосунки:

- а) це так
- б) можливо, це так
- в) навряд чи це так
- г) ні, це не так

19. Коли люди кохають один одного, то нічого їх по-справжньому не радує, якщо поруч немає коханої людини:

- а) це так
- б) можливо, це так
- в) навряд чи це так
- г) ні, кохання не означає, що ніщо вже інше не радує

20. Я думаю, що взаємна повага і кохання один одного часто буває важливішим, ніж сексуальна гармонія між ними:

- а) це так
- б) можливо, це так
- в) навряд чи це так
- г) ні, це не так

21. Розлучення, по-моєму, дає людині, зрештою, відшукати собі такого супутника життя, який йому потрібен:

- а) це так
- б) можливо, це так
- в) навряд чи це так
- г) ні, можливість розлучення лише заважає цьому

22. Я вважаю, що якщо у коханої людини є які-небудь недоліки, то потрібно прагнути виправити їх, а не закривати на них очі:

- а) це так
- б) можливо, це так
- в) навряд чи іде так
- г) ні, якщо кохаєш людину, то любиш і його достоїнства, і недоліки

23. Останнім часом про сексуальні проблеми дуже вже багато говорять:

- а) це так
- б) можливо, це так
- в) навряд чи це так
- г) ні, це не так

24. Я думаю, що доступність розлучення призвела до того, що руйнується багато шлюбів, які могли б бути вдалим, якщо розлучення було б неможливим:

- а) це так
- б) можливо, це так
- в) навряд чи це так
- г) ні, можливість розлучення допомагає зберегти вдалий шлюб і дає змогу виправити помилку

25. Я вважаю, що всі сімейні проблеми легко вирішуються, якщо фізична близькість обом дає справжнє задоволення:

- а) це так
- б) можливо, це так
- в) навряд чи це так
- г) ні, це не так

26. Якщо люди люблять один одного, то вони кожную хвилину хочуть провести разом:

- а) це так
- б) можливо, це так
- в) навряд чи це так
- г) ні, я думаю те, що люди люблять один одного, не означає, що вони постійно хочуть бути разом

27. Я вважаю, що краще, щоб подружжя якомога рідше обговорювало між собою проблеми, пов'язані з фізичною близькістю:

- а) це так
- б) можливо, це так
- в) навряд чи це так
- г) ні, це не так

28. Я думаю, що значимість сексуальної гармонії в сімейному житті звичайно перебільшується:

- а) це так
- б) можливо, це так
- в) навряд чи це так

г) ні, це не так

29. Я вважаю, що сімейні стосунки залежать тільки від того, як складаються сексуальні відносини подружжя:

а) це так

б) можливо, це так

в) навряд чи це так

г) ні, це не так

30. Секс може бути такою ж темою для розмови між подружжям, як і всяка інша тема:

а) це так

б) можливо, це так

в) навряд чи це так

г) ні, це не так

31. Я думаю, що не потрібно звертатися до спеціаліста з приводу ускладнення у своєму сексуальному житті:

а) це так

б) можливо, це так

в) навряд чи це так

г) ні, немає необхідності звертатися

32. Сучасні жінки все рідше відповідають справжньому ідеалу жіночності:

а) це так

б) можливо, це так

в) навряд чи це так

г) ні, це не так

33. Як зараз, так і в майбутньому всі основні обов'язки жінки будуть пов'язані з домашнім господарством, а чоловіка – з роботою:

а) це так

б) можливо, це так

в) навряд чи це так

г) ні, це не так

34. Для сучасної жінки володіти діловими якостями так само важливо, як і для чоловіка:

а) це так

б) можливо, це так

в) навряд чи це так

г) ні, для чоловіка це значно важливіше
35. І жінка, і чоловік повинні мати деяку суму, яку кожен може витратити так, як вважає необхідним:

а) це так

б) можливо, це так

в) навряд чи це так

г) ні, всі витрати потрібно обговорювати разом

36. Професійні успіхи жінок заважають щасливому сімейному життю:

а) це так

б) можливо, це так

в) навряд чи це так

г) ні, це не так

37. Якщо є гроші, то не потрібно роздумувати, купити чи ні річ, яка сподобалася:

- а) це так
- б) можливо, це так
- в) навряд чи це так
- г) ні, це не так

38. Я думаю, що потрібно реєструвати (наприклад записувати) всі витрати:

- а) це так
- б) можливо, це так
- в) навряд чи це так
- г) ні, це не так

39. Я думаю, що бюджет сім'ї необхідно запланувати до найдрібніших покупок:

- а) це так
- б) можливо, це так
- в) навряд чи це так
- г) ні, я думаю, що планувати бюджет не потрібно

40. Я вважаю, що необхідність змушує робити збереження, навіть якщо при цьому доводиться собі у чомусь відмовляти: а) це так

- б) можливо, це так
- в) навряд чи є доцільність робити збереження, якщо ресурсів не вистачає
- г) робити збереження потрібно лише в такому випадку, коли для цього не потрібно економити

Ключ

Усі судження групуються в 10 установочних шкал, і по кожній шкалі рахується середнє арифметичне значення 4-х відповідей; альтернативам приписуються такі значення: першій – «4», другій – «3»; третій – «2», четвертій – «1».

1 шкала: ставлення до людей (позитивність ставлення до людей): судження № 1, 2, 4, 6; $(-1+2+4+6)$: 4 – чим вищий бал, тим більш оптимістичне уявлення респондента про людей загалом.

2 шкала: альтернатива між почуттям обов'язку і задоволенням: судження № 3, 5, 7, 8; $(3-5-7+8)$: 4 – чим більший бал, тим більш виражена орієнтація респондента на обов'язок порівняно із задоволенням.

3 шкала: ставлення до дітей (значення дітей у житті людини): судження № 9, 11, 13, 16; $(9+11+13-16)$: 4 – чим вищий бал, тим більш значимою є для респондента роль дітей у житті людини.

4 шкала: орієнтація на переважно спільну або ж переважно роздільну діяльність, автономність подружжя або ж залежність подружжя один від одного: судження № 10, 12, 15, 35; $(10+12+15-35)$: 4 – чим вищий бал, тим більш виражена у респондента орієнтація на спільну діяльність подружжя в усіх сферах сімейного життя.

5 шкала: ставлення до розлучення: судження: № 14, 18, 21, 24; $(-14+18-21+24)$: 4 – чим вищий бал, тим менш лояльне ставлення респондента до розлучення.

7 шкала: ставлення до любові романтичного типу: судження № 17, 19, 22, 26; (17+19+22+26): 4 – чим вищий бал, тим більш виражена орієнтація на традиційно уявлювану романтичну любов. шкала: оцінка значення сексуальної сфери у сімейному житті: судження № 20, 25, 28, 29; (20-25+28-29): 4 – чим вищий бал, тим менш значимою є сексуальна сфера в сімейному житті.

8 шкала: ставлення до «заборони сексу»: судження № 23, 27, 30, 31; (23+27-30+31): 4 – чим вищий бал, тим більш забороненою вважає респондент сексуальну тему.

9 шкала: ставлення до патріархального, або егалітарного, створення сім'ї (орієнтація на традиційні уявлення): судження № 32, 33, 34, 36; (-32-33+34-36): 4 – чим вищий бал, тим менш традиційне уявлення респондента про роль жінки.

10 шкала: ставлення до грошей (легкість витрат – бережливість); судження № 37, 38, 40; (-37+38-39+40): 4 – чим вищий бал, тим більш бережливе ставлення респондента до грошей, чим менший бал – тим легше, на його думку, можна їх втратити.

***Тест-опитувальник батьківського ставлення (А. Я. Варга,
В. В. Столін)***

1. Я завжди співчуваю своїй дитині.
2. Я вважаю своїм обов'язком знати все, що думає моя дитина.
3. Я поважаю свою дитину.
4. Мені здається, що поведінка моєї дитини значно відхиляється від норми.
5. Потрібно якомога довше тримати дитину в стороні від реальних життєвих проблем, якщо вони її травмують.
6. Я відчуваю до дитини почуття прихильності.
7. Хороші батьки оберігають дитину від труднощів життя.
8. Моя дитина часто неприємна мені.
9. Я завжди намагаюся допомогти своїй дитині.
10. Бувають випадки, коли знущання над дитиною дає їй велику користь.
11. Я відчуваю досаду відносно своєї дитини.
12. Моя дитина нічого не доб'ється в житті.
13. Мені здається, що діти потішаються над моєю дитиною.
14. Моя дитина часто здійснює такі вчинки, які, крім презирства, нічого не варті.
15. Для свого віку моя дитина трохи незріла.
16. Моя дитина поводить себе погано спеціально, щоб досадити мені.
17. Моя дитина вбирає в себе все негативне, як «губка».
18. Мою дитину важко навчити хорошим манерам, як не старайся.
19. Дитину треба тримати в жорстких рамках, тоді з неї виросте порядна людина.
20. Я люблю, коли друзі моєї дитини приходять до нас у дім.
21. Я беру участь у вихованні своєї дитини.
22. До моєї дитини «липне» все негативне.
23. Моя дитина не доб'ється успіху в житті.

24. Коли в компанії знайомих говорять про дітей, мені трохи соромно, що моя дитина не така розумна і здібна, як мені хотілося б.
25. Я шкодую свою дитину.
26. Коли я порівнюю свою дитину з ровесниками, вони здаються мені дорослішими і за поведінкою, і за судженнями.
27. Я з задоволенням проводжу з дитиною весь свій вільний час.
28. Я часто шкодую про те, що моя дитина росте і дорослішає, і з ніжністю згадую її маленькою.
29. Я часто ловлю себе на ворожому ставленні до дитини.
30. Я мрію про те, щоб моя дитина досягла всього того, що мені не вдалось у житті.
31. Батьки повинні пристосовуватись до дитини, а не тільки вимагати цього від неї.
32. Я стараюсь виконувати всі прохання моєї дитини.
33. Приймаючи сімейні рішення, слід враховувати думку дитини.
34. Я дуже цікавлюся життям своєї дитини.
35. У конфлікті з дитиною я часто можу визначити, що вона по-своєму права.
36. Діти рано дізнаються, що батьки можуть помилятися.
37. Я завади зважаю на думку дитини.
38. Я відчуваю до дитини дружні почуття.
40. Основна причина капризів моєї дитини – егоїзм, впертість і лінь. Неможливо нормально відпочити, якщо проводити відпустку з дитиною.
41. Найголовніше, щоб у дитини було спокійне, безтурботне дитинство, все інше – прикладеться.
42. Іноді мені здається, що моя дитина не здатна ні на що хороше.
43. Я поділяю захоплення своєї дитини.
44. Моя дитина може вивести із себе будь-кого.
45. Я розумію засмучення своєї дитини.
46. Моя дитина часто дратує мене.
47. Виховання дитини – безкінечне нервування.
48. Суворі дисципліна в дитинстві розвиває сильний характер.
49. Я не довіряю своїй дитині.
50. За строге виховання діти вдячні потім.
51. Іноді мені здається, що я ненавиджу свою дитину.
52. У моєї дитини більше недоліків, ніж достоїнств.
53. Я поділяю інтереси своєї дитини.
54. Моя дитина не в змозі будь-що зробити самостійно, а якщо і зробить, то обов'язково не так.
55. Моя дитина виросте не пристосованою до життя.
56. Моя дитина подобається мені такою, якою вона є.
57. Я ретельно слідкую за станом здоров'я моєї дитини.
58. Нерідко я захоплююсь своєю дитиною.
59. Дитина не повинна мати секретів від батьків.
60. Я не високої думки про здібності моєї дитини і не приховую цього від неї.

61. Дуже бажано, щоб дитина товаришувала з тими дітьми, які подобаються її батькам.

Ключ

I.		–				
Прийняття		відторгнення:				
3	4	8	10	12 •	14	15
18	20	23	24	26	27	29
38	39	40	42	43	44	45
47	49	51	52	53	55	56

II. Образ соціальної бажаності поведінки – кооперація:

6 9 21 25 31 33 34 35 36

III. Симбіоз:

1 5 7 28 32 41 58

IV. Авторитарна гіперсоціалізація:

2 19 30 48 50 57 59

V. «Маленький («невдаха»):

9 11 13 17 22 28 54 61 Порядок підрахунку

тестових балів

Під час підрахунку тестових балів по всіх шкалах враховується відповідь правильно.

Високий тестовий бал по відповідних шкалах інтерпретується як:

I – відторгнення

II – соціальна бажаність

III – симбіоз

IV – гіперсоціалізація

V – інфантилізація (інвалідизація)

Запитальник «Шкала кохання і симпатії» (З. Рубін)

Інструкція: «Оцініть, будь-ласка, ступінь своєї згоди з кожним із наведених нижче суджень, що стосується ваших відносин із дружиною (чоловіком). Використовуйте при цьому запропоновані варіанти відповідей.

1. Мені було б дуже важко, якби довелося жити без нього (неї):

- а) це так
- б) можливо, це так
- в) навряд чи це так
- г) це зовсім не так

2. Коли ми разом, у нас завади схожий настрої:

- а) це так
- б) можливо, це так
- в) навряд чи це так
- г) це зовсім не так

3. Я можу сказати, що він (вона) належить тільки мені:

- а) це так
- б) можливо, це так

в) навряд чи це так

г) це зовсім не так

4. Він (вона) дуже розумна людина:

а) це так

б) можливо, це так

в) навряд чи це так

г) це зовсім не так

5. Для нього (неї) я готова(ий) абсолютно на все:

а) це так

б) можливо, це так

в) навряд чи це так

г) це зовсім не так

6. У більшості випадків він (вона) подобається майже зразу ж після знайомства:

а) це так

б) можливо, це так

в) навряд чи це так

г) це зовсім не так

7. Коли мені погано, то хочеться поділитися тільки з ним (нею):

а) це так

б) можливо, це так

в) навряд чи це так

г) це зовсім не так

8. Я думаю, що ми з нею (ним) внутрішньо схожі один на одного:

а) це так

б) можливо, це так

в) навряд чи це так

г) це зовсім не так

9. Я відчуваю себе відповідальним за те, щоб йому (їй) було добре:

а) це так

б) можливо, це так

в) навряд чи це так

г) це зовсім не так

10. Мені хотілось би бути схожим на нього (неї)

а) це так

б) можливо, це так

в) навряд чи це так

г) це зовсім не так

11. Мені приємно відчувати, що він (вона) довіряє мені більше, ніж інші:

а) це так

б) можливо, це так

в) навряд чи це так

г) це зовсім не так

12. Він – один із найпривабливіших чоловіків (вона – одна із найпривабливіших жінок), котрих я знаю:

- а) це так
  - б) можливо, це так
  - в) навряд чи це так
  - г) це зовсім не так
13. Мені було б дуже важко, якби довелося жити без нього (неї):
- а) це так
  - б) можливо, це так
  - в) навряд чи це так
  - г) це зовсім не так
14. Я впевнена(ий), що він (вона) добре до мене ставиться:
- а) це так
  - б) можливо, це так
  - в) навряд чи це так
  - г) це зовсім не так

Ключ

Шкала кохання: запитання № 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13.

Шкала симпатії: запитання № 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14.

Результати тесту підраховуються шляхом сумування відповідей за кожним твердженням і їх усереднення. При цьому першій альтернативі приписується – 4; другій – 3; третій – 2; четвертій – 1. Значення з кожного пункту входить у сумарний бал без коефіцієнта, тобто вагомість усіх тверджень однакова. Результати за шкалами кохання та симпатії рахуються окремо. Сумарний бал може варіювати від 1 до 4. Можливий також підрахунок сумарного балу за двома шкалами, це буде характеризувати загальний рівень емоційних відносин у діаді. Сумарний бал може варіювати від 2 до 8. Час заповнення тесту -5-7 хвилин.

Тест на задоволеність шлюбом

1. Як змінилося ваше почуття кохання до дружини (чоловіка) за час сімейного життя?
  - а) підсилилося
  - б) залишилося колишнім
  - в) зменшилося
  - г) зникло
2. Якби можна було повернути минуле, то Ви:
  - а) не одружувались (не виходили заміж) зовсім
  - б) обрали б зовсім іншу людину
  - в) віддали б перевагу схожій на вашу дружину (чоловіка) людину
  - г) знову вибрали б нинішню дружину (чоловіка)
3. Чи можна сказати, що у Вас дружна сім'я?
  - а) ні
  - б) радше ні, ніж так
  - в) радше так, ніж ні
  - г) так
4. Чи можна стверджувати, що Ви завжди згодні з дружиною (чоловіком) в оцінці більшості Ваших друзів?
  - а) так
  - б) радше так, ніж ні

в) радше ні, ніж так

г) ні

5. Як часто ви згодні з дружиною (чоловіком) у тому, які стосунки підтримувати з її (його) і Вашими родичами?

а) ніколи не погоджуємось

б) доволі рідко погоджуємось

в) доволі часто погоджуємось

г) завжди погоджуємось

6. Чи бували у Вас конфлікти, які мали серйозні і довготривалі наслідки для сім'ї (наприклад одне з подружжя йде із сім'ї)?

а) ніколи

б) 1 раз

в) 2 рази

г) 3 рази і більше

7. Як часто ви буваєте не задоволені тим, як Ваша дружина (чоловік) виконує свої домашні обов'язки?

а) ніколи не буваю задоволена (задоволений)

б) рідко задоволена (задоволений)

в) часто задоволена (задоволений)

г) завжди задоволений

8. Як часто Ви не погоджуєтесь один з одним, коли і на що витратити гроші?

а) завжди погоджуємось

б) достатньо часто погоджуємось

в) доволі рідко погоджуємось

г) ніколи не погоджуємось

9. Як часто Ви «дієте один одному на нерви»?

а) ніколи

б) досить рідко

в) доволі часто

г) завжди

10. Чи часто Вам не хочеться повертатися додому після роботи? а) так, буває майже щодня б) так, буває досить часто

в) так, буває, але досить рідко

г) такого майже не буває

11. Чи з'являються коли-небудь у Вас думки про розлучення?

а) ніколи

б) досить рідко

в) доволі часто

г) постійно

12. Чи можна сказати, що Ви відчуваєте себе вдома спокійно, затишно?

а) ні

б) радше ні, ніж так

в) радше так, ніж ні

г) так

13. Чи часто Ви проявляєте ніжність, лагідність до дружини (чоловіка)?

а) постійно

- б) досить часто
- в) досить рідко
- г) ніколи

14. Чи часто Ваша дружина (чоловік) проявляє ніжність, лагідність до Вас?

- а) ніколи
- б) досить часто
- в) доволі рідко
- г) постійно

15. Чи хочеться Вам поїхати куди-небудь самому (самій) на деякий час?

- а) ні, ніколи
- б) досить рідко
- в) доволі часто
- г) постійно

16. Як Ви оцінюєте свій шлюб?

- а) невдалий
- б) радше невдалий, як вдалий
- в) радше вдалий, як невдалий
- г) вданий

Результат з тесту підраховується шляхом сумування відаовідей із кожного запитання. При цьому першій альтернативі приписується вагомість – 0, другій – 1; третій – 2, четвертій – 3. Результат із кожного запитання входить у сумарний бал без коефіцієнту тобто вагомість запитань вважається рівномірною. Індекс задоволеності шлюбом – $-14-2+3-4+5-6+7-8-9+10-11+12-13-1-14-15+16$.

Рівень задоволеності шлюбом із цього тесту може варіювати від 0 до 51. Середнє з вибірки із 60 досліджуваних у віці від 21 до 54 років склало 29. Стандартне відхилення — 9,9,. Час заповнення тесту — 5-10 хвилин.

Розподіл ролей у сім'ї

Інструкція: Просимо Нас відповісти на запропоновані нижче запитання., які стосуються деяких моментів організації Вашого сімейного життя. Всі Ваші відповіді залишаються в таємниці.

Для кожного запитання пропонується набір варіантів відповідей: виберіть, будь-ласка, ту відповідь, яка найбільшій Вам підходить.

Запитальник

1. Від кого з Вас залежать інтереси та захоплення сім'ї?
  - а) в основному залежать від чоловіка
  - б) більшою мірою залежать від чоловіка, але й від жінки також
  - в) більшою мірою залежать від дружини, але й від чоловіка також
  - г) в основному залежать від дружини
2. Від кого з Вас більшою мірою залежить настрої у сім'ї?
  - а) в основному від дружини
  - б) в основному від дружини, але й від чоловіка теж
  - в) від чоловіка, але й від жінки теж
  - г) від чоловіка
3. Якщо виникає необхідність, хто з Вас першим знайде, де можна позичити велику суму грошей?
  - а) дружина

- б) дружина, але й чоловік теж
  - в) чоловік, але й дружина теж
  - г) чоловік
4. Хто у Вашій сім'ї часто запрошує в будинок гостей?
- а) чоловік
  - б) зазвичай запрошує чоловік, але й дружина теж
  - в) зазвичай запрошує дружина, але й чоловік теж
  - г) частіше запрошує дружина
5. Кого в сім'ї більше турбує затишок і зручності Вашої квартири?
- а) в основному чоловіка
  - б) більшою мірою чоловіка, але й дружину теж
  - в) більшою мірою дружину, але й чоловіка теж
  - г) в основному дружину
6. Хто з Вас частіше першим цілує і обнімає іншого? а) зазвичай чоловік
- б) зазвичай чоловік, але й дружина теж
  - в) зазвичай дружина, але й чоловік теж
  - г) зазвичай дружина
7. Хто у Вашій сім'ї вирішує, які газети і журнали передплачувати?
- а) зазвичай дружина
  - б) більшою мірою це залежить від дружини, але й від чоловіка теж
  - в) більшою мірою це залежить від чоловіка, але й від дружини теж
  - г) зазвичай чоловік
8. За чиєю ініціативою Ви частіше ходите в кіно, театр?
- а) чоловіка
  - б) в основному чоловіка, але буває, що й дружини
  - в) в основному дружини, але буває, що й чоловіка
  - г) дружини
9. Хто у Вашій сім'ї грається з маленькими дітьми?
- а) в основному дружина
  - б) частіше дружина, але й чоловік теж
  - в) частіше чоловік, але й дружина теж
  - г) в основному чоловік
10. Від кого у Вашій сім'ї залежить взаємна задоволеність інтимними стосунками? а.) в основному від чоловіка
- б) більшою мірою від чоловіка, але й від дружини теж
  - в) більшою мірою від дружини, але й від чоловіка теж
  - г) в основному від дружини
11. Майже всі подружні пари час від часу переживають труднощі в інтимних взаєминах; як ви вважаєте, від кого це може залежати у Вашій сім'ї (більшою мірою)?
- а) частіше від чоловіка
  - б) зазвичай від чоловіка, але й від дружини теж
  - в) зазвичай від дружини, але й від чоловіка теж
  - г) частіше від дружини

12. Чиї життєві принципи і правила (ставлення до брехні, обов'язковість виконання обіцянок, неможливість запізнень і ін.) є визначальними у Вашій сім'ї?

- а) дружини
- б) як правило, дружини, але в деяких випадках чоловіка
- в) як правило, чоловіка, але в деяких випадках дружини
- г) чоловіка

13. Хто у Вашій сім'ї слідкує за поведінкою маленьких дітей?

- а) в основному дружина
- б) частіше дружина, але іноді чоловік
- в) частіше чоловік, але іноді дружина
- г) в основному чоловік

14. Хто у Вашій сім'ї ходить з дитиною в кіно, театр, на прогулянки і ін.?

- а) в основному чоловік
- б) частіше чоловік, але іноді дружина
- в) частіше дружина, але іноді чоловік
- г) в основному дружина

15. Хто у Вашій сім'ї більшою мірою звертає увагу на самопочуття іншого?

- а) чоловік
- б) більшою мірою чоловік, але й дружина теж
- в) більшою мірою дружина, але й чоловік теж
- г) дружина

16. Уявіть таку ситуацію: у Вас обох з'явилася можливість змінити роботу на більш оплачувану, але менш цікаву. Хто це зробить першим?

- а) дружина
- б) радше дружина, ніж чоловік
- в) радше чоловік, ніж дружина
- г) чоловік

17. Хто у Вашій сім'ї займається щоденними покупками?

- а) в основному чоловік
- б) більшою мірою чоловік, але й дружина теж
- в) більшою мірою дружина, але й чоловік теж
- г) в основному дружина

18. Хто у Вашій сім'ї має більше підстав ображатися на байдужість, черствість, безтактність іншого?

- а) чоловік
- б) більшою мірою чоловік, але й дружина теж
- в) більшою мірою дружина, як чоловік
- г) дружина

19. Якщо у Вашій сім'ї виникнуть труднощі з грошми, то хто із подружжя займеться пошуками додаткового заробітку?

- а) чоловік
- б) насамперед чоловік, але й дружина візьме у цьому участь
- в) насамперед дружина, але й чоловік візьме у в цьому участь
- г) дружина

20. Хто у Вашій сім'ї планує, як і де провести відпустку?

- а) в основному дружина
- б) частіше дружина, але й чоловік бере участь
- в) частіше чоловік, але й дружина бере участь
- г) в основному чоловік

21. Хто у Вашій сім'ї викликає представників різних ремонтних служб і веде з ними переговори?

- а) зазвичай дружина
- б) частіше це робить дружина, але інколи й чоловік
- г) частіше це робить чоловік, але інколи й дружина
- д) зазвичай це робить чоловік

Обробка результатів полягає у підрахунку, якою мірою та чи інша роль реалізується чоловіком і дружиною.

Ключ (розподіл запитань за конкретними сімейними ролями)

- 1. Виховання дітей – запитання № 9, 11, 14.
- 2. Емоційний клімат у сім'ї № 2, 15, 18.
- 3. Матеріальне забезпечення сім'ї— № 19, 3, 16.
- 4. Організація розваг № 20, 8, 4.
- 5. Роль «господаря», «господині» – № 17, 5,21
- 6. Сексуальний партнер – № 10, 6, 11.
- 7. Організація сімейної субкультури –№. I, 7, 12

Індекси з кожної сфери підраховуються як середнє арифметичне трьох запитань. У запитаннях №. I, 4, 5, 6, 8, 10, 11, 14, 15, 17, 18, 19 першій альтернативі приписується значення '4', другій – «2», третій – «3», четвертій – «4». В інших запитаннях значення приписуються у зворотному порядку, тобто у запитаннях № 2, 3, 7, 9, 12, 13, 16, 20, 21 першій альтернативі приписується значення «4», другій – «3», третій – «2», четвертій – «1».

Підрахунок за сферами ведеться так:

- 1. $(49+13+14): 3$
- 2. $(+2+15+18): 3$
- 3. $(19+3+16): 3$
- 4. $(+20+8+4) : 3$
- 5. $(17+5+21): 3$
- 6. $(10+6+11): 3$
- 7. $(1+7+12): 3$

Чим вищий бал, тим більшою мірою ця роль в опитуваній сім'ї реалізується дружиною, чим нижчий – реалізується чоловіком. Якщо величина близька до середнього значення, то цю роль обоє партнерів реалізують приблизно рівною мірою.

Спілкування у сім'ї

1. Чи можна сказати, що Вам з дружиною (чоловіком), як правило, подобаються одні й ті ж кінофільми, книги, вистави?

- а) так
- б) імовірно так
- в) імовірно ні
- г) ні

2. Чи часто під час розмови з дружиною (чоловіком;) у Вас виникає почуття спільності, повного взаєморозуміння?

- а) дуже рідко
- б) достатньо рідко
- в) досить часто
- г) дуже часто

3. Чи є у Вас улюблені фрази, вирази, які означають для Вас обох одне й те ж, і Ви з задоволенням використовуєте їх?

- а) так
- б) імовірно так
- в) імовірно ні
- г) ні

4. Чи можете Ви передбачити, чи сподобається Вашій дружині (чоловікові) кінофільм, книга і т.д.?

- а) так
- б) імовірно так
- в) імовірно ні
- г) ні

5. Як ви думаєте: відчуває Ваша дружина (чоловік), чи подобається Вам те, що вона говорить або робить, коли! ви прямо про це не говорите?

- а) майже завжди
- б) достатньо часто
- в) досить рідко
- г) майже ніколи

6. Чи розповідаєте Ви дружині (чоловікові) про свої стосунки з іншими людьми?

- а) розказую майже все
- б) розказую достатньо багато
- в) розказую достатньо мало
- г) не розказую майже нічого

7. Чи бувають у Вас з дружиною (чоловіком) розбіжності відносно того, які стосунки підтримувати з рідними? а) так, бувають майже постійно

- б) бувають досить часто
- в) бувають достатньо рідко
- г) ні, не буває майже ніколи

8. Наскільки добре Ваша дружина (чоловік) розуміє Вас?

- а) дуже добре розуміє
- б) швидше добре, ніж погано
- в) швидше погано, ніж добре
- г) зовсім не розуміє

9. Чи можна сказати, що Ваша дружина (чоловік) відчуває, що Ви ображені або роздратовані чимось, але не хоче цього показати?

- а) так
- б) напевне, так
- в) напевне, ні
- г) ні

10. Як Ви вважаєте, чи розкаже Вам дружина (чоловік) про свої неприємності та промахи?

- а) майже завжди
- б) досить часто
- в) досить рідко
- г) майже ніколи

11. Чи буває так, що якесь слово або предмет викликає у Вас обох одні й ті ж спогади?

- а) дуже рідко
- б) досить рідко
- в) досить часто
- г) дуже часто

12. Коли у Вас неприємності, поганий настрій, чи стає Вам легше від спілкування з дружиною (чоловіком)?

- а) так, майже завжди
- б) достатньо часто
- в) досить рідко
- г) ні, майже ніколи

13. Як Ви думаєте, чи є теми, на які дружині (чоловікові) важко та неприємно розмовляти з Вами?

- а) їх дуже багато
- б) їх досить багато
- в) їх достатньо мало
- г) таких тем дуже мало

14. Чи буває так, що в розмові з дружиною (чоловіком) Ви відчуваєте себе скуто, не можете підібрати потрібних слів?

- а) дуже рідко
- б) досить рідко
- в) достатньо часто
- г) дуже часто

15. Чи є у Вас з дружиною (чоловіком) сімейні традиції¹?

- а) так
- б) швидше так, ніж ні
- в) швидше ні, ніж так
- г) ні

16. Чи може Ваша дружина (чоловік) без слів зрозуміти, який у Вас настрій?

- а) майже ніколи
- б) досить рідко
- в) достатньо часто
- г) майже завжди

17. Чи можна сказати, що у Вас з дружиною (чоловіком) однакове ставлення до життя?

- а) так
- б) швидше так, ніж ні
- в) швидше ні, ніж так
- г) ні

18. Чи буває так, що Ви не розкажете дружині (чоловікові) новину, важливу для Вас, але яка до неї (нього) не має прямого стосунку?
- а) дуже рідко
  - б) достатньо рідко
  - в) досить часто
  - г) часто
19. Чи розкажує Вам дружина (чоловік) про свій фізичний стан?
- а) розкажує майже все
  - б) розкажує достатньо багато
  - в) розкажує досить мало
  - г) не розкажує майже нічого
20. Чи відчуваєте Ви, що подобається Вашій дружині (чоловікові) те, що Ви робите або говорите, якщо вона (він) прямо не говорить про це?
- а) майже завжди
  - б) достатньо часто
  - в) досить рідко
  - г) майже ніколи
21. Чи можна сказати, що Ви згодні один з одним в оцінці більшості своїх друзів?
- а) ні
  - б) радше ні, ніж так
  - в) радше так, ніж ні
  - г) так
22. Як Ви думаєте, чи може Ваша дружина (чоловік) передбачити, чи сподобається Вам гой чи інший фільм, книга і т. д.?
- а) думаю, так
  - б) радше гак, ніж ні
  - в) радше ні, ніж так
  - г) думаю, ні
23. Якщо Ви зробили помилку, чи ро'жазугте дружині (чоловікові) про свої неприємності? а) не розкажую майже ніколи
- б) розкажую досить рідко
  - в) розкажую досить часто
  - г) розкажую майже завжди
24. Чи буває гак, що коли Ви перебуваєте серед інших людей, то дружині (чоловікові) достатньо подивитися на Вас, щоб зрозуміти, як Ви ставитесь до того, що відбувається навкруги?
- а) дуже рідко
  - б) досить рідко
  - в) достатньо часто
  - г) дуже часто
25. Як ви вважаєте, наскільки Ваша друхсина (чоловік) відверта(ий) з вами?
- а) повністю відверта(ий)
  - б) скоріше відверта(ий)
  - в) скоріше невідверта(ий)
  - г) зовсім невідверта(ий)

26. Чи можна сказати, що Вам легко спілкуватися з дружиною (чоловіком)?
- а) так
  - б) радше так, ніж ні
  - в) радше ні, ніж так
  - г) ні
27. Чи часто Ви пустуєте, спілкуючись один з одним? а) дуже рідко б) достатньо рідко
- в) досить часто
  - г) дуже часто
28. Чи буває гак, що після того, як Ви розказали дружині (чоловікові) про щось дуже для Вас важливе, Вам доводилось пожалкувати, що Ви розказали зайве? а) ні, майже ніколи
- б) досить рідко
  - в) достатньо часто
  - г) так, майже завжди
29. Як Ви думаєте, якщо у Вашої дружини (чоловіка) неприємності, поганий настрій, чи стає їй (йому) легше від спілкування з ЕІами?
- а) ні, майже ніколи
  - б) досить рідко
  - в) достатньо часто
  - г) так, майже завжди
30. Наскільки Ви відверті з дружиною (чоловіком)?
- а) повністю відвертий(а)
  - б) скоріше відвертий(а)
  - в) скоріше невідвертий(а)
  - г) зовсім невідвертий(а)
31. Чи завжди Ви відчуваєте, що Ваша дружина (чоловік) ображена або роздратована чимось, якщо вона не хоче Вам цього показати?
- а) так
  - б) напевне, це так
  - в) напевне, це не так
  - г) ні, це не так
32. Чи трапляється, що Ваші погляди з якого-небудь важливого для Вас питання не збігаються з думкою Вашої дружини (чоловіка)?
- а) дуже рідко
  - б) досить рідко
  - в) достатньо часто
  - г) дуже часто
33. Чи буває так, що Ваша дружина (чоловік) не ділиться з Вами новинок», яка важлива особисто для неї (нього), але Вас безпосередньо це не стосується?
- а) дуже часто
  - б) досить часто
  - в) достатньо рідко
  - г) дуже рідко

34. Чи можете Ви без слів зрозуміти, який у Вашої дружини (чоловіка) настрій? а) майже завжди б) достатньо часто
в) досить рідко
г) майже ніколи
35. Чи часто об'єднує Вас з дружиною (чоловіком) почуті «ми»?
а) дуже часто
б) досить часто
в) достатньо рідко
г) дуже рідко
36. Наскільки добре Ви розумієте свою дружину (чоловіка)?
а) зовсім не розумію
б) радше погано, ніж добре
в) радше добре, ніж погано
г) повністю розумію
37. Чи розкажує Вам дружина (чоловік) про свої стосунки з іншими людьми?
а) не розкажує майже нічого
б) розкажує досить мало
в) розкажує достатньо багато
г) розкажує майже все
38. Чи буває гак, що в розмові з Вами дружина (чоловік) відчуває себе напружено, скуто, не може підібрати потрібних слів?
а) дуже рідко
б) достатньо рідко
в) досить часто
г) дуже часто
39. Чи є у Вас таємниці від дружини (чоловіка)?
а) є
б) скоріше є, ніж немає
в) скоріше немає, ніж є
г) немає
40. Чи часто Ви, звертаючись один до одного, використовуєте смішні найменування?
а) дуже часто
б) достатньо часто
в) досить рідко
г) дуже рідко
41. Чи є теми, на які Вам важко та неприємно говорити з дружиною (чоловіком)?
а) дуже багато
б) досить багато
в) достатньо мало
г) дуже мало
42. Чи часто у Вас з дружиною (чоловіком) виникають розбіжності у тому, як виховувати дітей?
а) дуже рідко
б) досить рідко

в) достатньо часто

г) дуже часто

43. Як Ви думаєте, чи можна сказати, що Вашій дружині (чоловікові) легко спілкуватися з Вами?

а) так

б) радше так, ніж ні

в) радше ні, ніж гак

г) ні

44. Чи розкажете Ви дружині (чоловікові) про свій фізичний стан? а) розказую майже все

б) розказую достатньо багато

в) розказую досить мало

г) не розказую майже нічого

45. Як Ви думаєте, чи доводилось Вашій дружині (чоловікові) жаліти, що вона (він) розказала Вам щось дуже важливе для неї(нього)?

а) майже ніколи

б) досить рідко

в) достатньо часто

г) майже завжди

46. Чи виникало коли-небудь відчуття, що у Вас з дружиною (чоловіком) існує своя мова, невідома нікому із оточуючих?

а) так

б) радше так, ніж ні

в) радше ні, ніж так

г) ні

47. Як Ви вважаєте, чи є у Вашої дружини (чоловіка) таємниці від Вас?

а) так

б) радше так, ніж ні

в) радше ні, ніж так

г) ні

48. Чи буває так, що коли Ви перебуваєте серед інших людей., то дружині (чоловікові) достатньо подивитися на Вас, щоб зрозуміти, як Ви ставитесь до того, що відбувається навкруги?

а) дуже часто

б) достатньо часто

в) досить рідко

г) дуже рідко

Запитання розбиваються за шкалами так:

1. Довіра спілкування № 6, 23, 25, 39, 44 – як респондент оцінює себе за цією ознакою; № 10, 19, 30, 37, 47 – як він оцінює партнера.

2. Взаєморозуміння між подружжям – № 4, 20, 31, 34, 36 -як респондент оцінює себе за цією ознакою; № 5, 8, 9, 16, 22 – як він оцінює партнера.

3. Схожість у поглядах подружжя – № 1, 17, 21, 32, 42.

4. Загальні символи сім'ї — № 3, 11, 15, 40, 46.

5. Легкість спілкування між подружжям – № 2, 14, 26, 27, 43.

6. Психотерапевтичність спілкування – № 12, 28, 29, 41, 45.

В усіх запитаннях першій альтернативі приписується значення «4», другій – «3», третій – «2», четвертій – «1». За кожною із шкал підраховується індекс, значення якого дорівнює середньому арифметичному значень, які входять до шкали запитань.

Нижче наводяться формули розрахунку кожного індексу:

1. а) $6-23+25-39-И4$ – чим вищий бал, тим більш довірливий характер має спілкування у сім'ї; б) $10+194-30-37-47$.

2. а) $4420-І-3 І+-34-36$;

(>) $54-849-16420$ чим більший бал, тим вище взаєморозуміння між подружжям.

3. $14-17-214-32+42$ ~ чим вищий бал, тим більш подібні погляди подружжя.

4. $3-11+15+40+46$ – чим вищий бал, тим більше підстав говорити про наявність «сімейної мови».

5. $-2+14+26-27+43$ – чим вищий бал, тим легше подружжю спілкуватись один з одним.

6. $12+28+29-41+45$ – чим більше значення індексу, тим «психотерапевтичніше» відбувається процес спілкування у сім'ї.

Методика «Типовий сімейний стан»

П – психолог Р — респондент

1. Психолог: «Подумки поверніться додому в сім'ю! Згадайте почуття, з яким Ви відкриваєте двері додому! Згадайте почуття, з яким думаєте про домашні справи на роботі! Як Ви відчуваєте себе у вихідні дні та ввечері? Згадайте все Ваше сімейне життя! Як Ви відчуваєте себе найчастіше? Помітьте на шкалах!»

П: (дає бланк для відповідей). Р: (відмічає).

2. Психолог: (звертає увагу на рису респондента, найбільш виражену на шкалах): «Ви відмітили, що відчуваєте себе в сім'ї дуже ... (називається відповідна риса). Це скоріше приємне чи неприємне почуття? Прошу Вас згадати декілька випадків із Вашого сімейного життя, коли Ви почували себе дуже ... (називається той же стан)».

3. Р (розказує).

П: «Спробуйте ще раз оцінити свій стан вдома на цих же шкалах! Все залишається по-старому чи щось зміниться?» Р: (звичайно міняє оцінку з деяких шкал, якщо при цьому на перший план вийшов інший стан, то вся процедура повторюється від п.2).

Обробка: бали зі шкал, помічених однаковим індексом, сумуються. Стан констатується, якщо сума оцінок із 4-х субшкал перевищує або дорівнює за У (загальна незадоволеність) 26 балам; за Н (нервово-психічне напруження) – 27 балам; за Т (сімейна тривожність) — 26 балам.

Бланк до методики «Типовий сімейний стан»

						Д	К
1	5	9	13	17	Вплив	5	2
2	6	10	14	18	Фрустрація	4	2
3	7	11	15	19	Інформація	5	1
4	8	12	16	20	Відчуження	3	0

Рез. 12 < 5

Прізвище, ім'я, по батькові _____

Опитувальник «Конструктивно-деструктивна сім'я» (КДС)

Запитальник включає твердження про члена Вашої сім'ї, який найбільше завдає Вам турбот.

Твердження пронумеровані. Такі ж номери є в «Бланку запитальника КДС».

Читайте по черзі твердження запитальника. Якщо Ви в основному згодні з ними, то на бланку обведіть кружком номер твердження. Якщо Ви в основному не згодні, то закресліть цей номер. Якщо важко вибрати, то поставте на номері знак питання. Намагайтеся, щоб таких відповідей було не більше трьох,

У запитальнику немає «правильних» або «неправильних» тверджень. Відповідайте так, як є насправді, як Ви думаєте. Пам'ятайте: Ви відповідаєте про члена Вашої сім'ї, який найбільше завдає Вам турбот.

1. Впевнений, що допомогти йому (їй) можуть тільки найсуворіші заходи.
2. Коли дивлюся на нього (неї), думаю, що доля до мене несправедлива.
3. Я ніколи не знаю, що в нього (неї) на думці.
4. Іноді думаю: «Було б краще, якби він (вона) куди-небудь зник (зникла)».
5. Що б ми з ним (нею) не робили, він (вона) стає все гіршим (гіршою).
6. Оточуючі вважають мене винуватим (винуватою) в тому, що відбувається з ним (нею).
7. Нерідко він (вона) зникає, і я не знаю, що з ним (нею).
8. Ніхто з оточуючих не хоче допомогти мені.
9. Він (вона) не зважає на мене.
10. Буває, що мені неприємно мати з ним (нею) справу,
11. Я ніколи не знаю, що вона (він) викине ще.
12. Він (вона) ставиться до мене вороже.
13. До нього (неї) неможливо знайти підхід.
14. Через нього (неї) в мене зіпсовані стосунки з багатьма людьми.
15. Він (вона) все приховує від мене.
16. Якби його (її) не було, моє життя було б щасливим та цікавим.
17. Навіть якщо він (вона) твердо вирішить стати кращим, я знаю: все одно він (вона) залишиться таким (такою), як був (була).
18. Мені соромно, коли говорять про нього (неї).

19. Він (вона) постійно обманює мене.

20. Його (її) виправлення (видужання) дуже мало залежить від мене.

Рез. =12<5 **Характер взаємодії подружжя у конфліктних ситуаціях**

Шкала можливих реакцій на визначену ситуацію:

а) категорично не згідна з тим, що чоловік робить і говорить у певній ситуації, активно заперечую йому і стою на своєму (-2);

б) не згідна з тим, що чоловік робить і говорить у певній ситуації, демонструю своє незадоволення, але уникаю відкритого обговорення (-1);

в) нічого не розпочинаю, не виказую свого ставлення, чекаю подальшого розвитку подій (0);

г) у цілому згідна з тим, що чоловік робить і говорить, але не вважаю необхідним відкрито виражати свого ставлення (1);

д) повністю згідна з тим, що чоловік робить і говорить у певній ситуації, активно підтримую його і схвалюю (2);

Текст методики

(Працюючи з методикою, необхідно використовувати два різних варіанти для чоловіка та дружини, оскільки загальний варіант може викликати нерозуміння у респондента)

1. Ви запросили своїх родичів у гості: чоловік, знаючи про це, несподівано пізно повернувся додому. Вас це дуже засмутило, і після відходу гостей Ви висловлюєте чоловікові своє засмучення, а він не може зрозуміти причину незадоволеності. Ви...

2. Чоловік вже багато разів обіцяв Вам зробити дещо в будинку (квартирі), але й досі ним нічого не зроблено. Ви...

3. Ви довго стояли в черзі у магазині; продавець весь час відволікався, грубив покупцям. Коли підійшла Ваша черга, чоловік, на Ваш погляд, дуже різко почав розмовляти з ним. Ви неприємно здивовані його тоном. Ви...

4. Вже пізно, дитині треба лягати спати, але їй не хочеться, а чоловік все-таки намагається відправити її в ліжко, Ви втручаєтесь і дозволяєте дитині ще трішки погратися, кажучи, що завтра вихідний. Чоловік наполягає на своєму. Ви ...

5. Ви домовилися вихідний день провести разом удома. Але несподівано Вам зателефонували батьки і запросили до себе, Ви раптово почали збиратися. Чоловік незадоволений, що Ваші спільні плани порушили. Ви...

6. У чоловіка поганий настрій. Ви здогадуєтесь, що в нього неприємності на роботі, хоча він нічого не говорить. Ви намагаєтесь викликати його на розмову, але він уникає її. Ви...

7. Ви з чоловіком запрошені на день народження друга, грошей на подарунок не вистачає. Вам здається, що саме чоловік в цьому місяці витратив дуже багато. Ви...

8. Ваша подруга ділиться з Вами та Вашим чоловіком своїми проблемами та переживаннями, Одне із зауважень чоловіка, на Ваш погляд, випадає із загального тону розмови і є образливим для співбесідниці. Ви...

9. Вам обом потрібно затриматися на роботі і немає кому побути з дитиною. Ви вважаєте, що Ваші справи важливіші» і це повинен зробити чоловік, але він не згідний. Ви...

10. Ви почали ремонт квартири. Несподівано з'ясувалося, що цей задум обійдеться дорожче, ніж Ви планували. Чоловік з самого початку ставився скептично до Ваших планів», а тепер дуже сердитий на Вас за непередбачені витрати. Ви...

11. У Вас є улюблена справа. Чоловік радить залучити до цієї справи дитину. Ви ж вважаєте, що дитина буде Вам заважати, а чоловік продовжує наполягати. Ви...

12. Ви намагаєтесь вийти із будинку у справах, а чоловік хоче з Вами поговорити і незадоволений, що Ви відмовляєтесь затриматися на декілька хвилин. Ви ...

13. З юності у Вас лишилося багато друзів-чоловіків. Ви з задоволенням спілкуєтесь з ними, вони заходять до Вас у гості. У чоловіка ці візити викликають незадоволення. Ви...

14. Ви зайшли до чоловіка на роботу. Його не виявилось на місці, і поки Ви його чекали, Вам явно вдалося завоювати симпатію його колег-чоловіків. Вас здивувала негативна реакція чоловіка. Ви...

15. Вам здається, що чоловік періодично не на те витрачає гроші. Ось знову він купив непотрібну, на Ваш погляд, річ, але чоловік вважає, що вона необхідна в домі. Ви...

16. Ви просите чоловіка допомогти дитині підготувати уроки, тому що самі гірше знайомі з цим предметом, а чоловік продовжує займатися своїми справами і відправляє дитину до Вас, кажучи, що йому ніколи. Ви ...

17. Останнім часом на роботі Ви багато спілкуєтесь з одним із Ваших колег. Ви часто телефонуєте один одному., згадуєте про нього в розмові з чоловіком. Чоловікові це явно неприємно. Ви...

18. Ви випадково зустріли свою стару знайому, розговорилися з нею, і вона вмовила Вас зайти до неї додому. Ви були в неї цілий вечір і пізно повернулися додому. Чоловік хвилювався, і коли Ви повернулися, виказав Вам своє незадоволення. Ви...

19. За декілька днів до зарплати знову виникла розмова про те, що грошей не вистачає. Чоловік вважає, що Ви не достатньо працюєте для забезпечення сім'ї. Ви..

20. Ви провели вечір разом з новими друзями, які подобаються чоловікові, але Вам не дуже симпатичні. На Ваш погляд, з ними було нудувато, але Ви намагалися цього не виказувати, а по дорозі додому чоловік раптово виявив незадоволення тим, як Ви поводити себе з його друзями. Ви..

21. Ваш чоловік збирається до своїх старих друзів у гості. Вам хотілося б піти з ним, але він не пропонує Вам цього. Ви..

22. У Вас є улюблене заняття, якому Ви приділяєте вільний час. Чоловік не розділяє цього інтересу і навіть виражає відкрито своє незадоволення. Ви...

23. Чоловік покарав дитину, але Вам здається, що учинок не настільки серйозний, і Ви починаєте гратися з дитиною, чоловік незадоволений цим. Ви...

24. В гостях у друзів Вас познайомили з симпатичною жінкою. Ваш чоловік протягом усього вечора сидів з нею поряд, танцював і про щось жваво розмовляв. Вас це зачепило. Ви...

25. Ви збираєтесь провести неділю вдома, ане виявилось, що чоловік пообіцяв друзям провідати їх. Вам дуже не хочеться йти. Ви...

26. Ви розповіли подрузі про Ваші сімейні проблеми. Чоловік дізнався про це і був дуже незадоволений, бо вважав, що не слід розповідати всім і кожному про такі речі. Ви...

27. Чоловік давно просив Вас зашити штани. Сьогодні він хотів одягнути їх, але вони виявилися не зашитими. Він висловлює своє незадоволення, незважаючи на те, що знає - Вам було ніколи. Ви...

28. Знайомий Вашої сім'ї вже не вперше підвів Вас, і Ви вважаєте, що йому необхідно відверто висловити своє незадоволення. Чоловік каже, що не потрібно надавати цьому великого значення. Ви...

29. У Вас поганий настрій, і Вам хочеться поділитися з чоловіком своїми переживаннями і сумнівами. Ви намагаєтеся заговорити з ним, але він не помічає Вашого стану і відповідає, що поговорити можна пізніше, а зараз йому ніколи. Ви...

30. Приятель чоловіка подзвонив і попросив Вас передати щось йому, як тільки той повернеться додому. У Вас було багато справ, і Ви згадали про це тільки пізно ввечері. Чоловік був

дуже незадоволений і різко сказав, що Ваша необов'язковість вже не вперше ставить його в незручне становище. Ви...

31. Ввечері Ви збираєтесь разом з чоловіком подивитися телевізор, однак Ваші інтереси не збігаються – Вам хочеться дивитися передачі по різних каналах. Кожен з Вас наполягає на своєму. Ви...

32. Ви обговорюєте з друзями плани спільної відпустки. Чоловік несподівано починає виступати проти Вашої пропозиції. Ви...

Усі ситуації групуються у вісім блоків:

1. Ставлення до родичів та друзів № 1, 5, 8, 20
2. Виховання дітей № 4, 11, 16, 23
3. Прояв автономії одним із подружжя № 6, 18, 21, 22
4. Порушення рольових очікувань № 2, 12, 27, 29
5. Неузгодженість норм поведінки № 3, 26, 28, 30
6. Прояв домінування одним із подружжя № 9, 25, 31, 32
7. Прояв ревнощів № 13, 14, 17, 24
8. Розбіжності у ставленні до грошей № 7, 10, 15, 19.

Крім того, ситуації можуть бути розділені на дві групи за основою «винуватого в конфлікті». Слово «вина» ми беремо в лапки, оскільки йдеться не про реальну винуватість (яку взагалі важко виявити), а про привід до сварки. В ситуаціях № 4, 5, 9, 10, 11, 13, 14, 17, 18, 22, 23, 26, 27, 30, 31 більшою мірою у виникненні конфлікту «винуватий» респондент, а в ситуаціях № 1, 2, 3, 6, 7, 8, 12, 15, 16, 20, 21, 24, 25, 28, 29, 32 такий привід подав чоловік (дружина).

Результати методики отримують шляхом розрахунку загального індексу (середнє арифметичне відповідей за всіма ситуація-ми), а також окремих індексів за блоками (середнє арифметичне з кожного блоку).

Значення індексів змінюються від -2 до 2. Негативна значення індексів говорить про негативну реакцію респондента в конфліктних ситуаціях, позитивні – про позитивні реакції. Значення, близькі до 1 або до -1, підкреслюють пасивний характер поведінки під час сімейних непорозумінь, а близькі до 2 чи до -2 ~ про активну позицію в певних ситуаціях.

Отримані дані дають можливість качати і про загальний рівень конфліктності в парі. Чим ближче значення загального індексу до -2, тим більш конфліктний характер має взаємодія подружжя.

Тест-опитувальник задоволеності шлюбом (В. В. Столін, Т. Л. Романова, Г. П. Бутенко)

Тест-запитальник запропонований для експрес-діагностики ступеня задоволеності-незадоволеності шлюбом, а також ступеня узгодженості-неузгодженості задоволеності шлюбом у конкретній подружній парі. Запитальник можна застосовувати індивідуально в консультативній практиці та масово для виявлення задоволеності шлюбом в тій чи іншій соціальній групі.

Це – одномірна шкала з 24-х тверджень, які належать до різноманітних сфер: сприйняття себе та партнера, думки, оцінки, установки тощо. Кожному твердженню відповідають три варіанти відповіді: а) правильно, б) важко сказати, в) неправильно.

Інструкція досліджуваному: «Уважно читайте кожне твердження і обирайте один із трьох варіантів відповідей. Намагайтесь уникати відповіді «важко сказати», «затрудняюсь відповісти» тощо».

Текст запитальника

1. Коли люди живуть так близько, як це відбувається в сімейному житті, вони неминуче втрачають взаєморозуміння і гостроту сприймання іншої людини:

- а) правильно
- б) неправильно
- в) не впевнений

2. Ваші сімейні відносини дають вам:

- а) швидше занепокоєння і страждання
- б) тяжко відповісти
- в) швидше радість і задоволення

3. Рідні і друзі оцінюють Ваш шлюб:

- а) як щасливий
- б) щось середнє
- в) як нещасливий

4. Якщо б Ви могли, то:

- а) багато чого змінили в характері дружини (чоловіка)
- б) важко сказати
- в) ви не стали б нічого змінювати

5. Одна із проблем сучасного шлюбу в тому, що неє «приїдається», в тому числі і сексуальні відносини:

- а) правильно
- б) важко сказати
- в) неправильно

6. Коли Ви порівнюєте своє життя з сімейним життям Ваших друзів і знайомих, то Вам здається:

- а) що Ви нещасніший від інших
- б) важко сказати
- в) що Ви щасливіший за інших

7. Життя без сім'ї, близької людини – дуже дорога ціна за повну самотійність:

- а) правильно
- б) важко сказати
- в) неправильно

8. Ви вважаєте, що без Вас життя Вашої дружини (чоловіка) було б неповноцінним:

- а) так, вважаю
- б) важко сказати
- в) ні, не вважаю

9. У більшості людей якоюсь мірою не справджуються сподівання відносно шлюбу:

- а) правильно
- б) важко сказати
- в) неправильно

10. Тільки більшість різних обставин заважають подумати Вам про розлучення:

- а) правильно
- б) не можу сказати
- в) неправильно

11. Якщо б повернувся час, коли Ви вступали в шлюб, то Вашим чоловіком (жінкою) міг би стати:

- а) хто завгодно, тільки не теперішній чоловік (жінка)
- б) важко сказати
- в) можливо, саме теперішній чоловік (жінка)

12. Ви гордитесь, що саме така людина, як Ваш чоловік (жінка) поруч з Вами:

- а) правильно
- б) важко сказати
- в) неправильно

13. На жаль, недоліки Вашого чоловіка (жінки) часто переважають його достоїнства:

- а) правильно
- б) важко сказати
- в) неправильно

14. Основна перешкода для щасливого сімейного життя полягає у:

- а) швидше всього в характері Вашого чоловіка (жінки)
- б) важко сказати
- в) швидше у Вас самих

15. Почуття, з якими ви вступали в шлюб:

- а) посилились
- б) важко сказати
- в) ослабли

16. Шлюб притуплює творчі можливості людини:

- а) правильно
- б) важко сказати
- в) неправильно

17. Можна сказати, що Ваш чоловік (дружина) має такі достоїнства, які компенсують його недоліки:

- а) згоден
- б) щось середнє
- в) ні, не згоден

18. На жаль, у Вашому шлюбі не все благополучно з емоційною підтримкою один одного:

- а) правильно
- б) важко сказати
- в) неправильно

19. Вам здається, що Ваш чоловік (дружина) часто робить дурниці, говорить невпопад, недоречно жартує:

- а) правильно
- б) важко сказати
- в) неправильно

20. Життя в сім'ї, як Вам здається, не залежить від Вашої волі:

- а) правильно
- б) важко сказати
- в) неправильно

21. Ваші сімейні відносини не внесли в життя того порядку і організованості, яких Ви чекали:

- а) правильно
- б) важко сказати
- в) неправильно

22. Неправі ті, хто вважає, що саме в сім'ях людина менше всього може розраховувати на повагу:

- а) згоден
- б) важко сказати
- в) незгоден

23. Як правило, присутність Вашого чоловіка (жінки) дає Вам радість:

- а) правильно
- б) важко сказати
- в) неправильно

24. Чесно кажучи, у Вашому сімейному житті нема й не було жодного світлого моменту:

- а) правильно
- б) важко сказати
- в) неправильно

Ключ

1в, 2в, 3а, 4в, 5в, 6в, 7а, 8а, 9в, 10в, 11в, 12а, 13в, 14в, 15а, 16в, 17а, 18в, 19в, 20в, 21в, 22а, 23а, 24в.

Порядок підрахунку. Якщо обраний досліджуваним варіант відповіді (а, б чи в) збігається з наведеними в ключі, то нараховується 2 бали; якщо проміжний (б) – то 1 бал; за відповідь, що не збігається з наведеними, – 0 балів.

Далі підраховується сумарний бал з усіх відповідей. Можливий діапазон тестового балу – від 0 до 48 балів. Високий бал свідчить про задоволеність шлюбом.

Вся вісь сумарних балів тесту розбивається на 7 категорій:

0-16 балів– абсолютно неблагополучна

17-22 балів - неблагополучна

23-26 балів – скоріше неблагополучна

27-28 балів – перехідні

29-32 балів – скоріше благополучні

33-38 балів – благополучні

39-48 балів – абсолютно благополучні

5.2. Психограма подружніх взаємин

I. Соціально-економічні і демографічні характеристики:

а) житлові умови

б) сімейний бюджет (розмір та спосіб розподілу)

в) стаж шлюбу

г) вік та різниця у віці

д) освіта

є) рід занять

є) кількість та вік дітей

Методи дослідження:

1. Опитування або бесіда

2. Анкета

3. Аналіз документів (напр. – особова справа учня)

II. Дошлюбні стосунки

а) місце і ситуація знайомства

б) перше враження один про одного (позитивне, негативне, нейтральне)

в) тривалість періоду залицяння.

г) ініціатор шлюбної пропозиції (чоловік, жінка інші зацікавлені особи)

д) час обдумування шлюбної пропозиції

є) ситуація оформлення шлюбу (як весілля)

Методи:

I. Інтерв'ю, бесіда.

III. Мікрооточення сім'ї:

а) склад мікрооточення (рідні, сусіди, друзі, колеги)

б) часто і а контактів з представниками мікрооточення

в) рід допомоги, отримуваної від цих осіб:

- економічна, побутова, моральна чи емоційна підтримка:

- обмін досвідом та знаннями:

спільне проведення вільного часу;

Методи:

1. Бесіда

2. Анкета «Контакти сім'ї»

IV. Стадія шлюбу:

Визначити, на якій стадії шлюбу перебуває дана пара і виявити ті проблеми, які можуть виникнути, виходячи із особливостей цієї стадії:

- 1 за шлюбну стажем;
- 2 – за дітьми.

Методи:

1. Вільна бесіда по виділеним проблемам

V. Оцінка рівня благополуччя сімейних взаємин:

- а) визначення задоволеності шлюбом
- б) визначення психологічного клімату в сім'ї
- в) фактори ризику сім'ї
- г) потенціальний ініціатор конфлікту

Методи:

1. Опитувальник задоволення шлюбом
2. Вимір установок сімейної пари
3. Методики на діагностику подружньої сумісності:
  - на сексуальну сумісність
  - на діагностику темпераменту, характеру.
4. Методика «Конструктивно-деструктивна сім'я»

VI. Оцінка окремих феноменів подружніх взаємин:

- а) визначення конфліктності (методика Томаса: характер взаємодії в конфліктній парі або ситуації)
- б) визначення функціонально-ролевої узгодженості (методика «Ролі в сім'ї»)
- в) визначення емоційного стану в сім'ї (методика «Типовий сімейний стан», методика Розенцвейга, тест Люшера, «Спілкування в сім'ї»)
- г) діагностика взаєморозуміння ідеального образу партнера: (методика Лірі)

VII. Дослідження індивідуально-психологічних особливостей подружжя:

Мета: визначення подружньої сумісності:

- вироблення напрямків корекційної роботи з подружньою парою: (методика Лічко, методика на визначення самооцінки, методи рівня приязні;
- особистісні якості: методика Кеттела, Айзенка, Сонді).

VIII. Дослідження сімейного дозвілля, інтересів, цінностей:

Методики: «Опитувальник ціннісних орієнтацій», опитувальник «Інтереси та дозвілля».

IX. В результаті аналізу всіх аспектів подружжя всі дані зводимо в психограму подружжя.

В ній вказується наступне:

1. Зони конфлікту в подружній парі.
2. Потенційний ініціатор конфлікту в кожній із зон.
3. Рівень психологічної сумісності.
4. Загальний прогноз відносин в парі.
5. Рекомендації по корекційній роботі з парою і кожним з них окремо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аккерман Н. Теория семейной динамики / Н. Аккерман // Семейная психотерапия. – СПб. : Питер, 2000. – 304 с.
2. Алешина Ю. Е. Удовлетворенность браком и межличностное восприятие в супружеских парах с различным стажем совместной жизни : дис. ... канд. психол. наук / Ю. Е. Алешина. – М., 1985. – 263 с.
3. Алешина Ю. Е. Социально-психологические методы исследования супружеских отношений: спецпрактикум по психологии / Ю. Е. Алешина, Л. Я. Гозман, Е. М. Дубовская. – М. : МГУ, 1987. – 120 с.
4. Алешина Ю. Е. Ролевой конфликт работающей женщины / Ю. Е. Алешина, Е. В. Лекторская // Вопросы психологии. – 1989. – № 5. – С. 80–88.
5. Андреева Т. В. Семейная психология / Т. В. Андреева. – СПб. : Речь, 2004. – 244 с.
6. Антонов А. И. Социология семьи / А. И. Антонов, В. М. Медков. – М. : МГУ ; Изд-во Междунар. ун-та бизнеса и управления («Братя Карич»), 1996. – 275 с.
7. Антонюк Е. В. Представления супругов о распределении ролей и становление ролевой структуры молодой семьи : дис. ... канд. психол. наук. / Е. В. Антонюк. – М., 1992. – 169 с.
8. Анцупов А. Я. Конфликтология : учеб. для вузов / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – М. : Юнити, 2006. – 156 с.
9. Арутюнян М. Ю. Особенности семейного взаимодействия в городских семьях с различным распределением бытовых ролей : дис. ... канд. филос. наук / М. Ю. Арутюнян. – М., 1984. – 185 с.
10. Бек А. Когнитивно-бихевиоральная психотерапия депрессий / А. Бек [и др.]. – СПб. : Питер, 2003. – 268 с.
11. Бондарчук О. І. Психологія сім'ї : курс лекцій / О. І. Бондарчук ; МАУП. – К., 2001. – 170 с.
12. Борисова О. Н. Новое и традиционное в социальном регулировании брачно-семейных отношений / О. Н. Борисова // Методология исследований управления социальными процессами в процессе перестройки. – Калинин : [б. и.], 1979. – С. 88–94.
13. Буленко Т. В. Соціально-психологічні основи функціонування сучасної молоді сім'ї / Т. В. Буленко // Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. – Луцьк, 2010. – № 9.
14. Варга А. Я. Системная семейная психотерапия : курс лекций / А. Я. Варга. – СПб. : Речь, 2001. – 245 с.
15. Вербець В. В. Соціологія : навч. посіб. / В. В. Вербець, О. А. Субот, Т. А. Христюк. – К. : КОНДОР, 2009. – 550 с.
16. Витек К. Проблемы супружеского благополучия : пер. с чешск. / К. Витек ; под ред. М. С. Мацковского. – М. : Прогресс, 1988. – 144 с.
17. Волкова А. Н. Методические проблемы диагностики супружеских отношений / А. Н. Волкова, Т. М. Трапезникова // Вопр. психологи. – 1995. – № 5. – С. 77–81.
18. Волкова А. Н. Практикум по экспериментальной и прикладной психологии / А. Н. Волкова. – Л. : [б. и.], 1990. – 198 с.

19. Волкова А. Н. Социально-психологические факторы супружеской совместимости : дис. ... канд. психол. наук / А. Н. Волкова. – Ленинград, 1979. – 141 с.
20. Волкова А. Н. Методические приемы диагностики супружеских отношений / А. Н. Волкова, Т. М. Трапезникова // Вопросы психологии. – 1985. – № 5. – 78 с.
21. Волкова И. А. Лоскутное одеяло для одинокой женщины : практ. учеб. одинокой женщины / И. А. Волкова, В. П. Музыченко. – 2 изд. – М. : Мысль, 1993. – 238 с.
22. Гаранян Н. Г. Депрессия и личность: обзор зарубежных исследований. – Ч. I / Н. Г. Гаранян // Социальная и клиническая психиатрия. – 2009. – № 1. – С. 79–89.
23. Гозман Л. Я. Психология эмоциональных отношений / Л. Я. Гозман. – М. : [б. и.], 1987. – 198 с.
24. Голод С. И. Будущая семья: какова она? / С. И. Голод. – М. : Знание, 1990. – 63 с.
25. Джеймс М. Брак и любовь / М. Джеймс ; пер с англ. – М. : [б. и.], 1985. – 198 с.
26. Дмитриенко А. К. Социально-психологические факторы стабильности брака в первые годы супружеской жизни : дис. ... канд. психол. наук / А. К. Дмитриенко. – Киев, 1989. – 177 с.
27. Добрович А. Милые бранятся... / А. Добрович, О. Ясицкая. – М. : Моск. рабочий, 1988. – 172 с.
28. Дружинин В. Н. Психология семьи / В. Н. Дружинин. – 3 изд., испр. и доп. – СПб. : Питер, 2005. – 208 с.
29. Елизаров А. Н. К проблеме поиска основного интегрирующего фактора семьи / А. Н. Елизаров // Вестник Моск. ун-та. – Сер.14 : Психология. – 1996. – № 1. – С. 42–49.
30. Елизаров А. Н. Психологическое консультирование семьи / А. Н. Елизаров. – М. : Ось-89, 2004. – 245 с.
31. Ивлева В. Семейная психология. Современная школа / В. Ивлева. – М. : [б. и.], 2006. – 352 с.
32. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины / Е. П. Ильин. – М. : [б. и.], 2003. – 346 с.
33. Кісарчук З. Г. Психологічна допомога сім'ї : навч. посіб. : у 3 кн. / З. Г. Кісарчук, О.І. Єрмусевич – К. : Главник, 2006.
34. Ковалев С. В. Психология современной семьи / С. В. Ковалев. – М. : Просвещение, 2010. – 208 с.
35. Козловська Е. В. Психологічна готовність молодого подружжя до гармонізації стосунків : дис. ... канд. психол. наук. / Е. В. Козловська. – К., 2010.
36. Кон И. С. Психосексуальное развитие и взаимоотношение полов. Психология ранней юности / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 2009. – С. 212–236.
37. Коттлер Дж. Психотерапевтическое консультирование / Дж. Коттлер, Р. Браун. – СПб. : Питер, 2001. – 464 с.
38. Кратохвил С. Психотерапия семейно-сексуальных дис.гармоний / С. Кратохвил ; пер. с чешск. – СПб. : Речь, 2009. – 321 с.

39. Кузнецова Л. М. Кто сейчас глава семьи? / Л. М. Кузнецова // Хрестоматия по этике и психологии семейной жизни. – М. : [б. и.], 1987. – С. 143–151.
40. Левкович В. П. Методика диагностики супружеских отношений / В. П. Левкович, О. Э Зуськова // Вопр психологии. – 1987. – № 4. – С. 96–102.
41. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс ; пер. с англ. – СПб. : Питер, 1997. – 688 с.
42. Максимова Н. Ю. Сімейне консультування : навч. посіб. / Н. Ю. Максимова. – К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. – 304 с.
43. Малкина-Пых И. Г. Семейная терапия / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Изд-во Эксмо, 2005. – 992 с. : ил.
44. Матеріали сайту Психологічного центру «Адалін» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://adalin.mospsy.ru/r_03_00/r_03_03b.shtml
45. Меновщиков В. Ю. Психологическое консультирование. Работа с кризисными и проблемными ситуациями / В. Ю. Меновщиков. – М. : Смысл, 2002. – 327 с.
46. Михайлов Ю. П. Дающая жизнь. Прекрасная женственность / Ю. П. Михайлов. – СПб. : Об-во Рус. православной культуры Святого. Игнатия (Брянчикова) ; Изд-во Буковского, 2000. – 84 с.
47. Москвичева Н. Л. Семья в системе ценностных ориентаций личности студента : дис. ... канд. психол. наук / Н. Л. Москвичева. – СПб. : 2000. – 155 с.
48. Навайтис Г. Семья в психологической консультации / Г. Навайтис. – М. : Моск. психолого-социальный ин-т ; Воронеж : Модэк, 1999. – 158 с.
49. Немов Р. С. Психологическое консультирование : учеб. для студ. Вузов / Р. С. Немов. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. – 528 с.
50. Николс М. Семейная терапия. Концепция и методы / М. Николс, Р. Шварц. – М. : Эксмо, 2004. – 278 с.
51. Ничипоров Б. В. Таинство брака и семьи: введение в космологию домостроительства / Б. В. Ничипоров // Вопросы психологии. – 1991. – № 5. – С. 103–108.
52. Обозов Н. Н. Психология межличностных отношений / Н. Н. Обозов. – Киев : Лыбид, 1990. – 249 с.
53. Обозов Н. Н. Диагностика супружеских затруднений / Н. Н. Обозов, А. Н. Обозова // Психол. журн. – 1982. – № 2. – Т. 2.
54. Олисаева А. М. Этнопсихологические особенности социальных ролей в семье : дис. ... канд. психол. наук / А. М. Олисаева. – СПб. : [б. и.], 1999. – 193 с.
55. Пек М. С. Нехоженые тропы. Новая психология любви, традиционных ценностей и духовного роста / М. С. Пек ; пер. с англ. Н. Н. Михайлова. – М. : Аваценна, Юнити, 1996. – 301 с.
56. Психа В. Л. Вскоре после свадьбы / В. Л. Психа. – Краснодар : Кн. изд-во, 1988. – 95 с.
57. Психологическая культура семейных отношений [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://adalin.mospsy.ru/r_09_00/r_09_09b.shtml
58. Психологія сім'ї : навч. посіб. / В. М. Поліщук, Н. М. Ульяна, С. А. Поліщук та ін. ; за заг. ред. В. М. Поліщука. – 2-ге вид., доповн. – Суми : Університет. кн., 2009. – 282 с.

59. Райгородский Д. Я. (ред.-сост.) Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учеб. пособие / Д. Я. Райгородский (ред.-сост.) – Самара : Издат. дом «БАХРАХ-М», 2006. – 672 с.
60. Ричардсон Р. Силы семейных уз / Р. Ричардсон. – СПб. : Акцидент ; Ленато, 1994. – 235 с.
61. Сатир В. Психотерапия семьи : пер. с англ. / В. Сатир. – СПб. : Речь, 2000.
62. Сафонова М. В. Социально-психологические особенности женщин, успешных в карьере : дис. ... канд. психол. наук / М. В. Сафонова. – СПб., 1999. – 214 с.
63. Семейная психология : учеб. пособие для вузов / Л. Б. Шнейдер. – 3-е изд. – М. : Изд-во «Академический проект», 2008. – 273 с. – (Серия «Gaudeamus»).
64. Силаева Е. Г. Психология семейных отношений с основами семейного консультирования / Е. Г. Силаева. – М. : Изд. центр «Академия», 2002. – 194 с.
65. Сысенко В. А. Супружеские конфликты / В. А. Сысенко. – М. : Мысль, 1989. – 175 С.
66. Старшенбаум Г. В. Сексуальная и семейная психотерапия / Г. В. Старшенбаум. – М. : Изд-во Высш. шк. психологии. 2003.
67. Степанов И. Л. Гендерные особенности структуры депрессивного состояния и социального функционирования больных рекуррентным депрессивным и биполярным аффективным расстройствами / И. Л. Степанов, Е. К. Горячева // Социальная и клиническая психиатрия. – 2012. – № 22 (1). – С. 38–43.
68. Столин В. В. Психологические проблемы семейной терапии / В. В. Столин // Вопросы психологии. – 1982. – № 4. – С. 75–83.
69. Столин В. В. Опросник удовлетворительности браком / В. В. Столин, Т. Л. Романова, Г. П. Бутенко // Вестник Московского университета. – Серия. XIV : Психология. – 1983. – № 2. – С. 36–45
70. Столяренко Л. Д. Основы психологии : практикум / Л. Д. Столяренко. – Ростов н / Д : Феникс, 2000. – 236 с.
71. Суслова Т. Ф. Личностные детерминанты совмещения профессиональных и семейных ролей женщинами-предпринимателями : дис. ... канд. психол. наук / Т. Ф. Суслова. – М., 1999. – 138 с.
72. Таланов В. Л. Справочник практического психолога / В. Л. Таланов, И. Г. Малкина-Пых. – СПб. ; М. : Сова ; Эксмо, 2002. – 346 с.
73. Титаренко В. Я. Семья и формирование личности / В. Я. Титаренко. – М. : [б. и.], 1987. – 276 с.
74. Торохтий В. С. Психология социальной работы с семьей / В. С. Торохтий. – М. : Рос. акад. образования ; Центр соц. педагогики ; Ин-т соц. работы, 1996. – 214 с.
75. Трапезникова Т. М. Социальная психология семьи : метод. пособие к курсу лекций / Т. М. Трапезникова. – Л. : ЛГУ, 1987. – 157 с.
76. Тювина Н. А. Депрессия у женщин / Н. А. Тювина. – М. : Каф. психиатрии и мед. психоневрологии ММА им. И. М. Сеченова, 2003. – 234 с.

77. Федоренко Р. П. Психологія молоді сім'ї та сімейна криза : монографія / Р. П. Федоренко. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 168 с.

78. Федоренко Р. П. Психологічний практикум з консультування: зміст, прийоми, технології : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Р. П. Федоренко, К. І. Шкарлатюк. – Луцьк : СНУ ім. Лесі Українки, 2012. – 200 с.

79. Федоренко Р. П. Психологія сім'ї [Текст]: навч. посіб. / Раїса Петрівна Федоренко. – Луцьк : Вежа-Друк, 2015.- 364 с.

80. Холмогорова А. Б. Сімейні фактори депресії / А. Б. Холмогорова [та ін.] // Питання психології. – 2005. – № 6. – С. 63–71.

81. Швейгер-Лерхенфельд А. Ф. Женщина, ее жизнь, ее нравы и общественное положение у всех народов земного шара: ст. о русских женщинах В.И. Немировича-Данченко / А. Ф. Швейгер-Лерхенфельд ; пер. с нем. М. И. Мерцаловой. – М. : Кураре – Н, 1998. – 688 с.

82. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений / Л. Б. Шнейдер. – М. : Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512 с.

83. Эйдемиллер Э. Г. Семейная психотерапия / Э. Г. Эйдемиллер, В. Р. Юстицкий. – Ленинград : [б. и.], 1989. – 284 с.

84. Эйдемиллер Э. Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи / Э. Г. Эйдемиллер, В. Юстицкис. – СПб. : Питер, 1999. – 656 с.